

І.П. Ющук

УКРАЇНСЬКА МОВА

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 8 КЛАСУ
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2016

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр я72
Ю 98

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 10.05.2016 р. №491)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Місінькевич О.М., доцент кафедри теорії та методики суспільно-гуманітарних дисциплін Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат філологічних наук

Мірошніченко О.Г., завідувач районного методичного кабінету відділу освіти, молоді та спорту Дворічанської райдержадміністрації Харківської області

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова : підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.П. Ющук. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. — 2016. — 248 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4474-5

Підручник укладено відповідно до чинної програми з української мови для 8 класу. Навчальний матеріал спрямовано на розвиток творчих здібностей, навичок самоосвіти, інтересу школярів до предмета.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр я72

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-4474-5

© Ющук І.П., 2016
© Навчальна книга — Богдан, 2016

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Прослухати!

Розвиток мовлення

Фотоілюстрація

Ключ до вправи

Інтерактивна вправа

Вправи для повторення

Усмішки

Підручник доповнено електронним додатком, який можна відкрити за посиланням: <http://www.bohdan-digital.com/edu>.

Дорогі восьмикласники!

Мова — це не просто звуки, а певним чином організована система пов'язаних між собою елементів, кожен з яких має своє призначення, діє за певними правилами і тим забезпечує точну передачу потрібної інформації. У цьому відношенні мова нагадує кровоносну систему людини, яка завдяки своїй чіткій організації безпохибно забезпечує обмін потрібних речовин в організмі. Щоб розуміти, як мова виконує своє призначення, треба докладно знати її будову й закони.

Мова складається з мовних засобів і мовлення.

Мовні засоби зберігаємо в нашій пам'яті, ніби інструменти на складі. І що більше є інструментів, і що краще вони впорядковані, тим краще майстрові працювати з ними. Так і з мовою.

До основних мовних засобів входять фонетика (набір звуків), лексика (набір слів) і граматики (набір правил). Користуючись цими наборами мовних засобів, ми й здійснюємо мовлення — розповідаємо про щось, запитуємо, спонукаємо до чогось, творимо тексти.

Мовлення теж не хаотичне, воно має свою логічну структуру. Починається воно з окремих звуків. Звуки повинні бути чіткими й розпізнаваними і точно позначатися буквами на письмі, інакше вони не зможуть передавати потрібну інформацію або спотворюватимуть її.

Зі звуків творяться морфеми (корені, префікси, суфікси, закінчення) з дуже ще загальними значеннями. З морфем складаються слова, які мають уже свої власні, більш-менш конкретні значення і свої засоби, щоб їх можна було об'єднувати між собою в словосполучення, як усе на світі поєднане одне з одним. Це ви вивчали в попередніх класах. Але це ще тільки початкові елементи мови.

Слова, щоб надати їм конкретного значення, об'єднуємо в словосполучення. Слово *вишня* — це назва ягоди чи дерева? Але в словосполученні *червона вишня* — це назва ягоди, а в словосполученні *висока вишня* — назва дерева.

Проте окреме слово чи навіть словосполучення ще не передають потрібної інформації, бо самі по собі не вказують на зв'язки між явищами, на їхній перебіг, місце й час тощо. Тому словосполучення за певними правилами, однаковими для всіх користувачів мовою, об'єднуємо в речення.

У реченні називаються діяч і дія або носій ознаки і його набута ознака, а також предмети, які зазнають дії або причетні до названої ознаки, і обставини, за яких це відбувається. Речення, отже, передає певну інформацію про те, що цікавить нас. Тому речення й виступає основною одиницею мовлення. Про це й піде розмова у восьмому класі.

Але інформація рідко коли вміщається в одне речення. Тому речення групують за спільним змістом у синтаксичні єдності, а відтак з єдностей творять тексти — повідомлення, розповіді, наукові праці, закони тощо. Це ви докладно вивчатимете в наступних класах.

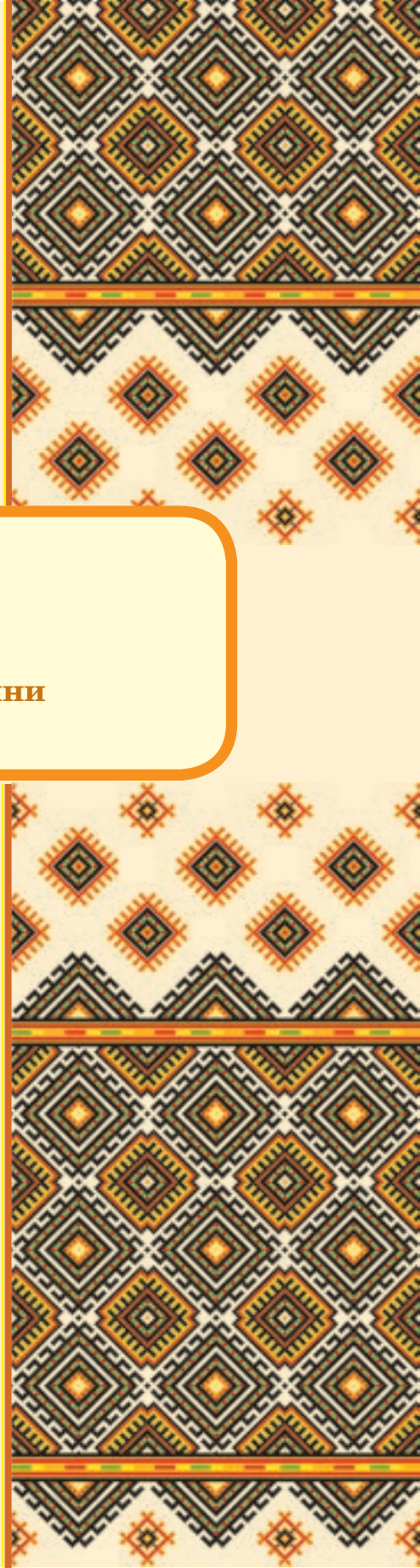
Щоб знання про мову стали надійною основою для мислення та сприйняття, формування й передачі потрібної інформації, треба розуміти призначення й закони функціонування окремих елементів мови, якою користуємося. І ці правила слід сприймати не абстрактно, а в конкретному мовленні, на конкретних прикладах. У вашій свідомості й підсвідомості повинен існувати спочатку приклад як еталон, а потім виведене з нього правило.

Отож, щоб краще, логічніше сприймати зв'язки між явищами дійсності і точніше формулювати свою думку про них, глибше пізнавайте будову, закони й можливості рідної української мови — найкращої й найбагатшої в світі.

ВСТУП

§ 1. Мова в житті людини

§ 1.

Мова в житті людини

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!..

Т. Шевченко

Рідна мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання світу і впливу на людей. Як це розуміти?

Маля на ліжечку розплющило оченята, глянуло перед себе і вперше мовило чітко: «Мама». Засяяли радістю обличчя в мами, тата, бабусі, дідуся. Заговорили вони до дитяти, а воно щасливо всміхнулося. Людина починається з мови, зі спілкування.

Без мови нема людини. У 1996 році у Кенії в глухому лісі знайшли хлопчика років двох, якого виховували мавпи. Між людьми він пожив ще дев'ять років, але так і не навчився ні говорити, ні розуміти людську мову. Тож і про світ він знав тільки те, що бачив і до чого торкався.

Наближається початок навчального року. Тато з мамою міркують, що ж треба придбати їхній дитині до школи. І тут обзивається сама дитина: «Купіть мені рюкзак для зошитів і книг, бо з портфелем незручно ходити». І батьки, безперечно, послухають, щоб дитина не перехняблювалася під вагою портфеля. Отак за допомогою мови ми впливаємо на вчинки інших людей.

Улітку ви з татом і мамою задумали трохи помандрувати Україною, щоб подивитися її визначні місця, завітати до родичів, знайомих. Чи треба вам брати з собою словник або розмовник? Звичайно, ні: скрізь українці й мова українська. Мова, отже, єднає нас в одну велику сім'ю.

«Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова», — писав Панас Мирний. Саме тому завойовники, окупанти, колонізатори, якщо приходять у чужу країну, намагаються місцевим людям накинати свою мову, витіснивши їхню рідну, і таким чином отупити їх, принизити і прив'язати до себе, до свого панування.

В Османській імперії колись у підкорених народів забирали хлопчиків у метрополію, виховували їх у своєму дусі й привчали до своєї мови. І ці хлопці ставали яничарами, які жорстоко придушували будь-яке невдоволення своїх же батьків, братів, родичів, брали участь у завойовницьких походах на славу імперії. Тих, хто зрікається своєї, чужа мова робить відступниками, ворогами.

Відомий учений і педагог Іван Огієнко застерігав: «Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ. Цілий народ повинен пильно дбати, щоб його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю... Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво».

Учасник Другої світової війни поет Василь Сосюренко з почуттям власної людської гідності писав:

Хоч дивно це, але мене питають,
Чому по-нашому завжди я розмовляю.
І всім таким я мусив одвічати,
Що не люблю нічого позичати,
Ні перед ким схилитись не бажаю,
Що мову я свою чудову маю.
І головне — це мова, мислю я,
Моїх батьків, мого народу і моя.

Людина може володіти кількома мовами, але найкраще, найдосконаліше вона має знати рідну мову — мову свого роду й народу — і постійно користуватися нею, щоб вона не змарніла і щоб думки легко склалися в речення.

1. Чи можете ви день перебути мовчки, не мовивши ні слова?
2. Для чого, бува, ви починаєте розмову з кимось?
3. Хто такі колонізатори і що таке метрополія?
4. Хто такі яничари і кого в нас називають яничарами, перевертнями?
5. Яка мова для людини рідна?
6. Чому треба постійно в житті користуватися рідною мовою?

1. Прочитайте прислів'я про мову і поясніть значення кожного з них.

1. Птицю пізнати по пір'ю, а людину по мові. 2. Пізнати з мови, хто якої голови. 3. Коня керують узд'ами, а людину — словами. 4. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 5. Хто рідної мови цурається, той сам себе стидається.

2. Прочитайте уважно вірш. Яка його основна думка?

РІДНА МОВА

Спитай себе, дитино, хто ти є,
І в серці обізнється рідна мова;
І в голосі ясним ім'я твоє
Прояє, наче зірка світанкова.

З родинного гнізда, немов пташа,
Ти полетиш, де світу далечизна,
Та в рідній мові буде вся душа
І вся твоя дороба, вся Вітчизна.

У проростах, яким немає меж,
Не згубишся, як на вітрах полова.
Моря перелетиш і не впадеш,
Допоки буде в серці рідна мова.

Д. Павличко

3. I. Прочитайте текст зловісного Емського указу 1876 року російського царя Олександра II (у перекладі українською мовою). Яка була його мета? Чи маємо ми право байдуже ставитися до нашої рідної мови, знаючи її важку долю? Чи може народ існувати без мови?

«Государ Император 1876 року в 30 день травня Височайше повеліти зволив:

1) не допускати ввозу у володіння Імперії без особливого на це дозволу Головного Управління в справах друку яких би то не було книг і брошур, виданих за кордоном малоруським нарiччям;

2) друкування й видання в Імперії оригінальних творів і перекладів цим нарiччям заборонити, за винятком:

- а) історичних документів і пам'яток;
- б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток неухильно дотримувався правопис оригіналу; у творах же красного

письменства не допускалося ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давався не інакше, як після розгляду рукописів у Головному Управлінні в справах друку;

3) заборонити також різні сценічні вистави й читання малоруським наріччям, а так само й друкування цим наріччям текстів до музичних нот».

II. Чи можна було ставити п'єси, друкувати пісні українською мовою?

III. Чому нас, українців, змушували забути свою українську мову?

4. Використовуючи подані вислови, підготуйте й запишіть розповідь на тему «Я люблю свою українську мову».

1. Без усякої іншої науки ще можна обійтися; без знання рідної мови обійтися не можна (*І. Срезневський*). 2. Нитками рідної мови ми зв'язані з усіма іншими (*II. Житецький*). 3. Тільки рідним словом проговориш до серця, тільки рідне слово дає повний політ і простір творчій силі поета (*І. Верхратський*). 4. Українці — стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші (*Ельвія Челебі. 1657 р.*). 5. Мова козаків дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів (*П'єр Шевальє, 1663 р.*). 6. У жодній країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців (*Фрідріх Боденштедт, 1845 р.*). 7. Українська народна поезія найбільш захоплююча, найкраща й найбагатша з усіх слов'янських (*Ватрослав Ягич, 1877 р.*).

5. Випишіть слова в чотири колонки за частинами мови: 1) іменники; 2) прикметники; 3) дієслова; 4) прислівники.

Удосконалюймося, уявлення, велетенський, віч-на-віч, солдат, погон, ім'я, незчувся, чимдуж, абияк, хазяїн, акуратний, натщесерце, нашвидкуруч, імміграція, інколи, аналізувати, вілла, м'який.

З перших букв вписаних слів прочитаєте побажання.

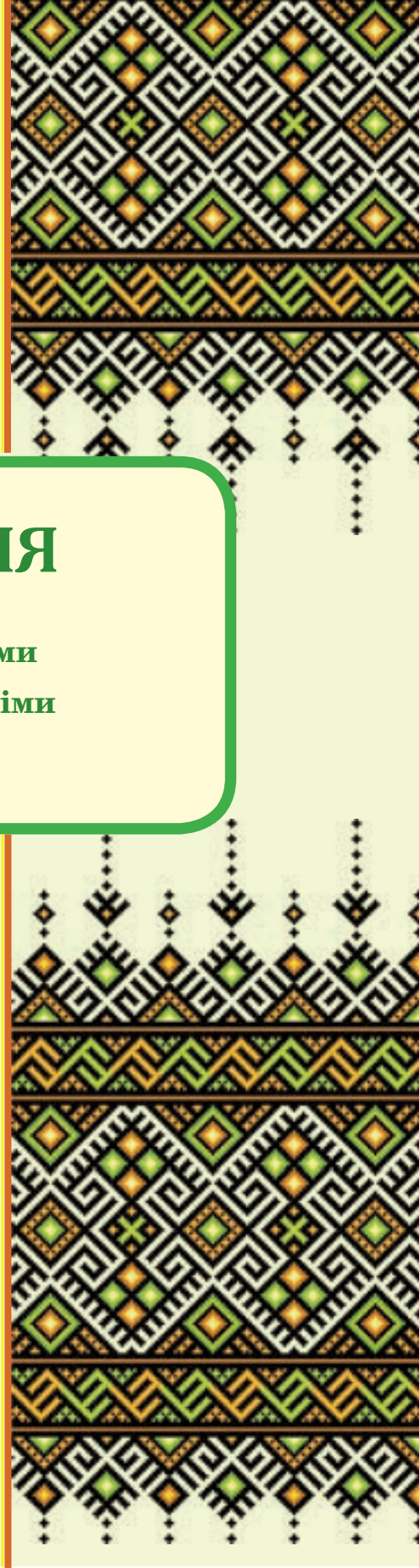

ПОВТОРЕННЯ

§ 2. Лексика. Синоніми

§ 3. Омоніми й пароніми

§ 4. Фразеологізми

§ 2.

Лексика. Синоніми

Усі слова, які вживаються в мові, становлять її лексику.

Слова в мові — це не хаотичний набір сполучень звуків. Кожне слово щось позначає, тобто має своє лексичне значення. Слова об'єднуються в певні групи залежно від їхнього значення й використання.

Усі слова насамперед поділяються на десять частин мови. Коли ми бачимо якийсь предмет, якесь явище, у нас виникає запитання *що це? хто це?* На це відповідає іменник (*зорі*). Далі нас цікавить *яке воно? чие воно?* Це позначає прикметник (*далекі*). Нам треба знати й кількість його: *скільки? котрий?* Для цього існують числівники (*тисячі, мільйони*). Замість іменника, прикметника, числівника, щоб зайвий раз не повторювати їх, вживаємо займенник (*вони*). Але чи не найважливіше нам знати *що вони роблять? що з ними діється?* І тут у пригоді стає дієслово (*сяють*). Для нас часто важливий також спосіб дії, її місце, час, причина, мета, тобто обставини — *як? де? коли? чому? навіщо?* Тож ми не можемо обійтися й без прислівника (*яскраво, вгорі, взимку*).

Слова, щоб вони щось виражали, треба об'єднати між собою в речення так само, як поєднані між собою предмети, явища в дійсності — і тут нам допомагають прийменники (*сяють у небі*) та сполучники (*зорі і місяць*). Частки ж уточнюють, увиразнюють наші висловлювання (*тільки зорі і місяць*). Окремо стоїть вигук — він може замінити ціле речення (*ах!*).

У повсякденному мовленні звичайним словам, залежно від потреби, ми надаємо певного додаткового значення, яке згодом і закріплюється за ними. Таким чином слова бувають з прямим і переносним значенням, однозначні слова стають багатозначними (*люди заходять, сонце заходить, пароплав заходить у гавань*).

Слова за тим, як їх уживають — усі чи лише певні категорії людей, поділяються на загальноновживані й вузьковживані. Такі слова, як *хліб, повітря, небо, білий, зелений, працювати, думати,*

швидко, пліч-о-пліч і под., — загальнозживані, їх знають і використовують усі, хто розмовляє українською мовою. А слова *селекція, акорд, кептар, відцентровий, вікопомний, демонтувати, анфас* тощо відомі лише обмеженому колу людей, пов'язаних з певними професіями, видами діяльності, місцем проживання. Це вузькозживані слова. Різкої межі між тими і тими словами, звичайно, немає.

6. Прочитавши текст, поміркуйте над тим, як і навіщо з'являються слова.

Слово народжується в праці, як і пісня. Всі слова народжені діянням, трудом. Тому мова є кістю, мускулом, нервом, тілом фактів...

Завдяки слову ми розуміємо одне одного, за допомогою мови творяться великі дива на землі. Без слова не було б ні письменності, ні літератури, ані пісні. Відберіть у людини мову, і вона здичавіє (*В. Сухомлинський*).

7. I. Прочитайте текст і визначте в ньому вузькозживані слова. Чи для всіх вас вони будуть однакові?

Георгій Васильович пришилив кнопками до фанерної дошки аркуш цупкого паперу ватману (я знав, як він називався, бо мій тато робив креслення на такому) і почав малювати *товстим* олівцем. Я з захопленням дивився, як на папері з'являється Ромчин портрет. *Живий, кумедний, шаржований*...

Я потроху роздивлявся майстерню. На стінах висіли малюнки — і кольорові, і штрихові. А ще були полиці, на яких стояли різні череп'яні баранці, якісь химери, полив'яні глечики, горщики. А на одній полиці у безладді лежали *великі* барвисті книжки з мистецтва. На *корінцях* і обкладинках я прочитав назви: «Ієронім Босх», «Валентин Литвиненко», «Георгій Малахов», «Музей українського мистецтва», «Імпресіоністи»... Нарешті Георгій Васильович намалював Ромку і жестом запросив на подіум мене. А Ромка кинувся роздивлятися свій портрет. І в *захопленні* вигукнув:

— Супер! Мене ще в житті ніхто не малював. Зробіте мені ксерокс?

(*В. Нестайко*).

II. Чи відоме вам значення таких слів, як *мольберт, палітра, пензель*? З якою галуззю діяльності вони пов'язані?

III. Які ще значення можуть мати виділені слова поза цим контекстом?

Л. Стебловська.
Портрет Василя
Сухомлинського
(1918–1970), 2008.

Слова в мові утворюють і невеликі групи. Антоніми, слова з протилежним значенням, виступають парами: *біле* — *чорне*. Омоніми, які однаково звучать, але мають зовсім різне значення, трапляються рідко: *коса* (волосся) і *коса* (знаряддя праці). Близькі до омонімів пароніми: *знегоди* і *незгоди*. Найбільш поширені в мові групи синонімів — синонімічні ряди.

Українська мова багата на синоніми. Той самий предмет, те саме явище ми можемо називати кількома різними словами, які мають свої відтінки значень, своє емоційне забарвлення. Ми можемо відомого птаха назвати не лише *лелека*, а й *чорногуз*, *бусел*, *бузько́*, є ще й діалектні його назви: *гайстер*, *бушель*, *боцюн*. Ми можемо не тільки *думати*, а й *міркувати*, *гадати*, *мізкувати*, *мислити*, *метикувати*, *роздумувати*.

Синоніми бувають семантичні та стилістичні.

Семантичні синоніми різняться відтінками значення (семантика — значення). Наприклад, слова *побратим*, *друг*, *приятель*, *товариш*, *колега* мають приблизно те саме значення, але вказують на різні ступені близькості людей.

Стилістичні синоніми мають переважно те саме значення, але різняться сферою вживання. Наприклад, слова *вільний*, *вольний*, *свобідний*, *розкріпачений* означають те саме «не поневолений», проте друге має урочистий відтінок, третє — архаїзм (застаріле), четверте — історизм (стосується певного історичного періоду). Так само: *зрозуміти* — звичайне слово, *утямити*, *уторопати* — розмовні слова, які годиться вживати лише в невимушеному спілкуванні.

Синоніми допомагають точніше й доречніше висловити думку, уникнути набридливого повторення тих самих слів.

8. До кожного з поданих слів доберіть із довідки синонім і запишіть їх у тому самому порядку.

Молодий, дудка, парус, самотний, хазяїн, ізольований, юрба, дослід, козел, прірва, втіха, любитель, блискучий, прихований, сумний, зміст.

Довідка: аматор, вітрило, господар, експеримент, елегійний, натовп, одинокий, окремих, радість, сопілка, сюжет, таємний, урвище, цап, юний, яскравий.

З перших звуків (не букв) записаних слів прочитаєте закінчення вислову Т. Шевченка: «*І чужому навчається, ...*».

9. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому синоніми й визначте, з якою метою їх ужито.

Сива пелена заслала поле, й ця пелена схожа на *м'якенький*, розсіяний у повітрі попіл, що тремтить, коливається, перебуваючи в постійному незбагненному русі...

Річка втратила свою вчорашню *голубу* барву, що мала насиченість і бездонність *неоглядного* неба, й тепер у *пласких* берегах тече сумовита

вода. Тече в безпросвітній своїй приреченості, сіра, безбарвна, — де ж її недавнє кольорове *буйство*, гаряча пристрасть голубизни?

I — ліс. Саме в лісі найвиразніше видно всю грізну невідворотність і неминучість ворожої навали, пойменованої туманом. Тут завойоване кожне дерево, кожен кущик, кожна бадилінка. Й *повсюдно* — мовби дим і чад недавньої битви, могутньої кривавої чвари. У січі *подертий* одяг густо застелив землю і поодинокими клаптиками, стьожками, стрічками *неквапно* сіється і сіється. Ці клаптики, стьожки, стрічки — зів'ялі листки, що наповнили довколишнє повітря, що творять у його відчутній товщі свій нелегкий останній політ (Є. Гуцало).

II. Виділені слова замініть доречними синонімами.

III. За цим зразком складіть і запишіть розповідь про осінній туманний день.

10. Слова запишіть у дві колонки: 1) у які вставлено м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Зненац..ка, лар..ок, уйгурс..кий, дз..вякати, знат..ність, звіл..нити, лар..ки, (на) стеж..ці, (у) мис..ці, винос..ся (наказовий спосіб), ущіл..нення, ус..мішка, камін..чик, Тан..чин, (у) жмен..ці, путивл..ський, уман..ський, розріс..ся, вгомониш..ся, їдал..ня, брин..чати, (в) колис..ці, освіт..ній, велетен..ський, різ..бяр, осмілят..ся, ател..є, (багато) облич.., безбат..ченко, т..мянний.

З других букв (слів, що в дужках, не враховувати) прочитаєте вислів Галілео Галілея.

§ 3.

Омоніми й пароніми

Омоніми — слова, що звучать однаково, але мають зовсім різне значення. **Пароніми** — слова, дуже подібні за звучанням, можуть бути і близькі за значенням, але не тотожні.

У реченнях *На подвір'ї лежала пара волів (А. Шиян). Пара клубилась над опуклими ребрами конячини (О. Льченко)* вжито ніби те саме слово, насправді ж це два різні слівця: перше означає «двоє», друге — «газоподібний стан води». Це омоніми.

У реченнях *Я людина бідна... в мене ледве зайва гривня знайдеться (І. Нечуй-Левицький). Пастух знайшов у приміському лісі гривну, яку носив на грудях Мономах (М. Руденко)* слова гривна і гривня звучать майже однаково, проте мають зовсім різне значення: перше — «грошова одиниця», друге — «нашийна прикраса». Це пароніми. Пароніми дуже легко можна сплутати.

11. Прочитайте речення, знайдіть у них омоніми й поясніть їхнє значення, виходячи з контексту.

1. Не співає соловейко, лиш деркач дере, вмерла вже весна весела, жаль мене бере (*Дніпрова Чайка*). 2. Як свіжий, віником він зветься, а як пристарів — деркач (*Л. Глібов*). 3. Біжать отари, коні ржуть, реве тяжкий бугай на буйнім пасовищі (*М. Рильський*). 4. Пір'я болотного бугая кольору очерету. 5. Швачка встала, випроставши свій зігнутий стан (*Леся Українка*). 6. Гадали ми, що тайно в стан ворожий проникнув ти (*І. Кочерга*). 7. Криниця в балці, журавель при ній (*М. Рильський*). 8. Стіна тріснула, розійшлася, балки підгнили — падали (*Панас Мирний*). 9. По річці — свіжий санний слід (*Г. Тютюнник*). 10. Вади неробства слід долати працею (*Сенека*).

12. Спишіть речення, підкресліть пароніми і поясніть відмінність у значенні.

1. Здавалося, що це вплинуло корисно на відносини між братами (*І. Франко*). 2. А я хочу бути дужим у всіх відношеннях (*Олесь Гончар*). 3. Кришталем заіскрилася роса по зеленій траві (*Панас Мирний*). 4. В майбутньому кіноплівку, кажуть, замінить кристал (*Олесь Гончар*). 5. В Настусі уже зарані розвилась уява та мрійність (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Про село вона мала досить туманне уявлення (*С. Добровольський*).

13. Утворіть словосполучення, правильно поєднуючи пароніми зі словами, що в дужках, і запишіть їх.

1. Батьківський, батьків (комітет, робота). 2. Пам'ятка, пам'ятник (пое-тові, старовини). 3. Робочий, робітничий (селище, одяг). 4. Рідкісний, рід-кий (ліс, краса). 5. Сніговий, сніжний (хмара, зима). 6. Первинна, первісна (природа, обробка). 7. Повстати, постати (з руїн, проти ворога). 8. Військо-вий, воєнний (стан, суд). 9. Виборний, виборчий (орган, закон).

14. Слова запишіть у дві колонки: 1) з апострофом; 2) без апострофа.

Різдв..яний, св..ятковий, острів..янин, сурм..яний, медв..яний, дух-м..яний, зм..яклий, присв..ята, слов..яни, тьм..яний, дзв..якнути, цв..ях, пір..я, рутв..яний, знічев..я, ін..єкція, моркв..яний, мавп..ячий, з..ясувати, різьб..яр, ім..я.

З других букв першої колонки прочитаєте слово, яким закінчується вислів Іммануїла Канта: «Закон, що живе в нас, називається...».

§ 4.

Фразеологізми

Стійке неподільне сполучення слів, що виражає цілісне значення, називають **фразеологізмом**. Фразеологізмам властива образність й емоційне забарвлення.

Наприклад, вислів *ворушити мозком* має цілісне значення «міркувати» й певне іронічне забарвлення, як в уривкові: *Що ж, потилицю хіба чухати? Треба мозком ворухнути* (А. Головка) — мовляв, не бідкатися й не скаржитися, а головою працювати.

Відповідно до того, як їхнє значення залежить від значення слів, з яких вони складаються, фразеологізми бувають:

а) такі, значення яких не впливає зі значення окремих слів: *бути на сьомому небі* (бути щасливим), *в лій у голові* (розумний), *показати, де раки зимують* (провчити), *п'ята колона* (диверсанти);

б) такі, про значення яких можна здогадатися зі значення окремих слів: *біла ворона* (незвичайний), *дірка з бублика* (нема ні-

чого), *переступати з ноги на ногу* (ніяковіти), *серце мохом обросло* (збайдужілий).

Відповідно до того, у ролі якої частини мови вони виступають у реченні, фразеологізми бувають:

а) іменникові (хто? що?): *білий світ, буря в склянці води, сон рябої кобили*;

б) прикметникові (який?): *не з полохливого десятка, як з клоччя батіг, одного поля ягода*;

в) числівникові (скільки?): *як кіт наплакав, як маку, на заячий скік*;

г) дієслівні (що робити? що зробити?): *підводити очі, розплутувати вузол, не лазити за словом у кишеню*;

ґ) прислівникові (як? де? коли? і под.): *з відкритим серцем, крок за кроком, до останнього подиху, вздовж і впоперек*;

д) вигуківі: *от тобі й на, тим-то й ба, ні пуху ні пера*.

Частина фразеологізмів має форму речень: *у чужій хаті й тріска б'є, горобці цвірінькають у голові, свіжим вітром повіяло*.

Фразеологізми, як правило, з мови на мову дослівно не перекладаються.

До фразеологізмів відносимо й крилаті слова — влучні вислови видатних осіб, вислови з художніх та історичних творів: *всякому городу нрав і права, славних прадідів великих правнуки погані, досвітні вогні, перейти рубікон, ахіллесова п'ята*.

15. Доберіть до поданих слів з довідки фразеологізми й запишіть їх у тому самому порядку.

Як хочеш, зазнати невдачі, небагатослівний, нерозлучні, допомогти, нерозторопний, дуже молодий, без діла, порозумітися, зазнаватися, діяти обережно, замріюватися.

Довідка: витати в хмарах, вольному воля, водою не розлити, голова половою набита, знайти спільну мову, кирпичу гнути, оглядатися на задні колеса, молоко на губах, плече підставити, склавши руки, скупий на слова, юшки шилом вхопити.

З других букв перших слів записаних фразеологізмів прочитаєте закінчення вислову Г. Сковороди: «Одне мені тільки близьке, вигукну я...!»

16. Прочитайте речення, випишіть фразеологізми й поруч запишіть їхнє значення.

I. 1. Диво дивне сталося з Йосипом: то, бувало, нікому на світі не вступить, не послухає нікого, а то хоч у вухо бгай (*Панас Мирний*). 2. Тепер уже всі глянули на Миколу, вишкірили зуби, сміються. Справді ж бо — схожий Микола на вихователя, як батіг на мотовило (*Ю. Збанацький*). 3. Ні, вона мене не проведе, наскрізь її бачу, що воно за цяця (*Панас Мирний*). 4. Вона, здається, далі свого носа не бачить. Аби їй було добре та тепло, а там хоч потоп (*В. Кучер*). 5. За одним рипом з Остапом і Мусій вийшов з хати (*А. Головка*).

II. 1. Схопився я, озираюсь по хаті. А надворі вже почало на світ благословлятися (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Його кипуча енергія часом біла через край, і тоді зупинити її міг тільки широкий батьків, з мідною пряжкою ремінь (*В. Козаченко*). 3. Він смирний чоловік і багатіє думкою, що такий-то вже хороший, такий-то вже молодець (*Марко Вовчок*). 4. Так же піп не в тім'я битий, його не обдуриш (*Лесь Мартович*). 5. Так нащо ж ви мені проти ночі таке говорите? Мене вже з-за плечей бере (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

17. Запишіть слова у дві колонки: 1) з подвоєнням узятих у дужки букв; 2) без подвоєння.

Прославлє(н)ий, спі(в)ігчизник, розрі(с)я, дерев'я(н)ий, спасє(н)ий, здрібне(н)ий, букве(н)ий, верши(н)ий.

З других букв має скластися слово, яким закінчується вислів О. Довженка: «*Все найдорожче і найважче...*».

18. Що відповів Сашко Щупачок? Пам'ятайте: Сашкові відповіді завжди до тепні, але не образливі. Отож подумайте.

Сашко Щупачок зараз у восьмому класі. А це сталося в другому чи третьому. Якийсь малюк, сердитий на нього, почав прозиватися:

— Саша — кваша, Саша — кваша.

Сашко йому спокійно відповів:

— Я не Саша, а Сашко.

Тоді хлопчак, не знайшовши нічого кращого, почав вигукувати:

— Щупачок, Щупачок!

А Сашко йому каже: ...

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

I. Книга — скарбниця знань і мови

19. I. Прочитайте текст про роль книги в житті видатних людей.

Іван Франко

Геніальний Іван Франко, який сам написав понад 100 томів книжок, постійно читав. Читання розвиває розум людини, розширює межі її знань про інших людей і про світ, збагачує її мову. Тож Іван Франко мав рацію, коли стверджував:

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

Тарас Шевченко

Великий Тарас Шевченко перечитав усе, що потрапляло йому під руку — українською, російською, польською, французькою мовами. Ось, наприклад, свідчення панського кухаря про перебування Тараса Шевченка у Мар'янівці в поміщика О.А. Лук'яновича у 1845 році: «У вільний від малювання портретів час він майже завжди вдень залишався у своїй кімнаті, постійно читав книжки, які брав із панської бібліотеки». А бібліотека була велика — розміщалася у двох кімнатах просторого панського палацу. 1857 року, готуючись після

десяти років неволі нарешті покинути місце свого заслання, в «Щоденнику» 5 липня він скаржився: «Що ж робити без книжки в такій повільно-спокійній подорожі, як плавання по Волзі від Астрахані до Нижнього?.. І справді, що я буду робити цілий місяць без хоч якої-небудь книжки?» І вже в Нижньому Новгороді 6 листопада не без задоволення записує: «Після десятилітнього посту я враз накинувся на книжки...»

II. А ви любите читати книжки? Яким книжкам віддаєте перевагу — традиційним чи електронним?

20. Прочитайте уважно текст, визначте його основну думку. Як автор аргументує її?

Книга — то джерело знань. Ще стародавні єгиптяни говорили: «Ти повинен звернути своє серце до книг. На світі нічого немає кращого за книги. Я хотів би показати твоїм очам їхню красу...». А великий римський трибун Цицерон сказав: «Дім, у якому немає книг, подібний до тіла без душі».

Можна багато навести мудрих слів, сказаних великими людьми. Так, приміром, Декарт писав: «Читання книги — це ніби розмова з найкращими людьми минулих віків». Тарас Шевченко говорив: «Книги мені потрібні, як хліб насущний».

Книга таїть у собі мудрість для багатьох. Найкращі книги стали безсмертними, вони увійшли в скарбницю світової культури, у них мудрість і краса, глибина людських переживань і поклик до щастя (*І. Цюпа*).

21. І. Прочитайте уривок з книжки «Мій Дагестан» дагестанського письменника Расула Гамзатова (1923–2003).

Коли біля аулу Кумух після жорстокої битви з ордами Тимура горці збирали трофеї, в кишені одного вбитого знайшли книжку. Гортали її сторінки, схилилися над літерами. Але жодного не знайшлося серед них, хто міг би читати. Хотіли були горці спалити книжку, подерти її й пустити за вітром, та вперед вийшла розумна, хоробра Парту-Патімат. Вона сказала:

— Бережіть її разом зі зброєю, що дісталася вам від ворога.

— Навіщо вона потрібна? Все одно ніхто з нас не вміє її читати!

— Якщо ми не зуміємо прочитати цю книжку, прочитають наші діти, онуки. Адже невідомо, що в ній є. Можливо, в ній наша доля.

Під час битви Сураката Тінусинського з арабами один полонений араб віддав горцям коня, зброю, щит. Але книжку, сховану на грудях, не хотів віддати. Суракат повернув полоненому зброю й коня, а книжку наказав забрати. Він сказав:

— Коней і шабель у нас самих досить, а книжки немає жодної...

Здивувалися воїни й спитали свого полководця:

— Навіщо нам книжка? Ми не тільки читати не вміємо, ми навіть не знаємо, як її правильно тримати. Хіба розумно брати її замість коня й зброї?

— Настане час, і її прочитають. Настане час, вона замінить горцям і черкеску, і папаху, і коня, і кинджал.

Коли справи іранського шаха, який напав на Дагестан, стали кепськими, він закопав у землю дорогоцінності, що їх завжди возив із собою. Свідків шах повбивав. Проте Муртазали-Хан знайшов цю яму й виявив скрині з золотом, сріблом, коштовним камінням — усе, що встиг награбувати іранський шах. На двадцятьох мулах повезли шахове добро. Серед інших скарбів трапилося кілька перських книжок. Оглянувши увесь скарб, батько Муртазали-Хана, безрукий Сурхат сказав:

— Сину мій, великий скарб знайшов ти. Роздай його воїнам. А схочеш — продай. Він все одно вичерпається. Але й через сто років горці знайдуть перла, сховані в цих книжках. Не віддавай їх. Вони дорожчі за всі дорогоцінності (*З аварської переклав Д. Бобир*).

II. Поясніть значення слів *аул, орда, горець, трофей, черкеска, папах, кинджал, кепський, дорогоцінності, скарб, перла*.

III. Що ви можете сказати про книжки, про закладену в них мудрість, про їхню цінність, про потребу читати їх? Свої міркування запишіть.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

§ 5. Роль синтаксису
й пунктуації в мові

§ 5.

Роль синтаксису й пунктуації в мові

Грамматика як сукупність мовних правил складається з морфології та синтаксису.

Морфологія встановлює граматичні властивості певних розрядів слів. Наприклад, іменники відповідно до потреби змінюються за відмінками (*думка, думки, думці, думкою* і т. д.) та числами (*думка, думки*); дієслова — за часами (*думає, думаю, подумаю*), особами (*думаю, думаєш, думає*), числами (*думає, думають*) тощо.

А синтаксис визначає, як ці граматичні властивості (відмінки, числа, часи, особи тощо) треба використовувати, щоб з окремих слів утворити речення.

Наприклад, маємо набір повнозначних слів: *чорний, земля, білий, хліб, родити*. Щоб утворити з них речення, згрупуємо їх у словосполучення: *хліб родить, хліб білий, родить на землі, на землі чорній*. Потім ці словосполучення за певною схемою об'єднуємо в речення: *На чорній землі білий хліб родить* (*Нар. творчість*).

Як видно з цього прикладу, синтаксис складається з двох частин: синтаксис словосполучення і синтаксис речення.

Отже, синтаксис — це сукупність правил творення словосполучень і речень.

Синтаксисом називають також науку, яка вивчає ці правила.

Щоб передати на письмі інтонаційні, структурні та інші особливості речення, нерідко доводиться, крім букв, використовувати також розділові знаки: крапку, знак питання, знак оклику, кому, крапку з комою, тире, двокрапку, дужки тощо.

Сукупність правил вживання розділових знаків у реченні й тексті називається пунктуацією.

- 22.** Складіть речення з поданими групами слів так, щоб вийшов текст (використуйте, крім цього, службові частини мови).

1. Блиснути, сонце, хмара, мій, вікно. 2. Кімната, зробитися, затишно, світло. 3. Стеля, застрибати, сонячний, зайчик, дощовий, калюжа. 4. Відразу, я, розвіятися, настрій, марудний.

23. За допомогою розділових знаків змініть зміст поданих речень.

1. Так ніхто не втомився. 2. Пташка здається поранена. 3. Річка влітку звичайно висихає. 4. Допомогти не можна відмовити. 5. Косити не будемо спати ходімо на луг.

24. 1. Прочитайте вголос, звертаючи увагу на розділові знаки, текст про Конституцію України. Порівняйте речення за будовою. Чи багато речень побудовано однаково? Знайдіть їх.

Уранці 28 червня 1996 року, коли сонце піднімалося на безхмарне блакитне небо, а комбайни виходили на стиглі пшеничні лани, у Києві було прийнято Конституцію незалежної України.

Шлях до неї був дуже довгий і нелегкий. Після того як монгольські орди зруйнували давню українську державу — Київську Русь, українці сімсот п'ятдесят років вели вперту, важку боротьбу за свою незалежність. Не тисячі — мільйони їх наклали життям у боях із різними загарбниками, зігнали у тюрмах, на каторгах, в Сибіру, були знищені голодоморами. Тільки за те, що були українцями й хотіли волі.

Мов короткочасні просвітки, на тому тернистому шляху зблиснули українська козацька держава, Українська Народна Республіка. І погасли, залиті кров'ю. Але боротьба за незалежність ні на хвилину не припинялася. Вона була то відкритішою, то прихованішою. І закінчилася перемогою.

24 серпня 1991 року, як наслідок цієї багатосотрічної наполегливої боротьби, було проголошено відновлення самостійної української держави — України. І це зафіксовано в першій статті нашої Конституції: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава».

У Конституції закріплено право української нації на вільний розвиток, на розбудову її культури, на примноження духовних багатств. Таку можливість відкриває стаття десята, у якій сказано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Адже мова — це душа народу. І цю душу раніше всіляко вбивали.

Конституція водночас гарантує право всіх національних меншин в Україні користуватися своїми національними мовами, розвивати свої національні культури.

Держава, за Конституцією України, бере на себе обов'язок дбати про забезпечення прав і свобод як усього народу, так і кожної людини зокрема. У статті третій говориться: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Нічого ціннішого за людину в нашій державі немає. І всі люди є рівними у своїй гідності й правах.

Громадяни України, зі свого боку, повинні неухильно дотримуватися Конституції України та її законів, шанувати права й свободи, честь і гідність інших осіб. Їхній обов'язок — захищати цілісність і незалежність України, дбати про її добробут. Добробут України — це добробут кожного з нас.

«Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості», — сказано в двадцять третій статті Конституції України. Права й обов'язки взаємопов'язані: без обов'язків немає прав, а права накладають певні обов'язки (*І. Юцук*).

II. Поясніть значення слів *незалежність*, *каторга*, *просвіток*, *суверенний*, *демократичний*, *соціальний*, *правовий*, *функціонування*, *сфера*, *гарантувати*, *честь*, *гідність*, *недоторканність*, *добробут*.

III. Яка відмінність у значенні слів *недоторканний* і *недоторканий*? Як вони вимовляються?

IV. Випишіть слова з апострофом, крім тих, що повторюються. Написання їх поясніть.

V. Розкажіть про шлях України до незалежності та власної Конституції. Легкий чи важкий він був? Запишіть план своєї розповіді.

25. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Побував-таки в бувальцях, бачив білий світ. Атож! Довелось ковтнути і солоного, і гіркокого (*С. Журахович*). 2. Катруся зросла білоручкою, мати не дозволяла їй і за холодну воду братись (*Ю. Збанацький*). 3. Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду (*Марко Вовчок*). 4. Еге, вже сонечко високо підбилося, а в мене ще й ріски в роті не було (*М. Кропивницький*). 5. Не годиться старій людині бути на побігеньках у молодих (*З. Тулуб*).

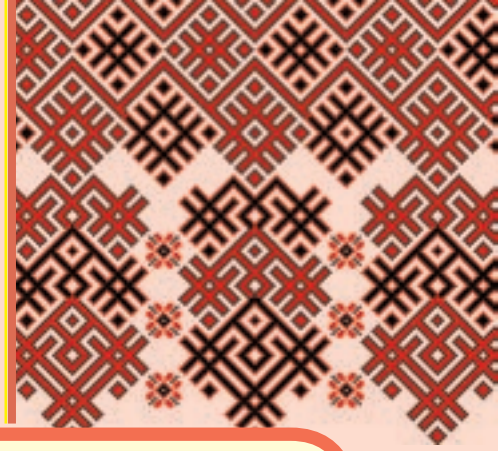
26. Запишіть слова в дві колонки: 1) з апострофом; 2) без апострофа.

Здр..япати, вовн..яний, арф..яр, обмір..яти пам..ять, об..їзд, присв..ята, моркв..яний, цв..ях, остров..янин, різдв..яний, стрем..янка, плісн..ява, тьм..яний, зв..язок, подвір..я, знехот..я, сер..йозно.

З других букв виписаних слів прочитаєте закінчення вислову давньоримського філософа Сенеки Молодшого: «Нема рабства ганебнішого, ніж...».

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

- § 6. Лексичні й синтаксичні словосполучення
- § 7. Сурядні словосполучення
- § 8. Підрядні словосполучення
- § 9. Види підрядного зв'язку між словами у словосполученнях
- § 10. Складні випадки керування
- § 11. Синоніміка словосполучень і слів

§ 6.

Лексичні й синтаксичні
словосполучення

27. Спробуйте поєднати між собою кожне слово першої групи із кожним словом другої групи: 1) *стояти перед, заплющити*; 2) *очі, двері*. Чи завжди це можливо? А якщо можливо, то що треба зробити зі словами, щоб приєднати їх одне до одного? Що ви можете сказати про значення словосполучень, які вдалося утворити?

Повнозначні слова об'єднуються парами не будь-як, а за певними правилами.

По-перше, вони мають підходити одне до одного своїм значенням. Наприклад, можна об'єднати слова *вродлива* і *дівчина*, *кричати* і *голосно*, але не поєднуються між собою слова *вродлива* і *хустка*, *кричати* і *яскраво*.

По-друге, ці слова повинні граматично пристосовуватися одне до одного. Наприклад, щоб об'єднати прикметник *високий* з іменником *сосна*, треба в прикметнику змінити рід: *висока сосна*.

Словосполучення можуть творити лише повнозначні слова. Поєднання повнозначного слова зі службовим (*біля хати, щоб зрозуміти, майже година*) не є словосполученням.

Смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів називається словосполученням.

Словосполучення бувають лексичні (стійкі) та синтаксичні (вільні).

1. Лексичні словосполучення існують у мові в готовому вигляді і завжди називають одне поняття: *на носі зарубати* (запам'ятати), *з доброго дива* (безпричинно), *море по коліна* (байдуже), *і вдень і вночі* (постійно), *куряча сліпота* (хвороба очей), *коефіцієнт корисної дії* (термін з фізики), *Чорне море, Біла Церква* (географічні назви).

У реченнях лексичні словосполучення завжди виступають як один член: 1. *Од страху* (що зробив?) *з плигу збився*. 2. *Турна розбишаки, вам більше* (чого не робити?) *рясту не топтати* (І. Котляревський).

2. Синтаксичні словосполучення утворюються у процесі мовлення, і кожне слово в них зберігає своє лексичне значення: *іти дорогою, іти з братом, літній ранок, батько і мати.*

Якщо у словосполучення об'єднуються слова з віддаленим лексичним значенням, може виникнути метафора: *ключі від щастя, крилата думка, свічки каштанів, сонце сміється.*

3. Від речення словосполучення відрізняється тим, що воно:

а) не є одиницею спілкування (само по собі не передає ніякої думки);

б) не має інтонації, властивої реченню;

в) є лише будівельним матеріалом для речення.

4. Синтаксичні словосполучення, утворені з двох повнозначних слів, називаються простими: *осінній день, розмова з товаришем, брат і сестра.*

Синтаксичні словосполучення, утворені з трьох і більше повнозначних слів, називаються складними: *холодний осінній день; сердечна розмова з товаришем; мама, брат і сестра.* Складні словосполучення можна розкласти на прості.

5. Багатозначні слова свого конкретного значення набувають у словосполученні. Слово *груша* може означати і «дерево», і «плід». Але в словосполученні *яблуня і груша* — це «дерево», а в словосполученні *яблуко і груша* — це «плід». Так само слово *жито* може означати і «рослина», і «зерно». Але у словосполученні *зеленіє жито* — це «рослина», *мелють жито* — це «зерно».

6. Слова у словосполучення об'єднуються або як рівноправні (*весна і літо*), або як нерівноправні (*рання весна*). Відповідно до цього словосполучення бувають сурядні та підрядні.

28. З поданими словами утворіть прості словосполучення, добираючи до них відповідні слова з дужок.

1. (Книжковий, книжний) шафа. 2. (Книжковий, книжний) стиль. 3. Весела (кампанія, компанія). 4. Посівна (кампанія, компанія). 5. (Ефектний, ефективний) метод. 6. (Ефектний, ефективний) трюк. 7. Передплата, підписка) на газети. 8. (Табун, отара) коней. 9. (Табун, отара) овець.

29. Випишіть лише лексичні (стійкі) словосполучення. З трьома з них складіть речення.

За тридев'ять земель, у далекій країні, кинути лихом об землю, як у рот води набрати, нічим не журитися, прикусити язика, потрапити в халепу, статися несподівано, як сніг на голову, ні за цапову душу, пропасти марно, п'ятами наживати, ні в тин ні в ворота, страх проймає, боїться всього.

30. Спишіть, виділені слова замініть лексичними (стійкими) словосполученнями, поданими в довідці.

1. Я ж тебе люблю й ладен за тебе *вмерти*. 2. Оце мені, дочко, за тобою *добре*, хоч нічого не роби. 3. Кума десь *пропала безслідно*. 4. Онися вибігла на город і *стала кричати*. 5. Вона була цікава, розумна й *дотепна*. 6. Не люблю я покорятись та *принижуватись перед будь-ким*. 7. *Не вірить* вражий пан (З тв. І. Нечуя-Левицького).

Довідка: неначе крізь землю провалилась; як у Бога за дверима; підняла гвалт; душу оддати; гостра на язик; гнути перед усяким дідьком спину; сядь та й руки згорни; не йме віри.

31. І. Прочитайте текст. Випишіть лексичні словосполучення. Поясніть, чому ви вважаєте, що це лексичні, а не синтаксичні словосполучення.

Хо сидить посеред галяви, а навкрути його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворухиться, не жие. Від ведмедя до мурашки — все спаралізоване страхом. Рослини бояться навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки...

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи, де свіжими яскравими фарбами малюються події духу людського. Ось і ті високості, на які здійнятись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий, як невільник, плазує він у поросі й темряві... Ось, волочучи кайдани, покволом, віками цілими, проходять люди, забиті, залякані люди, і не наслідуються звести очі на Хо, глянути страхові в вічі... Хо знає, що тільки одиниці зважуються на се, а зважившись, знаходять силу розбити кайдани... Ой, коли б хоч одиниць тих було більше, може, не довелося б старому мурдуватись отак, блукаючи по світах, може б, зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок... Ех, коли б... А тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязню,

з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя, безсилами чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи... Страх! Прищеплений дитині, виплеканий аномальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого... Страх!.. Хо — страх! А який з його страх, коли він виразно відчуває себе порохном, немічною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світу, наперекір волі Хо робить його злим генієм людськості... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклі... От і тепер: гарно навкруги, спочити б, а пора на роботу... на роботу! Хе-хе! Ну, уставай, діду, пора!.. (М. Коцюбинський. «Хо»).

II. Поясніть значення слів *спаралізований, зібганий, покволом, мордуватися, поривання, аномальний, чіпкий, пошесть, потуга, тамувати, поступ, геній*.

III. Яке значення в тексті має слово *забиті*?

IV. Випишіть пасивні дієприкметники, поясніть правопис суфіксів у них.

V. Від якої неозначеної форми дієслова — *волокти* чи *волочити* — утворено дієприслівник *волочучи*? Поясніть.

VI. Двічі в тексті вжито діалектну форму займенника *його* замість *нього*. Знайдіть ці речення.

32. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Соломія не тратила надії й навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. 2. Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя. 3. Засмутився Карпо, не їсть, не п'є, як ніч ходять. Глузують наші, на сміх його беруть. 4. Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. 5. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони просто впали (З тв. М. Коцюбинського).

33. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники і запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом **-ен-**; 2) з суфіксом **-ан-**. Дієприкметники з буквосполученнями **дж** та **ждж** підкресліть.

Спорудити, прикрасити, відремонтувати, устаткувати, заїздити, створювати, огородити, знести, пустити, висипати, знервувати, вишукати, стригти, визволити.

З других букв прочитаєте закінчення вислову давньогрецького філософа Платона: «Усіма силами душі треба...».

§ 7. Сурядні словосполучення

34. Подані слова об'єднайте парами за допомогою сполучника і: *літо, зелений, зима, крижаний, білий*. Скільки таких пар ви змогли утворити? Чому не всі слова поєднуються в пари за допомогою сполучника і?

Сурядне словосполучення — це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних.

Слова в сурядних словосполученнях об'єднуються за змістом: можна сказати *сонце і місяць*, але не «сонце і мужність». Між словами існує граматичний зв'язок, який виражається сполучниками (необов'язково) і **координацією**, наприклад: іменники стоять в одному відмінку (*правду і волю*, а не «правду і волею»); дієслова — в одній особі й числі (*реве та стогне*, а не «режуть та стогне»); прикметники — в одному роді, числі й відмінку (*пахучі і ніжні*, а не «пахучий і ніжних») тощо.

Сурядні словосполучення є будівельним матеріалом для речень.

Слова в сурядному словосполученні повинні бути одного плану за значенням: *берези й тополі, поля й луки, у навчанні й у праці, читати й малювати, загадковий і тривожний*. Іноді це можуть бути антоніми: *світло і темрява, радість і сум, великі й малі, вранці і ввечері*.

Але не можна поєднувати між собою різнопланових за значенням і граматичними ознаками слів. Вислови типу *дерева й тополі* (а *тополі* хіба не дерева?), *читати й малювання* побудовані неправильно.

Між словами в сурядному словосполученні виникають такі види сурядного зв'язку:

а) єднальний (виражається за допомогою єднальних сполучників *і, та (=і), ні ... ні, не тільки ... а й, як ... так і* або без них): *сонце і місяць; тихий, безшелесний;*

б) протиставний (виражається за допомогою протиставних сполучників *а, але, та* (=але), *проте, зате* або без них): *не місяць, а сонце; не холодно — душно;*

в) розділовий (виражається за допомогою розділових сполучників *або, чи, то ... то*): *сонце або місяць; то тепло, то холодно.*

35. З поданих груп слів утворіть якомога більше сурядних словосполучень і запишіть. З трьома з них складіть речення.

1. Буря, мить, гуркіт, пісня, праця, грім, вічність, відпочинок, вітер.
2. Тихий, білий, ніжний, синій, фіолетовий, пахучий, сірий, голубий, нудний, чорний, лагідний. 3. Жити, працювати, нидіти, боротися, творити.

36. Запишіть афоризми. Сурядні словосполучення, вжиті в них, підкресліть.

1. Навчись спочатку добрих звичаїв, а потім мудрості, бо без перших важко досягнути останню (*Сенека*). 2. Якщо навіть ти сам із собою, не кажи і не роби нічого поганого (*Демокріт*). 3. Не можна жити приємно, не живучи розумно, добродісно й справедливо (*Епікур*). 4. Чим розумніша й добріша людина, тим більше доброго вона помічає в людях (*Б. Паскаль*).

37. 1. Прочитайте уривок з казки «Маленький принц» французького письменника Антуана де Сент-Екзюпері (1900–1944). Випишіть сурядні словосполучення разом із вжитими в них сполучниками.

На першому астероїді жив один король.
Убраний у пурпур і горностаї, він сидів на троні — зовсім простому, а проте величному.

— А, ось і підданий! — вигукнув король, побачивши маленького принца...

Маленький принц озирнувся, шукаючи, де б сісти, але всю пла-

нету покрила пишна горностаєва мантия. Мусив стояти і, стоячи, позіхнув з утоми...

— Можна мені сісти? — несміливо поцікавився маленький принц.

— Наказую тобі сісти! — відповів король і велично підібрав полу своєї горностаєвої мантиї.

Одне дивувало маленького принца. Планета була зовсім маленька. Чим же міг король тут правити?

— Вибачте, ваша величносте, — озвався він, — дозвольте запитати...

— Наказую: питай! — поспіхом мовив король.

— Ваша величносте... чим ви правите?

— Усім, — дуже просто відповів король.

— Усім?

Король скромним жестом показав на свою планету, й на інші, й на зірки.

— І всім цим ви правите? — перепитав маленький принц.

— Усім, — одказав король.

Бо він був не тільки абсолютний монарх, а й володар всесвіту.

— І зорі скоряються вам?

— Ну, певно, — потвердив король. — Зорі негайно виконують мої накази. Я не терплю непокори.

— Мені хотілося б подивитись, як заходить сонце... Зробіть ласку... Накажіть сонцю заходити...

— Якщо б я звелів своєму генералові літати, як метелик, з квітки на квітку, або написати трагедію, або обернутися на морського птаха і генерал не виконав би наказу, то хто був би в тому винен — він чи я?

— Ви, ваша величносте, — твердо відповів маленький принц.

— Точно, — згодився король. — Від кожного треба вимагати тільки те, що він може зробити. Основою влади має бути передусім розум. Якщо ти накажеш своєму народові кинутись у море, він зробить революцію. Я маю право вимагати покори, бо мої накази розумні.

— А як же мій захід сонця?..

— Буде тобі й захід сонця. Я загадаю, щоб воно зайшло. Але в своїй мудрості правителя почекаю, коли будуть сприятливі умови (*З французької переклав А. Перепадя*).

II. З'ясуйте значення слів *астероїд, пурпур, горностаї, мантия*.

III. Знайдіть дієприслівники, випишіть їх і поясніть їхній правопис.

IV. Як ви гадаєте, коли умови бувають сприятливими для заходу сонця?

V. Схарактеризуйте короля. Підготуйтеся до розмови на цю тему.

38. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Гордій справді вмів перед вести, вмів отаманувати так, що інші його слухались (*Б. Грінченко*). 2. Хома ніяк не міг убгати в голову думку, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші (*М. Коцюбинський*). 3. Вся долівка в хаті була встелена барвистими килимами, що вбирали очі своїм червоно-синім мереживом (*О. Досвітній*). 4. Ніякого, брат, у тебе слуху не було, нема і ніколи не буде. Слон тобі на вухо наступив (*Ю. Смолич*).

39. Від дієслів недоконаного виду утворіть дієприслівники й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксами **-учи, -ючи**; 2) з суфіксами **-ачи, -ячи**.

Спочити, нести, вчити, терти, молоти, сидіти, стежити, освоювати, стругати, казати, бачити, нюхати, стояти, диміти, стерегти, тьопати.

З других букв прочитаєте закінчення вислову французького філософа Д. Дідро: «Люди перестають мислити, коли...».

§ 8.

Підрядні словосполучення

40. Якими різними способами можна поєднати між собою подані парами слова: 1) *товариш, турбуватися*; 2) *сонячний, літо*? Як ставляться питання від одного слова до другого?

Слова в підрядному словосполученні об'єднані між собою як граматично нерівноправні: одне — головне, друге — залежне.

Від головного слова ставиться питання, залежне — відповідає на поставлене питання: *пізня осінь* (*осінь* — яка? — *пізня*); *читаю* (кого? що?) *вірш*; *повертаюся* (куди?) *додому*.

Залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово, підрядні словосполучення бувають іменникові (*джерельна вода, берег річки*), прикметникові (*мокрый від дощу, дуже цікавий*), дієслівні (*розмовляти про справи, швидко писати*), прислівникові (*далеко від дому*), займенникові (*хтось із них*), числівникові (*десять днів*).

За роллю залежного слова підрядні словосполучення поділяють на:

а) присудкові (що робить? який він є?): *сонце освітлює, тато приніс, день чудовий;*

б) додаткові (кого? чого?, кому? чому? і т.д.): *допомогти другові, розмова про справи, обговорення книжки, ласий до меду;*

в) означальні (який? чий?): *тихий вечір, вода з криниці, мамині руки;*

г) обставинні (як? де? коли? і под.): *виконати вчасно, навчатися в школі, завмерти від здивування.*

41. Із слів обох груп утворіть і запишіть якомога більше присудкових підрядних словосполучень. Чи всі слова поєднуються між собою?

1. Музика, думка, поле, трава, запах.

2. Лунати, зеленіти, ширитися, буяти, снитися, не давати спокою.

42. До поданих іменників, прикметників і дієслів придумайте залежні слова так, щоб утворилися різні підрядні словосполучення. Запишіть їх.

1. Хата, вечір, прохолода, вода, кетяг, думка. 2. Схожий (на), подібний (до), вогкий (від), щедрий (на), уважний (до), молодший (від, за). 3. Милуватися, думати, брести, шурхотіти, уявляти, турбуватися.

43. I. Випишіть у три колонки словосполучення: 1) сурядні; 2) підрядні присудкові; 3) інші.

Останній або перший; звичка мовчати; ударив грім; океан, а не море; вітер чи буря; ближче до людей; доброта перемагає; хліб і сіль; любити волю; збираються хмари; тьохкав та щебетав; краса підносить; один з багатьох; скромний і тихий; поспіх не завадить; страх спутує; дивний збіг; чи добре, чи погано; знання про природу; тиша запанувала; німе запитання.

У кожному словосполученні підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте початок вислову американського філософа ХІХ ст. Р. Емерсона: «...*стільки в ній і життя*».

II. Складіть три речення з будь-якими словосполученнями, поданими вище, і запишіть їх.

44. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх. Більшість фразеологізмів дуже близькі за значенням. Поясніть, якими відтінками значення вони все-таки різняться.

1. Гайдамацький старшина окремої чоти допитливо нащулив вуха (*Я. Качура*). 2. Його роздуми обірвав скрип сінешніх дверей. Байда настожив слух (*Д. Бедзик*). 3. Величезна казарма солдатів вся обернулась на слух, не ворухнеться (*О. Довженко*). 4. А я й вуха розвісив. Думав, справді це піде на користь (*Ю. Збанацький*). 5. А щоб ти знав, як мене звати, до мене вуха прихили (*Л. Глібов*). 6. Од неї не одступали паничі, бігали, просили на танці, ловили кожне її слово, слідкували очима за нею (*І. Нечуй-Левицький*).

45. Що відповів Сашко Щупачок?

— Сашко, скажи, який це час: *я вмиваюся, ти вмивави́ся, він вмивається?* — запитує вчитель.

Сашко, подумавши трохи, каже: ...

§ 9.

Види підрядного зв'язку між словами у словосполученнях

46. У словосполученнях *цікава книжка, читаю книжку, читаю швидко* знайдіть головні та залежні слова. Змінійте спочатку головні слова. Чи змінюються залежні? Потім змінійте залежні. Як при цьому поведуться головні слова? Чи завжди можна змінювати залежні?

Розрізняють три основні види підрядного зв'язку між словами у словосполученнях: узгодження, керування і прилягання.

1. При **узгодженні** залежне слово граматично уподібнюється до головного, тобто узгоджується з ним у роді, числі, відмінку, особі.

Наприклад, у словосполученні *рідна земля* залежне слово *рідна* стоїть у тому самому називному відмінку, жіночому роді й однині, що й головне слово *земля*. Змінимо форму головного слова на *землею*, відразу треба міняти й форму залежного слова — *рідною*. Так само й у словосполученні *ти думаєш* залежне слово *думаєш* стоїть у 2-й особі однини, як і головне *ти*. Змінимо *ти* на

займенник 3-ї особи множини *вони*, доведеться змінити й форму залежного слова на *думають*.

2. При **керуванні** залежне слово завжди стоїть у певному непрямому відмінку (з прийменником або без нього) незалежно від форми головного слова.

Наприклад, у словосполученні *любити Вітчизну* залежне слово *Вітчизну* стоїть у знахідному відмінку. Як би ми не змінювали форму головного слова — *люблю, любимо, любитимуть* і т. д., від цього відмінок залежного слова (*Вітчизну*) не зміниться. У словосполученні *любов до людей* залежне слово *до людей* стоїть у родовому відмінку з прийменником, і як би ми не змінювали форму головного слова — *любові, з любов'ю, про любов*, залежне так і стоятиме в цьому самому відмінку з прийменником.

3. При **приляганні** залежним виступає незмінне слово (прислівник, дієприслівник, неозначена форма дієслова), якого ніяк змінити не можна.

Наприклад, у словосполученнях *приїхав рано, співають ідучи, просять розповісти* залежні слова *рано, ідучи, розповісти* ніяк не змінюються — ні за відмінками, ні за особами, ні за числами. До головного вони приєднуються лише за змістом.

У реченні між словами, пов'язаними підрядним зв'язком, коми звичайно не ставляться.

47. 1. Випишіть у чотири колонки словосполучення: 1) з координацією (сурядні словосполучення); 2) з узгодженням; 3) з керуванням; 4) з приляганням.

1. Іду повільно; згасає день; збирає й розкидає; небо й земля; жовте листя; сталевий дріт; відро води; вїокати на коней; вогонь догорів; наказано мовчати; одержав листа; правда чи кривда; вийду в поле; свіжий легіт; тихий і лагідний; глибокий дуже; піду не роздумуючи; весняний день.

2. Дні і ночі; знати достеменно; перечитав двічі; знайшов можливість; гідний подиву; взувся нашвидкуруч; спідня кишеня; досвідчений майстер; вчасна допомога; оживити минуле; язик без кісток; серйозно чи легковажно; завдати збитків; класти в шухляду; залишив напризволяще; тимчасове непорозуміння; звести нанівець; вищий за всіх; зніяковілий хлопець; де-не-де видно; просив зайти; давній друг; ошатно одягнутий; ледве встиг; ошалілий з ляку; ставний парубок; ситий по зав'язку; зненацька вихопився; ставлення до людей; шийка пляшки; силоміць не примусиш; сміливий позаду; дивовижний випадок.

У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) вислів Л. Толстого; 2) закінчення вислову давньоримського філософа Сенеки: «*Краще — ...*».

II. Складіть п'ять речень з будь-якими словосполученнями, поданими вище.

48. З поданих речень випишіть підрядні словосполучення і визначте вид зв'язку в них.

1. У кімнату влетів запашний вітер. 2. Уранці підвівся багряний диск холодного сонця. 3. Високо текли потоки сумних хмар. 4. З далекого заходу підіймалась величезна хмара. Повагом сунула вона з обрію вгору. 5. Над очеретами стрілами носились ластівки, а десь скиглила чайка. 6. Високо над головою пролетіли качки. 7. День хилився до вечора (*З тв. М. Хвильового*).

49. I. Прочитайте уривок з повісті «Троє в одному човні» англійського письменника Джерома К. Джерома (1859–1927). Випишіть по три приклади на узгодження, керування і прилягання.

Напинання тенту виявилось куди забарнішим ділом, ніж ми сподівалися. Теоретично в ньому начебто немає нічого складного. Берете п'ять залізних дуг, схожих на велетенські крокетні ворітця, і приладнуєте їх над човном, а потім натягуєте на них брезент і прив'язуєте його краї до бортів. На це піде хвилин із десять, гадали ми.

Як же ми помилилися!

Ми взяли дуги й почали вставляти в зроблені для них гнізда. Ви б і не подумали, що це небезпечна робота; але я, пригадуючи той вечір, дивуюся, як це ми всі zostалися живі. То були не дуги, а якісь чортяки. Спочатку їхні кінці взагалі не хотіли влізати в гнізда, й ми мусили стрибати на дугу, стусати її ногами й бити гаком. А коли вона, нарешті, влізла, виявлялося, що дугу вставлено не в свої гнізда, й доводилось витягати її.

Однак тепер вона ніяк не хотіла витягатись. Аж як удвох проморочились над нею п'ять хвилин, тоді вона раптово вискакувала, намагаючись при тому скинути нас у воду й утопити. Посередині дуги мають шарніри, і тільки-но відвернешся, вони щипають тебе за найвразливіші місця. А поки ти борешся з одним кінцем і силкуєшся умовити його виконати свій обов'язок, другий кінець підступно нападає ззаду й б'є тебе по голові.

Б. Кірвін. Троє в одному човні

Та, нарешті, ми їх установили, й лишилося тільки натягти брезент. Джордж розгорнув його й закріпив один кінець на носі човна. Гарріс став посередині, щоб узяти брезент від Джорджа й передати мені, а я лишився на кормі, щоб прийняти від Гарріса свій кінець. Проте ждати мені довелося довгенько. Джордж зробив свою частину роботи як слід, але для Гарріса це діло було нове, і він його спартачив.

Як він примудрився це зробити, я не знаю, та й сам він не міг пояснити, але якимсь незбагненим чином він зумів після десятихвилинних надлюдських зусиль замотатися в брезент весь, з головою. І замотався так щільно, так ґрунтовно, так капітально, що ніяк не міг звільнитися сам. Він, звичайно, почав відчайдушно боротися за свою свободу — невід'ємне природне право кожного англійця — і в тій боротьбі (про це я дізнався згодом) збив з ніг Джорджа. Той, лаючи Гарріса на всі заставки, також почав борсатися — і також замотався в брезент (*З англійської переклав Ю. Лісняк*).

II. Поясніть значення слів *тент, забарний, крокет, шарнір, корма, спартачити*.

III. У якому значенні вжито слова *гніздо, ніс*?

IV. Поясніть написання **н** і **нн** у словах *зроблений, незбагнений* і *десятихвилинний*.

V. Яка особливість у вимові дієслівних форм *відвернешся, борешся, силкуєшся*?

VI. Розкажіть про якусь марудну роботу, з якою вам було важко впоратися.

50. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть. Яке дієслово повторюється в більшості фразеологізмів?

1. Слава українському Боянові, що рідну пісню вивів у широкий світ! (*Панас Мирний*). 2. Повертайся, виводь у люди братів менших, як батько заповідав (*П. Автомонов*). 3. А той суддя такий був розумний та спритний, що яке б темне діло не було, то зараз його на світ виведе (*О. Стороженко*). 4. Я мушу все вивести на свіжу воду, я не я буду, коли не дізнаюсь, хто перший пустив на мене та Домаху лиху славу! (*М. Кропивницький*). 5. Ніщо його, здається, не турбувало, ніщо не могло вивести з рівноваги (*В. Кучер*).

51. Запишіть слова у дві колонки: 1) з одним **н**; 2) з двома **нн**.

Зна..ий, анте..ий, незбагне..ий, кремі..ий, відда..ий, щоде..ий, обмі..ий, зчовга..ий, височé..ий, тополи..ий, згуще..ий, страше..ий, дити..ий, вовня..ий.

З других букв прочитаєте закінчення вислову англійського письменника Оскара Уайльда: «*Це жахливо важка робота — ...*».

§ 10. Складні випадки керування

52. Замініть підрядними словосполученнями з прийменниковим керуванням такі вислови: *зошит, призначений для виконання математичних задач; стілець, у якого три ніжки; одяг, який одягають у свята; прийду, коли буде дванадцята година*. Чи всі словосполучення ви утворили відразу й без помилок?

1. У побудові словосполучень, особливо з підрядним зв'язком керування, найвиразніше проявляються національні особливості мови. Наприклад, українською мовою слід казати *дякую вам* (а не «дякую вас», як часом можна почути), книжка *англійською мовою* (а не «на англійській мові»), *згідно з законом* (а не «згідно закону»).

Запам'ятайте будову таких словосполучень:

пробачте мені (а не «мене»);

мені болить (а не «мене»);

дотримати слова (а не «слово»);

оволодіти знаннями (а не «знання»);

опанувати науку (а не «наукою»);

учитися ремесла (а не «ремеслу»);

ігнорувати попередження (а не «попередженням»);

запобігти лихові (а не «лихо»);

завдати шкоди (а не «шкоду»);

зазнати невдачі (а не «невдачу»);

зрадити товариша (а не «товаришеві»);

називати на ім'я (а не «по імені»);

звернутися на адресу (а не «по адресі»);

відправити поштою (а не «по пошті»);

сталось через необережність (а не «із-за необережності»);

пропуски через хворобу (а не «по хворобі»);

один раз на місяць (а не «в місяць»);

засіб від хвороби (а не «для хвороби»);

сміятися з себе (а не «над собою»).

2. Після прикметників у вищому ступені, якщо далі йде порівняння, обов'язково вживаються прийменники **від, за** або сполучник **ніж**: *тяжчий від олова; дорожчий за золото; сильніший, ніж страх*. Неправильно буде: «тяжчий олова», «дорожчий золота», «сильніший страху».

3. Після прикметників типу *багатий, скупий, хворий* тощо перед іменником вживається прийменник **на**: *багатий на корисні копалини, скупий на слова, швидкий на язик, хворий на малярю*.

4. При числівниках *два, три, чотири* іменник стоїть у називному відмінку множини, а не в родовому однини: *два дні, три місяці, чотири роки*. І, навпаки, при числівнику *півтора* іменник стоїть у родовому відмінку однини, а не в називному множини: *півтора дня, півтора місяця, півтора року*.

5. Після прийменника **по** іменник вживається в місцевому відмінку, а не в давальному: *зв'язати по руках і ногах* (а не «по руках і ногам»), *орієнтуватися по зірках* (а не «по зіркам»).

53. Доберіть з дужок потрібну форму залежного слова. Словосполучення запишіть.

1. Ліки (для хвороби, від хвороби). 2. Розповідати (за собаку, про собаку). 3. Тривожитися (за сина, про сина). 4. Погляд (на життя, про життя). 5. Захворів (через необережність, завдяки необережності). 6. Знущатися (з тварини, над твариною). 7. Глузувати (з невдахи, над невдахою). 8. Зрадити (друга, другові). 9. Пробачити (кривдника, кривдникові). 10. Знехтувати (пораду, порадою). 11. Опанувати (мову, мовою). 12. Оволодіти (мову, мовою). 13. Згідно (з наказом, наказу).

54. Утворіть словосполучення за допомогою керування. Для цього залежні слова, що в дужках, поставте в потрібному відмінку і, якщо треба, додайте до них прийменники.

Сподіватися (успіх); стикатися (труднощі); спіткнутися (поріг); знемагати (спрага); чинити (кривда); ухилитися (робота); докоряти (брат); повідомляти (друг); ризикнути (життя); стосуватися (ми); тішитися (перемога); дошкуляти (він); поквитатися (насмішний); покладатися (хлопці); захищати (кімната).

55. **I.** Прочитайте уривок з книги «Дамоклів меч» давньоримського оратора й письменника Марка Туллія Цицерона (106–43 рр. до н. е.). Випишіть десять словосполучень з підрядним зв'язком керування, в яких залежне слово до головно-

го приєднане за допомогою прийменника. У побудові яких словосполучень трапляються помилки?

Сицилійський тиран Діонісій Старший сам добре розумів, наскільки він щасливий. Річ ось у чім. Коли один із його підлесників Дамокл натякнув у розмові на його багатства, могутність, велич влади, достаток у

Ф. Аврай. Дамоклів меч

всьому, чого душа забажає, розкішну обстановку в його палаці і твердив, що немає й ніколи не було людини щасливішої за нього, він запитав: «А чи не бажаєш ти часом, Дамокле, коли тебе так радує оце моє життя, сам скуштувати його і спробувати мого щастя?» Коли той відповів, що хотів би цього, Діонісій звелів покласти його на ложе із щирого золота, засланого покривалом чудової ручної роботи, з вигаптуваними прекрасними узорами, наказав на кількох столиках поставити майстерно інкрустований золотий і срібний посуд. Далі, за його наказом, до стола підійшли молоді раби, милі на вроду, щоб прислужувати Дамоклові якнайдбайливіше на перший його знак. З'явилися пахощі і вінки з квітів, кімната наповнилась ароматом фіміаму, столи були заставлені найвишуканішими стравами. Безмежно щасливим почувався Дамокл. У розпалі цієї пишної учти Діонісій звелів спустити зі стелі блискучий меч, прив'язаний до кінської волосини так, щоб висів якраз над головою цього щасливця. І відтоді Дамокл не дивився ні на вродливих слуг, ні на розкішний срібний посуд, він і не простягав більше руки до столу, щоб дістати їжу. Нарешті він почав благодіяти тирана, щоб той дозволив йому піти геть, бо з нього досить такого щастя (З латинської переклала І. Кобів і Ю. Цимбалюк).

II. Поясніть значення слів *тиран*, *підлесник*, *вигаптуваний*, *інкрустований*, *фіміам*, *учта*.

III. Які звукові зміни сталися у словах *засланий* (заслане покривалом), *щасливий*, *щасливець*, *підлесник*?

IV. Випишіть із тексту іншомовні слова й поясніть написання в них букв **и** та **і**.

V. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план розповіді й запишіть його, завчіть напам'ять окремі найважливіші вислови.

56. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Йому здавалося, що відтепер люди мусять забути про все буденне, заговорити один до одного іншою мовою. Адже сьогодні все навкруги було іншим (*Олесь Гончар*). 2. І гарна б жінка була Хвесьька, усім гарна, та тільки на язык швидка (*Нар. творчість*). 3. Якби я був усе розумно виговорив, хто знає, чи на моє би вийшло (*Лесь Мартович*). 4. Давно це, браття, було, ще за царя Хмеля, як було людей жменя (*М. Кропивницький*). 5. Іваниха кілька разів підозріло косилася на нього, ніяк не могла взяти до тями, що він задумав (*Б. Харчук*).

57. Вставте, де треба, пропущені букви **т, д, к**. Слова запишіть у дві колонки: 1) ті, у які вставили букви; 2) ті, у які не вставляли букв.

Умис..ний, аген..ство, контраст..ний, заїз..ний, хвас..ливий, шотлан..ський, улес..ливий, пропагандис..ський, випус..ний, чотиритиж..невий, студен..ський, виїж..жаю, п'я..десят, ох..нути, стис..нути, осві..читися, анархіс..ський, корис..ний, (у) поїз..ці.

З других букв прочитаєте закінчення вислову італійського вченого Галілео Галілея: «*Говорити туманно вмів всякий,...*».

§ 11.

Синоніміка словосполучень і слів

58. Порівняйте два речення: 1. *На голові в пастуха овець був сплетений з соломи бриль із широкими крисами, а в руці — палиця з ліщини.* 2. *На голові у вівчаря був крислатий солом'яний бриль, а в руці — ліщинова палиця.* Чим відрізняються ці речення одне від одного? Змістом, словниковим складом?

Словосполучення, різні за будовою, але однакові або близькі за своїм лексичним значенням, називають синонімічними.

Наприклад, однакове чи майже однакове лексичне значення мають такі пари словосполучень: *шафа для книжок — книжкова шафа, думка товариша — товаришева думка, іти дорогою — іти по дорозі, після повернення додому — повернувшись додому, брат і сестра — брат із сестрою, роботу виконано — робота виконана.*

Іноді словосполучення можна замінити одним синонімічним словом: *огорожа з лози — тин, дощана огорожа — паркан, відбиватися в дзеркалі — віддзеркалюватися, кожного дня — щодня, дуже добрий — предобрий, батько і мати — батьки, сіється мжичка — мжичить, упав туман — затуманилося.*

Уміння знаходити синонімічні словосполучення та слова дає змогу краще й дохідливіше висловити думку, описати щось.

59. I. До поданих словосполучень доберіть синонімічні й запишіть їх поряд.

Вода з джерела; гілка верби; озеро в лісі; гірлянди снігу; промінь сонця; вершини за хмарами; день вересня; сад восени; під час читання книжки; головний біль; людина без турбот; порада батька; розповідь діда; батько й син; кімната прибрана.

II. Складіть три речення з будь-якими дібраними словосполученнями.

60. Порівняйте словосполучення і синонімічні їм слова. Чи тотожне їхнє значення?

1. Книжкова крамниця — книгарня. 2. Сто років — століття. 3. Близький товариш — друг. 4. Край лісу — узлісся. 5. Дрібна річ — дрібниця. 6. Гостре слово — дотеп. 7. Небезпечна ситуація — небезпека. 8. Убога людина — бідняк. 9. Чужий край — чужина. 10. Брати в борг — позичати. 11. Ставати чорним — чорніти. 12. Казати неправду — обманювати.

61. I. Прочитайте уривок з оповідання, у якому йдеться про життя школярів понад сто років тому. Випишіть з тексту п'ять словосполучень і доберіть до них синонімічні словосполучення або слова. Запишіть їх.

Другий клас у двокласовій народній школі різко одзначається од дрібнішого школярства. Тут хлопці проходять нові шкільні науки, читають більш серйозні книжки, знайомляться з російськими класиками, привчаються до літературної мови. Цілий лексикон нових виразів, термінів з тих наук, які вони проходять, ставить їх в очах дрібноти поважними і вченими. Поводяться між собою вони чемніше, з своїми непорозуміннями рідко звертаються до вчителя.

Нерідко в цьому класі виділявся гурток чим-небудь видатніших хлопців і засновував щось подібне до таємної організації зі своїми маленькими шкільними таємницями. Тут затівалася найкраща гульня, писалися сатиричні вірші на шкільні пригоди, тут же робилися й найтрудніші задачі. Ватажки такого гуртка іноді вибирали собі назви найулюбленіших школярами героїв з прочитаних романів і повістей. На чолі такого гуртка стояв тепер Грицько; оповістивши себе перед школярами Тарасом Бульбою, а

улюблених своїх товаришів — Якова та Андрія — за своїх синів, він намагався й у всьому товаристві завести козацькі порядки та звичаї, відповідно до Гоголевої повісті, що в свій час зробила на нього надзвичайно сильне враження. У другому класі вчилася тепер скільки душ підлітків-дівчат, вони внесли з собою в школу нову течію, зацвітивши школярське життя свіжими барвами. Взагалі життя цього класу було цікавіше, ніж в інших школярів, і не даром хлопці з нижчих класів часто дожидають, мов свята, того часу, коли переведуть їх у другий клас.

Радо і привітно зустріли школярі свого вчителя. Вчитель теж привітний, веселий; жартує з ними, сміється.

— Романе, чи не в ченці це ти збираєшся, що викохав такого чуба? — звертається він до одного.

Роман підводиться, пригладжує рукою чуба.

— Діжду неділі — при самій голові острижусь, — весело відповідає.

— Не вадило б і Василеві зняти свою сирту, — переводить учитель очі на Піхтіра. — Ну як, Василю, будемо жити в цьому році? *Чи битись, чи миритись будемо?* Ох, Василю, Василю... — легенько зітхає вчитель.

(С. Васильченко. «Циганка»).

II. Поясніть значення слів *класик, лексикон, термін, чемний, враження, підліток, течія, сирта*.

III. Звідки походить вислів *Чи битись, чи миритись будемо?*

IV. Випишіть з тексту прикметники й прислівники, вжиті у вищому і найвищому ступенях порівняння. Поясніть, як утворилися ці форми.

V. Помрійте про те, якими б ви хотіли бачити стосунки між учнями в класі, у яких गरेको хотіли б ви гратися. Свої міркування запишіть.

62. За поданим зразком напишіть протокол засідання гуртка, зборів класу тощо.

ПРОТОКОЛ №...

загальних зборів учнів 8-го класу
Лудинської середньої школи

від 29 вересня 20.. р.

Присутні: 23 учні (список до протоколу додається).

Голова зборів — Петро Левчук.

Секретар — Марія Шарлай.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

Про створення осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

Слухали:

Про створення осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

Висловились:

1. Петро Левчук розповів про завдання Товариства.
2. Оксана Загірня підтримала ідею створення осередку й запропонувала почати підготовку до свята української мови.
3. Олександр Жук висловив побажання, щоб силами учнів 8-го класу поставити гарну п'єсу.
4. Лариса Петренко за те, щоб в осередку працювала секція любителів поезії.

Відбулося голосування про створення осередку (за — 22, проти — немає, утрималися — 1).

Проведено вибори голови осередку. Запропоновано кандидатури Петра Левчука (за — 7, проти — 2, утрималися — 14) та Оксани Загірньої (за — 14, проти — 7, утрималися — 2).

Ухвалили:

1. Створити у 8-му класі осередок Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.
2. Головою осередку обрати Оксану Загірню.
3. Свято української мови 8-го класу провести на початку грудня. Для підготовки до свята створити комісію у складі: Оксани Загірньої (голова), Олександра Жука і Петра Левчука.

Голова зборів (підпис)

Секретар (підпис)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Яка роль синтаксису в мові?
2. Що таке пунктуація?
3. Які вимоги ставляться до слів, що об'єднуються в словосполучення?
4. Яка відмінність між лексичними (стійкими) й синтаксичними (вільними) словосполученнями?
5. Чим словосполучення відрізняється від речення?
6. Які є види сурядного зв'язку у словосполученні?
7. Як об'єднуються між собою слова в підрядному словосполученні?

8. Якими способами пов'язуються між собою слова в підрядному словосполученні?
9. Чим відрізняється керування від узгодження і керування від прилягання?
10. Як розуміти синоніміку словосполучень і слів?

63. З поданих афоризмів випишіть окремо по два: 1) сурядні словосполучення; 2) підрядні присудкові; 3) підрядні додаткові; 4) підрядні означальні; 5) підрядні обставинні.

1. Епоха повсякчас жде подвигу від тебе (*О. Підсуха*). 2. Мороз розум будить (*Т. Шевченко*). 3. Тільки млява людина не любить і боїться ризику (*Леся Українка*). 4. Віддавна смілості й одвазі шумить по всесвіту хвала (*М. Рильський*). 5. Герой користі не шукає зроду (*Леся Українка*). 6. Від черствості, нещирості й брехні любов'ю оновляйте ви людину (*В. Забаштанський*).

64. З розрізнених словосполучень, поєднавши їх попарно, відновіть прислів'я.

Під лежачий камінь. Не лізь у воду. Кожна травичка. Свій хвостик хвалить. В долоні не заплещеш. Вода не тече. І лід розмерзає. Краще за велике безділля. На своєму корені росте. Не спитавши броду. Одною рукою. Від теплового слова. Кожна лисиця. Маленька праця.

65. Що відповів Сашко Щупачок?

— Ніколи, сину, не тягнися за їжею через увесь стіл, — дорікала мама Сашкові. — Хіба в тебе язика немає, коли тобі щось треба?
— Є, але ...

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

II. Володимирський собор

66. Прочитайте текст, знайдіть ще в Інтернеті розповідь про Володимирський собор у Києві й підготуйтеся до усної розповіді про цю видатну пам'ятку української культури.

Коли вийдете в Києві зі станції метро «Університетська», підземним переходом перейдете бульвар Тараса Шевченка й повернете праворуч, перед вашими очима раптом постане велична споруда Володимирського собору, оточеного деревами.

Собор своїми чистими світлими лініями, які вгорі увінчуються ажурними арками високих вікон, змушує підняти очі. На тлі блакитного неба сяють золоті куполи. Таке поєднання кольорів вселяє в душу спокій, упевненість, воно рідне, близьке вам.

Ідете до храму. Масивні й водночас легкі на око бронзові двері з литими зображеннями двох знаменних постатей нашої історії — княгині Ольги й князя Володимира Великого — широко розчинені. Люди заходять і виходять. Тут завждилюдно.

У храмі впадає в око велика кількість розписів, які надають йому піднесеності й святковості. У глибині видно постать Ісуса Христа з чашею вина у лівій руці і хлібом у правій: добробут і щастя Син Божий провіщає людям. І вже ближче знову образ Ісуса Христа з розкритою книгою — він закликає йти за ним, сповнюватися мудрості й творити добро на землі. Його задумливі очі пильно й запитливо вдивляються у вас. Поряд із ним, праворуч, Матір Божа з малим Ісусом на руках, освітлена сонячними променями, — і небесна, і земна. Вона ніби йде з безмежної небесної далечі, щоб віддати грішному світові єдиного сина, який своєю смертю на хресті спокутує гріхи всього людства. Карі очі її сповнені смутку й тривоги і водночас лагідні, добрі. По ліву руку від Ісуса Христа стоїть Володимир Великий з короною на голові, в руках підносить хреста над собою — символ хрещення Русі-України.

Привертає увагу образ Нестора Літописця. Старець з розкішною сивою бородою. У руці тримає книгу — «Повість врем'яних літ». Обличчя напружене, погляд зосереджений — крізь минуле й теперішнє вдивляється в майбутнє: яке воно буде? Як чинитимуть українці, його земляки, в історії?

У Володимирському соборі і християнські символи, і наша, українська, історія. Усе описати неможливо — настільки насичений він красою й істо-

Патріарший кафедральний собор Св. Володимира, м. Київ

ричною пам'яттю. Цей храм не пригнічує — підносить людину своєю величчю, будить у ній доброту, поривання до чистоти, довершеності, людина в ньому міцніє духом і очищується від дріб'язкового.

Собор збудовано в другій половині XIX століття на честь хрестителя Русі-України князя Володимира Великого. Собор — і духовний центр України, і цінна пам'ятка української архітектури. У ньому поєдналися краса образотворчого мистецтва й архітектурна досконалість. Це одна з найвизначніших оздоб столиці України. Володимирський собор — головний осередок Української православної церкви (*І. Юцук*).

- 67. I.** Прочитайте розповідь і зробіть висновок, як ті чи інші споруди пов'язані з соціальним становищем різних людей.

[У Кам'янець-Подільську жили три етнічні групи — польська, українська й вірменська, і в них були три ратуші — урядові будинки.]

Польська ратуша була найвидатнішою: мала високу вежу й врочистий фасад з балконом, вірменська — трохи простіша, але найпростішою була українська. Дискримінаційне ставлення до українців, що панувало в польському королівстві, визначало те, що магістрат корінної народності був найменш імпозантним... На головному фасаді гладенько потиньковану стіну прорізають десять прямокутних вікон. Вони надають будівлі деякої значності, ледь виділяючи її з середовища навколишніх кам'яниць.

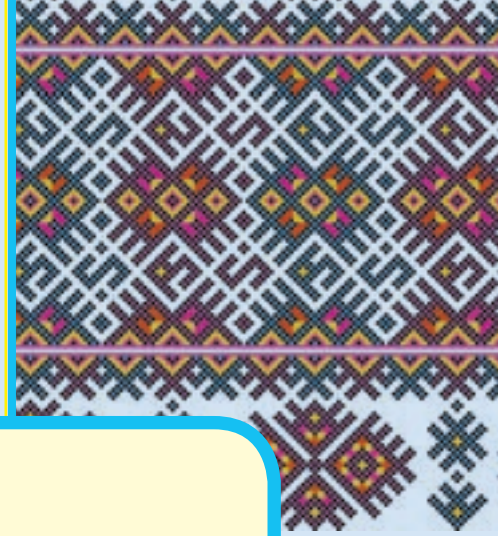
Проте порівняння її зокрема з польськими адміністративними будинками свідчить не на нашу користь. Особливо якщо згадати польську барокову ратушу в Бучачі, де бачимо не лише вражаючий фронтон, високу вежу, а й скульптури, що прикрашають фасад. Серед них — алегоричні постаті Геракла, який роздирає пашу лева, і Давида, який убиває Голіафа, і богині правосуддя Феміди. Але там також сидять оголений запорожець і закутий селянин. Таке поєднання алегоричних і реальних фігур не випадкове.

Художні образи цієї польської ратуші, зведеної 1751 року, нібито розкривали тему «боротьби проти зла і насильства». Але хто тут виступає носіями зла? Уярмлені представники українського народу — селянин і козак, які насмілилися піднятися проти польських магнатів (*За В.В. Ченеликом*).

*Польська ратуша,
м. Кам'янець-Подільський*

II. Опишіть усе, що ви бачите з вікна свого будинку. В описі дотримуйте певної послідовності. Наприклад, спочатку розкажіть про те, що ближче до вас, потім про віддаленіші предмети і так далі. Так само послідовно переводьте погляд зліва направо або навпаки. Починати найкраще від центру.

РЕЧЕННЯ

§ 12. Речення. Його основні ознаки

§ 13. Види речень за метою висловлювання та інтонацією

§ 14. Складові частини речення

§ 15. Синтаксичний центр речення

§ 16. Інтонація й розділові знаки в реченні

§ 12.

Речення. Його основні ознаки

I. Усі мовні засоби: фонетика, лексика і грамати́ка — існують заради речення.

Речення — найменша одиниця спілкування.

Що ж таке речення? Кажуть, що воно становить закінчену думку. А скільки думок, наприклад, у реченні: *Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе (М. Рильський)*? Одна чи все-таки дві? Адже це речення можна записати й так: *Хай наше слово не вмирає! І наша правда хай живе!* І таки одна думка висловлена в наступних чотирьох реченнях: *Навкруги — підступна тиша. Все ніби завмерло. Ніяких ознак життя. Луки, гори, пишні сади — все зелене й принишкле (Олесь Гончар)*. Отже, ототожнювати речення з думкою не можна.

Речення завжди складається зі сполучення слів або одного слова. Спробуємо за допомогою спостережень виявити, що ж треба для того, аби той чи інший набір слів став реченням.

1. Прочитайте подані два набори слів і скажіть, який з них є реченням (тобто найменшою одиницею спілкування), а який ні та чому: 1. *Прудко проліски з-під гніву змокнуть ранніми дверима.* 2. *Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима (В. Сосюра).*

Щоб бути реченням, набір слів має виражати думку, тобто бути **осмисленим**.

2. Зіставте ще два набори слів і визначте, де речення, а де ні: 1. *Плесо вирій ключ високо линути журавель.* 2. *На плеса з вирію ключами високо линуть журавлі (М. Старицький).*

Слова в реченні мають поєднуватися між собою за допомогою закінчень і службових слів, тобто бути **граматично пов'язані**.

3. Прочитайте ще два набори слів і поясніть, чому реченням можна назвати лише другий із них: 1. *Далекі, горби, були, покриті, густо-синім, серпанком.* 2. *Далекі горби були покриті густо-синім серпанком (Вал. Шевчук).*

Слова в реченні повинні бути **інтонаційно** оформлені як закінчена цілісність.

Отже, речення — це осмислене сполучення слів або окреме слово, граматично й інтонаційно оформлене як закінчена цілісність, що передає певну інформацію.

В усній мові на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. На письмі на початок речення вказує велика буква, на кінець — крапка, знак питання, знак оклику або три крапки.

II. Як за допомогою речення передається думка, тобто чим речення відрізняється від звичайних слів і словосполучень? Щоб відповісти на це запитання, спочатку вимовте просто слово *доц*, а потім оформте його як окличне речення: *Доц!* Яка відмінність між ними?

Від слів і сполучень речення відрізняються трьома ознаками: комунікативністю, модальністю й предикативністю.

1. Комунікативність — це **спрямованість висловлювання на слухача**. Вигукуючи речення: *Доц!*, — ми прагнемо, щоб нас почули і щоб звернули увагу на це явище природи. Цього ми досягаємо за допомогою певної інтонації. Можна також використати звертання, вставні слова (*диви, бачиш, чуєш, зверни увагу*) і частки (*адже, же, бо*).

2. Модальність — це **особисте ставлення мовця до свого висловлювання**. За допомогою інтонації, а також вставних слів (*на жаль, мабуть, здається, може, справді, безперечно, звичайно*) і часток (*невже, таки, ніби, так, авжеж, аякже*) ми можемо надати власному повідомленню різного відтінку, часом навіть протилежного значення.

3. Предикативність — це **зв'язок висловлювання з дійсністю**, який встановлюється в момент мовлення. Предикативність у реченні найчастіше передається формами дієслова (*Іде доц. Йшов доц. Ітиме доц.*), а також обставинами (*Позавчора в Криму йшов доц. Завтра ввечері ітиме доц у Карпатах.*). На теперішній час в українській мові може вказувати також відсутність дієслова (*Доц*).

68. Текст неправильно розбитий на речення. Об'єднайте роз'єднані частини (між ними поставте коми).

Був теплий травневий ранок. Коли легко дихається й хочеться кудись йти. Я пішов до річки. У воді безліччю іскорок розсипалося сонце. Яке щойно піднялося над верхівками верб. Миготіли дрібні рибки між стеблами трави. Що росла на мілині попід берегом. У воді відбивалося чисте небо. Заклечане зеленими вербами. З яких скапувала у воду роса. Річка поволі плинула. Вигойдуючи на своїх хвилях іскристе кружало сонця.

69. I. Спишіть. Текст розбийте на речення, замість косих рисок поставте коми та крапки.

Небо пламеніє зорею / я стою біля розквітлого поля конюшини / велетенський розмаїтий килим тремтить / переливається / щомиті міняючи своє забарвлення / ніби по ньому переливаються тисячі різнокольорових камінців / ось розсипались голубі камінці / та ледь око встигло вловити той відтінок / як голубе перетворилося на лілове / лілове переливається / переходить у рожеве / і ось уже немає рожевого: все поле охоплене полум'ям / а там / вдалині / де земля зливається з небокраєм / сяє сліпучим блиском золота кайма / от-от зійде сонце! (І. Цюпа).

II. Пригляньтеся, як міняються барви неба перед сходом сонця, як поступово викочується сонце з-за обрію, і коротко опишіть цю величну картину.

70. За допомогою вставних слів (їх треба виділяти з обох боків комами) та часток надайте кожному реченню різних комунікативних і модальних відтінків.

Ми прийшли вчасно. Урок ще не почався. Усі тихо посідали за парти й дістали зошити з домашнім завданням. Тільки Федько забув свій зошит удома. А Миколин зошит десь запроторила його сестричка. Домашнє ж завдання вони виконали.

71. І. Прочитайте уривок з оповідання «Порожній будинок» англійського письменника Артура Конан Дойля (1859–1930). Знайдіть і выпишіть мовні засоби, які надають реченням ознак комунікативності.

Не пробув я в своєму кабінеті й п'яти хвилин, коли ввійшла служниця й сказала, що мене хочуть бачити. На мій подив, це був не хто інший, як старий дивакуватий бібліофіл...

— Пробачте за сміливість, сер, але я ваш сусід: моя книжкова крамничка стоїть на розі Черч-стрит, і я буду щасливий бачити вас у себе. Може, й ви збираєте книжки, сер? Ось «Птахи Британії», ось «Катулл», ось «Священна війна» — все віддам дешево. П'ять томів — це саме те, що треба, щоб заповнити порожнечу на другій полиці: адже вигляд у неї досить неохайний, чи не так, сер?

Я озирнувся на книжкову шафу за своєю спиною, а коли знову повернув голову, біля мого письмового стола, осміхаючись, стояв Шерлок Холмс. Я схопився на ноги і якусь мить у крайньому здивуванні не відривав від нього погляду; потім, здається, я зомлів — уперше і, сподіваюсь, востаннє за своє життя. Сірий туман заплубочився в мене перед очима, а коли він зник, комір моєї сорочки був розстебнутий, а на губах я відчув смак брендлі...

— Дорогий Ватсоне, — почув я добре знайомий голос, — тисячу разів перепрошую. Мені й на думку не спало, що це так вас приголомшить.

Я схопив його за руку.

— Холмсе! — вигукнув я. — Невже це ви? Ви справді живі? Чи можливо, щоб вам пощастило вибратися з того жахливого провалля?

— Зачекайте хвилинку, — відповів він. — Ви певні, що вже можете вести розмову? Я надто схвилював вас своєю непотрібною театральною появою.

— Зі мною все гаразд, але справді, Холмсе, я не вірю своїм очам. Господи! Тільки подумати, що ви — це ви, а не хтось інший, — стоїте в моїм кабінеті!

Я знову схопив його за рукав і відчув під пальцями тонку мускулясту руку.

— Ні, ви не привид, сумнівів у цьому немає, — мовив я. — Мій дорогий друже, я неймовірно радий бачити вас! Сідайте ж і розкажіть, як ви врятувалися з тієї страшної безодні (З англійської переклав М. Дмитренко).

Ілюстрації з музею Шерлока Холмса, м. Майрінген (Швейцарія)

- II. Знайдіть три найкоротші речення. Що вони виражають?
- III. Знайдіть питальні речення і з'ясуйте, чи всі вони вимагають відповіді.
- IV. Поясніть значення слів *бібліофіл*, *зчудування*, *приголомшити*, *провалля*, *театральний*, *безодня*.
- V. Пригадайте правила правопису префіксів **роз-**, **без-**, **з-** (**с-**) і випишіть з тексту слова з цими префіксами. Поясніть їхнє написання.
- VI. Підготуйтеся до усного переказу уривка: складіть стислий план розповіді, запам'ятайте окремі вислови, речення.
72. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.
1. Я честь віддам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами (*Леся Українка*). 2. Людина завжди потребує когось, кому б могла вилити своє горе і відвести душу (*В. Козаченко*). 3. Треба було озватися до неї, привітатись, а в мене відібрало мову, стояв як пень (*Ю. Збанацький*). 4. Втома відбирає руки й ноги; лежав би так і не ворухнувся (*Панас Мирний*). 5. Чудесне місце: високо над річкою красвид — очей не відірвеш (*Остап Вишня*).

73. Вставте **з** або **с**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **с**; 2) зі вставленою буквою **з**.

Вро..сип, ..цементовано, ..каз, ..хрон, не..проста, ро..тяг, ро..сада, ..кат, ро..чин, бе..платно, ..терти.

З останніх букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського поета Публілія Сира: «*Краще зовсім не знати чогось, ніж ...*».

§ 13.

Види речень за метою висловлювання та інтонацією

74. Прочитайте три речення. 1. *Сестра посіяла чорнобривці під вікном.* 2. *Сестра посіяла чорнобривці під вікном?* 3. *Сестро, посій чорнобривці під вікном.* Чи однаково буде реагувати слухач на кожне з них?

Спілкуючись між собою, люди мають на меті повідомити щось, запитати про щось або спонукати когось до якоїсь дії. Відповідно до цього всі речення в мові поділяються на розповідні, питальні та спонукальні.

1. Розповідне речення містить у собі якесь повідомлення, розповідь про щось. Розповідні речення бувають:

а) стверджувальні: *Коли на боці людини правда, їй нічого не страшно (В. Дрозд)*. У стверджувальних реченнях можуть вживатися частки *так, авжеж, ага, еге, гаразд, атож*;

б) заперечні: *Ні, не подружить мир з війною, не здасться зло добру без бою (В. Швець)*. У заперечних реченнях вживаються частки *не, ні*.

Інтонація розповідного речення характеризується, як правило, підсиленням тону наприкінці речення. У кінці його ставиться крапка.

2. Питальне речення містить у собі якесь запитання.

На початку питального речення можуть стояти питальні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки*, питальні прислівники *як, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, навіщо* і питальні частки *хіба, невже, чи, що за*.

Питальні речення бувають:

а) власне питальні (на них передбачається обов'язкова відповідь): *Мамо, чи кожна пташина у вирій на зиму літає? (Леся Українка)*;

б) риторичні питальні (вони не вимагають відповіді): *Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? (В. Сосюра)*.

У питальному реченні тон підвищується на слові, у якому міститься зміст питання. У кінці питального речення ставиться знак питання.

3. Спонукальне речення містить у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо.

Наприклад: 1. *Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу — рідну українську мову (В. Сухомлинський)*.

2. *Бережімо честь народу — найкоштовнішу перлину (П. Тичина)*.

У спонукальному реченні дієслово, як правило, стоїть у наказовому способі, часто бувають звертання, а також можуть вживатися спонукальні частки *хай, бодай, годі, ну, на, -но*.

Для спонукальних речень характерна специфічно спонукальна інтонація — часом більш напружена, часом менш. У кінці спонукального речення ставиться крапка.

4. Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть вимовлятися з сильним почуттям радості, захоплення, здивування тощо. Тоді ці речення стають ще й окличними.

Такі речення можуть починатися окличними словами *що то за, ну й, як, який*, вигуками *о, ох, ой, гей* тощо.

Наприклад: 1. *Краю, ти мій краю, кращого за тебе я в житті не знаю!* 2. *Так хто ж сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще не прийшла пора?!* 3. *Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами!* (З тв. В. Сосюра).

У кінці окличного речення ставиться знак оклику, а якщо воно ще й питальне — то знак питання і знак оклику.

5. Три крапки в кінці речення ставляться тоді, коли треба показати, що думка не закінчена або що тут повинна бути довга пауза: *Це — матері мова. Я звуки твої люблю, наче очі дитини... О мова вкраїнська!.. Хто любить її, той любить мою Україну* (В. Сосюра).

75. Випишіть окремо розповідні, питальні й спонукальні речення-афоризми.

1. Міркуйте непоквапно, але дійте рішуче, поступайтеся великодушно, але стійте непохитно (*К. Колтон*). 2. Основа всякої мудрості — терпіння (*Платон*). 3. Поважайте в собі і в інших людську особистість (*Д. Писарев*). 4. Як світ новий з старого збудувати? (*Леся Українка*). 5. Доброта і скромність — ось дві якості, які ніколи не повинні б утомлювати людину (*Р. Стівенсон*). 6. Не за обличчя судить, а за серце (*Г. Сковорода*).

76. Стверджувальні за формою речення переробіть на синонімічні заперечні.

1. Еге, буде він мовчати, якраз! 2. Стану я робити за нього, хай сам трохи жвавіше рухається. 3. Де вже мені танцювати! Які там вечорниці, коли роботи он скільки!

77. 1. Прочитайте текст. З якою метою в ньому вжито питальні та спонукальні речення?

Родючі поля запорізькі. Та цього літа напрочуд заколосились вони ще небувало буйним врожаєм. Аж стебло погнулося... Навіть не віриться; що десь отаке ж чарівне й неозоре врожайне багатство витолочується чобітьми, нищиться металом і заливається людською кров'ю.

І при думці, що все це теж коїть людина — і коїть уже не вперше, — стискається серце... Спинися, людино, ти ж бо — найрозумніша істота при-

роди. Нащо ж ти нищиш своє право на щастя жити? Воно ж дане тобі тільки раз! І всі блага землі тобі дано для цього. Чом же не користуєшся цим щастям? Чому ти дивишся на світ не своїми, а чужими очима?..

Отямся ж, спинися, людино! Ти ж бо — людина! Умийся росою чистої совісті і поглянь на світ своїми очима... Візьми землю усю у свої трудові руки, обласкай її теплом серця свого, і вона заколоситься тобі ще буйнішими, ніж оці, врожаями (*Я. Баум*).

II. Перекажіть текст своїми словами, вживаючи також питальні й спонукальні речення. Збагатіть переказ власними міркуваннями стосовно сучасних подій.

78. I. Прочитайте текст. Випишіть питальні речення — окремо власне питальні й риторичні питальні.

Почувши, що запорожці не хочуть коритися волі прикажчика й навіть на очах кріпаків побили його, управитель визнав за потрібне піднести в очах кріпаків особу прикажчика й люто покарати запорожців.

Коли він побачив біля ґанку зв'язаних козаків, очі його заграли хижим вогнем, мов у звіра, що вже почув кров своєї здобичі, і він зразу почав гримати:

— Так отес ви бунтуєтесь? Не хочете робити?.. Не дасте худоби й навіть б'єте княжого прикажчика? Ну, так я вас навчу шануватися... Я зроблю з вас покiрливих!

— Пане управителю! — обiзвався старий Балан. — За що нас катують? Ми людей ваших не займали. Вони прийшли на нашу землю. На ту землю, що віддана нам під господарство від коша славного Вiйська Запорозького.

Побачивши ваших людей у тяжкому становищі, ми навіть хати свої покинули та вашим людям віддали. За що ж хочете ви ще й добро, придбане тяжкою працею, одібрати?

— Вашого нема тепер нічого! — сказав управитель. — По указу цариці всі ці землі й усе, що на них є, себто й ваше добро, й навіть ваші душі, тепер є власністю князя... Ви його кріпаки!

З боку козаків почувлися крики обурення, проте Балан намагався ще говорити спокійно:

— Бог один владен над душами людей, і йому вони й належать... Ніколи того не буде, щоб ми, вільні запорожці, стали кріпаками! Скоріше ми душі свої занастимо, а не скоримося такій неправді.

Не звикши чути від кріпаків такі речі, управитель здивовано дивився на величну постать сивоусого запорожця. Довгий, скудовчений у боротьбі оселедець надавав старому запорожцеві надзвичайний вигляд, а очі того в'язня дивилися на нього не з благанням, як він звик бачить у кріпаків, а сміло й згорда...

— Бачу, що ти занадто розумний! А скільки тобі років?

— Вісім десятків літ Господь держить мене на світі, і ніколи ще на віку я не бачив і не чув про таку кривду, яку ви нам чините.

— Ану, всипте йому вісім десятків різок, — сказав управитель до челяді, — може, старий дурень хоч після того порозумнішає!

— Мене різками? — вжахнувся Балан. — То ліпше ви вбийте мене або живого вкиньте у вогонь, аніж дамся я над собою так знущатися.

І, не тямлячи себе з обурення, старий козак так смикнув свою єдину, прив'язану за спину руку, що бечівки ввірвалися (А. Кащенко. «Зруйноване гніздо»).

II. Поясніть значення слів *приказчик*, *управитель*, *здобич*, *кіш* (від *коша*), *скуйовджений* (у тексті: *скудовчений*), *челядь*, *обурення*, *бечівка*.

III. Випишіть слова, які закінчуються на шиплячий з подальшою буквою *и* або *і*. Поясніть правопис цих букв.

IV. Які деталі свідчать про те, що козаків було захоплено силою?

79. Прочитайте речення, визначте їхній вид за метою висловлювання та інтонацією. Знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. — Просимо вас, дядьку, до вітальні, на Шевченків вечір, — низько вдарила чолом Леся (М. Олійник). 2. Вибач, що так охоче я розв'язав свого язика! Це вже звичка в мене така — поговорити! (Є. Плужник). 3. Після сварки тільки поріг переступити важко, а переступив — і помирився!.. Тепер від серця одлягло і зовсім полегшало (І. Карпенко-Карий). 4. Краще

вивести все на чисту воду, ніж мовчати та гризтись (*І. Карпенко-Карий*).
5. Що ж робити? Поводити його трохи за носа чи відкрити карти зараз же? (*Г. Тютюнник*).

80. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Держ., двіч., овоч., обміркувавш., береж., рож. (квіти), розчеш., онуч., жалош., експлуатуюч., ідуч., чиж., електропеч., мовч., ярмаркуюч..

З перших букв прочитаєте початок вислову італійського мислителя XVI ст. Франческо Гвіччардіні: «... від багатьох скарбів».

81. Що відповів Сашко Щупачок?

— Твоя маленька сестричка вже навчилася ходити й говорити? — запитали якось Сашка Щупачка.

— Так, — відповів він коротко.

— А тепер що ви робите?

Сашко зітхнув:

— А тепер...

§ 14.

Складові частини речення

82. Прочитайте речення: *Колись Десна, як згадують старі люди, була глибокою рікою* — і скажіть, що стверджується в ньому: чи що Десна колись була (а тепер її немає), чи що вона колись була рікою (а тепер не ріка), чи що була колись глибокою рікою (а тепер мілка). Отже, чи можна, не завдавши шкоди змістові речення, словосполучення *була глибокою рікою* роз'єднати на окремі слова? Чи зміниться зміст речення, якщо опустити вислів *як згадують старі люди*?

1. У реченні сприймаємо не слова, не частини мови, а члени речення.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить найкоротшу осмислену відповідь на питання в реченні.

Наприклад, у реченні: *В небі летіли гуси з далекого краю* (*О. Довженко*) — є чотири члени, хоч повнозначних слів п'ять. Це сталося тому, що на питання звідки летіли? найкоротша

осмислена відповідь буде не з *краю* (цей вислів тут позбавлений смислу), а з *далекого краю*. У реченні: *Він вважавсь поганим хліборобом* (О. Довженко) — є чотири повнозначні слова, але тільки два члени: хто? — *він*, ким він був? — *вважавсь поганим хліборобом*. Якщо останню відповідь поділити на менші частини, то висловлювання втратить смисл.

Члени речення поділяються на головні (підмет і присудок) та другорядні (додаток, означення та обставина).

Примітка. Під час письмового розбору члени речення прийнято підкреслювати так: підмет — однією прямою лінією; присудок — двома; додаток — пунктиром; означення — хвилястою лінією; обставину — крапками впереміш із рисками.

Члени в реченні можуть виступати як нерівноправні (пов'язані між собою підрядним зв'язком) і як рівноправні (пов'язані між собою сурядним зв'язком).

Наприклад, у реченні: *І вдень, і ввечері там соловей співав* (Л. Глібов) — між членами речення *соловей співав, співав там, співав вдень, співав ввечері* — підрядний зв'язок, а між *і вдень, і ввечері* — сурядний.

2. Проте не всі повнозначні слова відповідають на питання в реченні.

Внесення (звертання, вставні слова та речення, вставлені слова та речення, слова-речення, вигуки) на питання в реченні не відповідають, але по-різному доповнюють його.

Наприклад, у реченні: *Гірських вершин досягають, на жаль, не тільки орли* (О. Довженко) — тільки до чотирьох членів можна поставити питання: хто? що? — *не тільки орли*; що роблять? — *досягають*; чого? — *вершин*; яких? — *гірських*. До слів *на жаль* питання поставити не можна. Вони передають ставлення автора до висловленої ним думки.

3. Як окрему складову частину речення слід розглядати і сполучники.

Сполучники — сурядні й підрядні — з'єднують між собою окремі слова, словосполучення та частини в реченні.

Наприклад, у реченні: *Я думаю щодня, щоб ти хорошим ріс, щоб чиста і пряма була твоя дорога (М. Гірник)* — сполучник *щоб* приєднує два прості речення до першого, а сполучник *і* з'єднує два слова.

4. Прийменники й частки окремо в реченні не виділяються, вони входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні: *Ніч наче озеро в берегах неба (М. Коцюбинський)* — члени речення визначаються так: хто? що? — *ніч*; яка вона є? — *наче озеро*; яке озеро? — *в берегах неба*.

- 83.** З роз'єднаних членів, відповідно розставляючи їх, відновіть речення, взяті з творів І. Нечуя-Левицького.

1. Небо, було чисте, було глибоке, було темно-синє. 2. Гори, здавались вищими, серед степу, темні, й невисокі, рівного. 3. Гірлянда, неначе вила-ся, з цвіту, попід тинами, кругом садочка, бузкового. 4. Дві верби, стояли, коло криниці, дуплинасті.

- 84.** За допомогою питань визначте кількість членів у кожному реченні. Знайдіть у них сполучники.

I. 1. Я іду у полі стежкою вузькою. 2. Зорі світлими очима з неба див-ляться на нас. 3. Скоро трави косити на лузі будуть. 4. Будуть краять землю лемеші, щоб вона розквітла урожаєм. 5. Лиш у труді живе людина, а без труда її нема. 6. Чи знаєш ти світання в полі або в задуманих садах? 7. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (*З тв. В. Сосюри*).

II. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб...

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом. На ставу ніби плаває маленький острі-вець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два ряди видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби (*За І. Нечуєм-Ле-вицьким*).

- 85.** I. Прочитайте уривок з повісті «Пригоди Гекльберрі Фінна» американського письменника Марка Твена (1835–1910). Випишіть внесення і поясніть, для чого їх ужито.

— Постривай хвилинку. Я дам тобі попоїсти, щоб ти дорогою не зго-лоднів.

Вона нагодувала мене та й питається:

— Скажи: коли корова лежить, то як вона підводиться з землі — передом чи задом?

— Задом, мем.

— Гаразд. А кінь?

— Передом, мем.

— З якого боку дерево найбільше обростає мохом?

— З північного боку.

— Якщо п'ятнадцять корів пасуться на пагорку, то скільки з них їдять, тримаючи голову в одному напрямку?

— Усі п'ятнадцять, мем.

— Ну гаразд! Бачу тепер, що ти й справді жив на селі. А я вже думала, що ти знову хочеш мене одурити. То як же тебе звати по-справжньому?

— Джордж Пітерс, мем.

— Ну, нехай! Подбай про те, щоб не забувати, Джордже. Бо ще, чого доброго, скажеш мені, що тебе звати Олександр, як звідси йтимеш, а коли я впіймаю тебе на брехні, почнеш водити мене за носа і скажеш, що ти — Джордж Олександр. І не франтуй перед жінками в цій ситцевій сукні. Ти надто погано граєш роль дівчатка, хоч чоловіків тобі, може, й пощастить схитрувати. Господи, а як ти в голку нитку всиляєш! Запам'ятай, дитино, що коли всиляєш нитку, не слід тримати її непорушно й насаджувати голку; треба голку тримати непорушно й всиляти нитку в голчане вушко; ми, жінки, завжди так робимо, а чоловіки — завжди навпаки. А коли, удаючи з себе дівчатко, шпурляєш чимось у щура чи ще там у когось, стань навшпинячки й занеси руку над головою, — та якомога незграбніше, чуєш! — і обов'язково не влуч принаймні за шість, а мо', сім кроків. Кидай, випроставши руку від самого плеча, так, немов вона повертається там на шворні, — як кидають дівчатка; а не п'ястю й ліктем, відводячи руку вбік, — як кидають хлопчачки. І затям собі також: коли дівчинка намагається впіймати щось у поділ, вона розставляє коліна, а не зсовує їх разом, як зробив це ти, коли ловив свинцеву грудку. Адже ж я відразу здогадалася, що ти хлопець... (З англійської переклала І. Стешенко).

II. Поясніть значення слів *франтувати*, *всиляти*, *шпурляти*, *навшпинячки*, *незграбно*, *принаймні*, *шворнінь*, *п'ясть*, *затямити*.

III. Які прикмети й поради вам запам'яталися? Випишіть їх стисло.

86. Прочитайте речення. Випишіть фразеологізми, поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Але ніхто мені так не допік до живих печінок, як та капосна баба Палажка Солов'їха. 2. А Солов'їха і свого носа туди таки втирила: без неї, бачте, ніде вода не освятиться. 3. І хто її кликав? От уже й справді — де не посій, то вродиться Солов'їха! 4. То було ніколи й не загляне в нашу хату, обминає наш двір десятою вулицею; а це колись одного дня, ні сіло ні впало, Параска рип нашими сінешніми дверима! 5. Я одіслала з гарбузом дванадцять пар старостів, а до неї ніхто з старостами і через поріг не заглядав, доки не піддурила Омелька; та й той узяв її, мабуть, через те, що в нього й тепер не всі вдома (*І. Нечуй-Левицький. «Баба Параска та баба Палажка»*).

87. Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) з буквою **о** в закінченнях **-ом, -ою**; 2) з буквою **е** в закінченнях **-ем, -ею**.

Каменяр, щогла, айстра, обруч, санітар, телевізор, журавель, ягуар, ніж, огорожа, груша, муляр, орендар.

З перших букв прочитаєте закінчення вислову французького письменника Альбера Камю: «*Спільне добро твориться...*».

§ 15. Синтаксичний центр речення

88. Прочитайте речення спочатку без виділених слів, потім тільки виділені слова (підмет і присудок) і нарешті повністю. Який варіант найбільш зрозумілий, а який — зовсім незрозумілий? Без чого речення не може бути?

1. Над Дніпром **пливе** поволі **пісня** журавлина (*І. Нехода*). 2. Над головами раптом **затюхкав соловей** (*Петро Панч*). 3. Теплий **грім** у синій хмарі **грима**, дрібен **дощик сіється** в траву (*Є. Гуцало*).

1. Кожне речення повинно мати не менш як один синтаксичний центр, який містить у собі назву предмета-діяча і назву виконуваної ним дії або його змінної ознаки.

Наприклад, у реченні: *Між ярами над ставами **верби зеленіють*** (*Т. Шевченко*) — предмет-діяч названий словом *верби*, його дія — словом *зеленіють*. У реченні: *На лугах ще **трава не скошена***, у полях ***красуються жита*** (*П. Воронько*) — є два

синтаксичні центри: *трава не скошена* (діяч і його змінна ознака) та *жита красуються* (діяч і його стан).

Іноді в неповному реченні синтаксичний центр буває відсутній, але він усе одно доміслюється з контексту або ситуації. Наприклад, коли запитують і відповідають: *Куди? — Додому. —* то мають на увазі: *Куди **ти йдеш?** — **Я йду** додому.*

2. Синтаксичний центр виражається переважно двома членами — підметом і присудком. Але навіть тоді, коли він виражений формально одним головним членом, у ньому міститься вказівка на діяча і дію.

Наприклад, у реченні: *Йду додому стежкою вузькою (В. Сосюра)* — з присудка *йду* зрозуміло, що ця дія виконується тим, хто говорить. І навіть у реченні: *Із можливого в чудесне перекинуто мости (М. Рильський)* — присудок *перекинуто* не тільки називає дію, а й указує, що це зробив хтось, хоч і не названий.

Залежно від того, двома чи одним членом виражено синтаксичний центр, речення бувають **двоскладні** та **односкладні**.

3. Синтаксичний центр може розширюватися другорядними членами, які пояснюють підмет і присудок, а також одні одних.

Наприклад, синтаксичний центр *джміль співає* можна доповнювати так: 1. *Джміль співає* (кого? що?) *мед*. 2. *Джміль* (який?) *мохнатий співає мед*. 3. *Мохнатий джміль співає мед* (із чого?) *із будяків*. 4. *Мохнатий джміль із будяків* (яких?) *червоних співає мед* (М. Рильський).

Просте речення, у якому є лише синтаксичний центр без другорядних членів, називається непоширеним. Просте речення, у якому є другорядні члени, називається поширеним.

Наприклад, з двох речень: *Надійшла осінь. Пожовкле листя спадало на тротуар (Петро Панч)* — перше є непоширеним, а друге — поширеним.

4. Речення може мати один або більше синтаксичних центрів.

Речення, яке має один синтаксичний центр, називається простим. Речення, яке має два або більше синтаксичних центрів, називається складним. Простим реченням

називають також частину складного речення, що має один синтаксичний центр.

Прості речення в складному можуть об'єднуватися як рівноправні, незалежні одне від одного та як нерівноправні, коли одне з них — головне, а друге — залежне, підрядне.

Наприклад, у складному реченні: *І вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко) — прості речення об'єднані як рівноправні. А в реченні: *Я так люблю той час без краю (який час?), коли над квітками зітхає липневий вітер у садах* (В. Сосюра) — перше — головне (від нього ставимо питання (який?)), друге — підрядне (воно відповідає на поставлене питання).

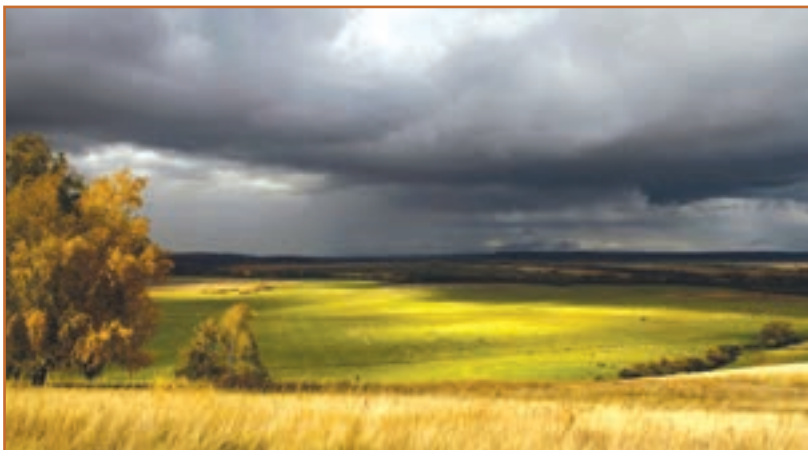
У складному реченні всі його частини (прості речення), що мають свої синтаксичні центри, як правило, відділяються одна від одної комами.

Наприклад: *Треба було ще глибоко розуміти (1), що мова тільки та невичерпно багата й гарна (2), яка виплекана твоїм рідним народом (3), яка живиться із народних джерел (4), що ніколи не замулюються (5)* (Петро Панч).

89. Знайдіть підмети (хто? що?) і присудки (що робить?). Які речення поширені, а які — непоширені?

Із сходу надходить синя гроза. Півнеба обхопила важка хмара. Завмерли дерева. Ні шелесне. Далеко гримає, а блискавиці ріжуть безкраї степи. Ой буде горобина ніч! Буде! (М. Хвильовий).

90. У поданих реченнях виділено підмети й присудки. Перепишіть речення, підмети підкресліть однією прямою лінією, присудки — двома. Вкажіть, які речення прості, а які — складні; які прості — непоширені, а які — поширені; які — незалежні, а які — головні чи підрядні.

1. **Синіє ранок**, і **роса горить**, до хвилі **хвиля** ще **не гомонить**.
 2. **Ллється** з-поза хмар **проміння** тепле і голубувате. 3. На сивих луках **скошено** траву. 4. Коли **копають** картоплю, **ключ** угорі **журавлиний** рідною мовою **кличе** у невідомі краї. 5. **Хто сіє хліб**, **хто ставить** дім, **хто створює** поему, — **той буде предком** дорогим нащадкові своєму.

(З тв. М. Рильського).

91. Непоширені речення переробіть на поширені, вводячи в них другорядні члени речення.

Ми повернулися. Догоряли промені. Блищали зірки. Ми були потомлені. Але не хотілося спати. Ми стояли й дивилися. Гарно було! Ти відчуваєш.

92. 1. Прочитайте уривок з роману «Острів скарбів» англійського письменника Роберта Стівенсона (1850–1894). Випишіть: а) всі прості непоширені речення; б) три прості поширені речення; в) два складні речення. У виписаних реченнях підкресліть синтаксичні центри.

Уперше в житті пізнав я радість дослідника невідомих країн. Острів був безлюдний. Люди, що приїхали зі мною, лишилися далеко позаду, і я міг зустріти тільки диких звірів та птахів. Обережно пробирався я між деревами. Під ногами росли якісь дивні, невідомі мені квіти.

То тут, то там я зустрічав змій. Одна з них підвела голову з розколини і засичала на мене з шумом, що нагадував тріскотіння дзиґи. А в мене й гадки не було, що це знаменита гримуча змія, укусу якої смертельний.

Нарешті я потрапив у хащу дерев, схожих на дуби. Пізніше я довідався, що їх називають вічнозеленими дубами. Вони росли на піску, дуже низькі, наче кущі тернику, з кривулястими вузлуватими вітами й густою шапкою

листя. Ці зарості ставали густішими й вищими в міру того, як вони спускалися з піщаного схилу до широкого, вкритого очеретом болота, що через нього струмила одна з річок, які впадали в протоку. Над болотом здіймалась пара, і скелі Підзорної Труби бовваніли в гарячій імлі.

Раптом в очереті почувся шелест. Крячучи, злетіла дика качка, за нею друга, і незабаром величезна зграя птахів галасливо знялася над болотом і закружляла в повітрі. Я відразу зрозумів, що хтось із нашого екіпажу бреде через болото. І справді, я не помилився. Незабаром я почув віддалений голос, що, наближаючись, ставав дедалі виразнішим.

Я страшенно перелякався, кинувся під захист густого листя найближчого вічнозеленого дуба і причаївся там, наче миша (*З англійської переклав Ю. Корецький*).

II. Поясніть значення слів *дзига, гадка, хаща, вузлуватий, бовваніти, екіпаж, причаїтися*.

III. Випишіть прикметники, основа яких закінчується на шиплячий, і поясніть написання в їхніх закінченнях букв **и** та **і**.

IV. З чого, з яких деталей видно, що оповідач недавно зійшов з корабля? У якій частині земної кулі, як можна здогадатися, відбуваються події?

V. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть стислий план, випишіть та запам'ятайте окремі вислови.

93. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Святий Миколай все за мною слідком водить очима (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Один тільки Григорій не втратив душевної рівноваги (*О. Довженко*). 3. І така мене досада за серце вхопила (*Панас Мирний*). 4. Ну хто їй втовк у голову, що вона має хист артистки? (*М. Чабанівський*). 5. Та невже нема такого, котрий втре носа хвалькові? (*М. Кропивницький*). 6. Пусти його, се добра людина: у bagno тебе не втопче (*П. Куліш*).

94. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **і**; 2) зі вставленою буквою **и**.

Колюч..м терням; одинок..х дерев; княж..х часів; жовтогаряч..й дині; одинок.. дерева; тих.. ночі; козяч..м молоком; ягняч..х слідів; княж.. часи; ад'ютантськ.. обов'язки; тонк..ми нитками; плакуч..й вербі; тягуч.. хвилини.

З других букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського філософа Марка Аврелія: «*Люди існують ...*».

95. Що міг запитати Сашко Щупачок?

Учитель розповідає на уроці:

— Без кисню неможливе життя. Кисень відкрили двісті сорок років тому. Слухав Сашко Щупачок, слухав та й питає: ...

§ 16. Інтонація й розділові знаки в реченні

96. Запишіть під диктування речення: *Мова — це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її (Олесь Гончар)*. Звірте написане з надрукованим. Чи правильно ви розставили розділові знаки? Помилки виправте.

У реченні під час вимовляння робимо коротші й довші паузи. Деякі його частини промовляємо вищим тоном, деякі — нижчим, одні — у сповільненому темпі, інші — пришвидшено. Більшість цих інтонаційних особливостей на письмі позначаємо розділовими знаками. Вони полегшують сприймання і правильне розуміння написаного.

У середині речення використовуємо одиничну кому, парні коми, крапку з комою, тире, парні тире, двокрапку, дужки, три крапки, лапки.

1. **Одиничну кому** ставимо для позначення короткої паузи між двома частинами речення. Де є одинична кома, завжди робимо паузу, але там, де є пауза, не завжди ставимо кому.

Наприклад, у реченні: *Старезні дерева стоять обіч дороги і пахнуть хлібом, вощиною і медами (І. Цюпа)* — паузу чуємо після *дороги*, але коми тут не ставимо.

2. **Парними комами** виділяємо з обох боків певні частини речення. Виділена частина промовляється, як правило, трохи іншим тоном або трохи швидше, ніж усе речення. Але паузи на місці парних ком робляться не завжди.

Наприклад, у реченні: *Лети, **моя пісне**, де хмари ночують, лети, **мов лелека**, хай гори почують (Л. Соболєвська)* — пауза виразно чується лише після слів *пісне* і *лелека*, а після *лети* її не чути, проте коми ставимо, виділяючи з обох боків частини речення.

Але одна із двох парних ком не ставиться, якщо виділювана частина стоїть на початку речення або в його кінці: 1. **Незважаючи на малесенький вітерець, парило й робилося душно (Г. Тютюнник)**. 2. **Місяць підіймався все вище й вище, затьмарюючи своїм світлом зірки (І. Цюпа)**.

3. Крапка з комою ставиться там, де й одинична кома, якщо розділювані нею частини речення порівняно віддалені за змістом або мають у собі розділові знаки. На місці крапки з комою завжди чується подовжена пауза.

Наприклад, у реченні: *Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; і котиться вона, виблискуючи та шумуючи (Марко Вовчок)* — подовжена пауза після слова *чиста* позначена крапкою з комою.

4. Тире ставиться там, де й одинична та парні коми, а також там, де коми ставити не можна.

На місці тире робиться невелика вичікувальна пауза, і далі тон, як правило, підвищується: *Защбетав соловейко — пішла луна гавм (Т. Шевченко)*. Підвищеним тоном вимовляється і частина, виділена з обох боків парними тире: *В щирім серці, в чесних грудях — вірю, знаю! — квіти є! (В. Симоненко)*.

5. Двокрапка завжди вказує, що далі щось розкривається, уточнюється, доповнюється. Перед двокрапкою, як правило, тон підвищується, на її місці робиться невелика вичікувальна пауза, і після неї слова промовляються звичайним тоном.

Наприклад: *Синє все: озера, річка, в синяві намоклий ліс (А. Малишко)*.

6. У дужки беруться додаткові повідомлення. Частина, охоплена з обох боків дужками, вимовляється пониженим тоном.

Наприклад: *З-за погрібника пахло м'ятою (росло її там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли (Є. Гуцало)*.

7. Три крапки в середині речення вказують на схвильованість мови або на паузу перед важливим чи несподіваним повідомленням.

Наприклад: 1. *Туман у кручах... і луги... і стежка. Яке село по той бік вдалині! (Л. Костенко)*. 2. *Узяла на руки сина — до колиби нести. Узяла та й... заніміла (Б. Олійник)*.

8. У лапки, крім прямої мови, цитат і різних власних назв, беруться також слова, вжиті в незвичному або іронічному значенні. Такі слова, взяті в лапки, вимовляються з особливою, підкресленою інтонацією.

Наприклад: А «друзі» вчора злякано розбіглися, блідіші від прасованих манжет (Б. Олійник).

9. Якщо збігається разом кілька розділових знаків, то ставимо звичайно один з них: крапку, двокрапку, три крапки, крапку з комою.

Наприклад: у реченні: *Бандуристе, орле сизий! Добре тобі, брате: маєш крила, маєш силу, є коли літати* (Т. Шевченко) — кому після звертання *брате* не ставимо, бо там стоїть двокрапка.

Проте зберігаються:

а) кома й тире, наприклад: *За селищем, у вигині степу, — озеро* (Б. Харчук);

б) друга дужка й будь-який знак після неї, наприклад: *У садку тихо, по-весняному шушукалося чорне гілля (з ярка тяг вітерець), пахло мокрими вишнями і скошеними з осені бур'янами* (Г. Тютюнник).

97. Виразно прочитайте афоризми, правильно «промовляючи» всі розділові знаки.

1. Життя не вистава й не свято; життя — важке заняття (Д. Сантаяна).

2. Життя саме по собі — ні добро, ні зло: воно однаково може бути і добром, і злом, залежно від того, на що ви самі перетворите його (М. Монтень).

3. Без жертв, без зусиль і злигоднів не можна жити на землі: життя — не сад, у якому ростуть одні лиш квіти (І. Гончаров). 4. Жити — це боротися; боротися — це жити (П. Бомарше).

98. I. Виразно прочитайте, правильно «промовляючи» всі розділові знаки і передаючи напружений настрій уривка.

Як опечений, кругнувся Максим — і вітром помчався вздовж майдану. Бугай — за ним. Страшно було дивитися, як таке страховище, наставивши роги, неслося з усього свого страшного прожогу за невеличким хлопчиком, що, як горошина, котився поперед нього... От-от бугай настигне; от-от простромить рогом наскрізь Максимову спину... Аж ось і тин від генеральського двору... нікуди бігти... пропав Максим!.. Ні, не пропав!.. (Панас Мирний).

II. Спробуйте так само емоційно переказати цей текст або описати якусь іншу пригоду. Свій переказ чи розповідь запишіть.

99. Спочатку потренуйтеся, потім прочитайте виразно уривок з вірша, правильно «промовляючи» всі розділові знаки. Чи скрізь стоять коми там, де в тексті чуються паузи?

Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов і гнів
У тому гомоні морських. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.
Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінчénка й Даля.
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтесь доглядать свій сад.

М. Рильський

100. І. Прочитайте уривок з оповідання болгарського письменника Йордана Йовкова (1880–1937) з його збірки «Старопланинські легенди». Випишіть по одному реченню з різними видами розділових знаків і навчіться правильно читати їх.

Вони спустилися вниз, минули ще голий ліс і вийшли на дорогу серед Джендемів. Це місце було найстрашніше. Тут дорога спускається в яр, звиваючись побіля нього і утворюючи дві дуги, два обручі пастки, у якій багато людей знайшло свою смерть. Як завжди, гайдуки загородили дорогу — грізні, бородаті, у чорних арнаутських башликах, обвішані зброєю. Жінки, що саме вийшли з-за повороту, стали мов укопані; потім кинулися врозтіч, хто вниз, хто вгору, але ноги в них підкошувались, і вони тільки борсалися на одному місці, як підбиті птахи. Зовсім знесилившись од страху, жінки попадали на землю й заплакали.

Гайдуків це анітрохи не зворушило, вони навіть не глянули на жінок. Їхню увагу привертала тільки одна жінка — молода й гарна, що залишилася стояти на дорозі. А як вона була вбрана! Синя атласна сукня, безрукавка з червоного оксамиту, строкатий єрусалимський фартух, дорогі срібні пряжки. А на шиї — важке намисто: разок великих алтинів, разок золотих дукатів і старовинних золотих турецьких монет. Куди ж це вона так вирядилася? Чи не на весілля, бува? Чи не збожеволів батько, пустивши її саму в гори?

Шибил ступнув уперед — дівчина дивилася спокійно, просто йому в очі. Між її тонкими, як шнур, бровами лягла зморшка, червоні губи ледь затремтіли.

— Гей! — крикнула вона, і її слабкий голос якимось дивно прозвучав серед жіночого плачу. — Ідіть собі, поки живі та здорові, щоб не трапилось чогось! Як вам не соромно! Чого вам треба од жінок?

При цих словах гайдуки, які не зводили очей з алтинів у неї на шиї, кинулися до неї, здалеку простягаючи до дівчини жилаві руки. Шибил, махнувши рукою, зупинив їх. Потім обернувся, підвівся на весь зріст і зміряв дівчину очима. Яке біле обличчя! І стан тонкий, а сукня широка, наче в ляльки. А яка смілива! (З болгарської переклав О. Кетков).

II. Поясніть значення слів *башлик*, *врозтіч*, *борсатися*, *атласний*, *оксамит*, *алтин*, *дукат*.

III. Випишіть слова, у яких у кінці після *г*, *к*, *х* стоїть буква *и* або *і*. Поясніть правопис цих слів.

IV. З чого видно, що описана тут подія відбувається напровесні?

V. Схарактеризуйте дівчину. Свої міркування запишіть.

101. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Чоловік на те й родився, щоб весь вік, скільки живе, розуму вчитися (Г. Тютюнник). 2. Франко оддає серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб (М. Коцюбинський). 3. Не люблю я покорятись та гнути перед усяким дідьком спину (І. Нечуй-Левицький). 4. За тією клятою панською роботою світу не видно, вгору нема коли глянути (С. Васильченко). 5. Таку справу, як ти задумав, не можна робити так на галай, на балай (Л. Мартович). 6. Ні, такі діти не беруть близько до серця її турбот про рідне гніздо. Одне мале, а друге молоде, ще вітер посвистує в їхніх головах (М. Стельмах).

102. У подані слова вставте замість крапок *и* або *і* й запишіть їх у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *и*; 2) зі вставленою буквою *і*.

Спалах..., трох..., узбецьк..., предорог..., навкруг..., так..., одинок..., свекрух..., здоровег..., довг..., людськ..., рибалк... .

З других букв прочитаєте початок вислову Р. Братуня: «... ніколи не здолати».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Які умови потрібні, щоб сполучення слів чи окреме слово стали реченням?
2. Якими ознаками речення відрізняється від словосполучення і слова?
3. Чим розповідне речення відрізняється від питального і чим від спонукального?
4. Яке питальне речення за своїм значенням наближається до розповідного?
5. Коли речення стає окличним?
6. Чим відрізняється член речення від просто повнозначного слова?
7. Які ще складові частини, крім членів, є в реченні?
8. Яку роль у реченні відіграє синтаксичний центр?
9. Як виражається синтаксичний центр у реченні?
10. Які бувають коми і як вони читаються?
11. Як ставляться й читаються інші розділові знаки?

103. Спишіть. Про кожне з поданих речень запишіть таке: 1) якими засобами виражено комунікативність, модальність і предикативність; 2) яке воно за метою висловлювання й інтонацією; 3) скільки має синтаксичних центрів і які; 4) просте чи складне; 5) якщо складне, то як об'єднані між собою його частини; 6) як читаються розділові знаки в ньому.

1. В погожі літні ночі, в морозні ранки і вечірній час, і в свята гомінкі, і в дні робочі ми думаємо, правнуки, про вас. 2. Нехай серця не знають супокою, хай обганяють мрії часу біг, і наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг! 3. Гей, нові Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій! 4. Хто сказав, що все уже відкрито? 5. Нащо ж ми народжені тоді? 6. В океані рідного народу відкривай духовні острови! (З тв. В. Симоненка).

- 104.** Про кожне просте речення (складні для цього поділіть на прості) скажіть таке: 1) який у ньому синтаксичний центр; 2) незалежне воно, головне чи підрядне; 3) непоширене чи поширене; 4) скільки членів у ньому; 5) чи є внесення й сполучники.

1. Шумлять за вікнами дуби. 2. Вони, здається, у чомусь когось переконують. 3. Скинулася на річці риба, і це була, певно, немала риба, бо довго й довго потім розходилися кола. 4. Починалася осінь. 5. Яскраві дні палали над землею, але в тій яскравості з'являлося відчуття незагоєного болю. 6. Батькове обличчя стало холодне. 7. Він пішов уперед, і я побачив, що він намагається триматися випростовано (*З тв. Вал. Шевчука*).

- 105.** Уважно прочитайте текст, звертаючи увагу на вживання розділових знаків. Запишіть його під чис-небудь диктування, а потім звірте з надрукованим. Чи багато пунктуаційних помилок ви припустилися?

Сонце хилиться на захід, сьогодні ані хмарини, немає й вітру — дуби в мене над головою мовчать. Брат десь подався, як це траплялося останнім часом, а я чекаю — там, біля греблі, має з'явитися материна постать. Вона повертається цим шляхом з роботи, і я люблю її зустрічати: материні очі грають тоді золотими вогниками, а в руці в неї напхом напхана авоська. Ті вогники ніколи не гаснуть, і, коли вони є, я знаю: мати вмиротворена.

Ну от і вона, втомлена й повільна. В руці незмінна авоська, накладена капустою, огірками, помідорами і якимись пакунками; мати йде, як завжди, і, як завжди, я зустрічаю її. Дуби ані шелеснуть, і я покидаю їх, щоб допомогти матері.

Вона переходить кладку, від тягара в неї схилене плече, я біжу через галювину, облитий вечірнім сонцем, до облітої вечірнім сонцем найріднішої мені людини. Ми зустрічаємося з нею посеред греблі, я зазираю їй в очі — хочеться побачити мені золоті вогники (*Вал. Шевчук*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

III. Що робить людину великою

- 106. I.** Прочитайте текст «Гуцульський принц», складіть розгорнутий план до нього.

Вільгельм був сином ерцгерцога Карла Стефана, небожа австрійського цесаря Карла Першого. Опинившись ще в підлітковому віці на Галичині, вперше побачив русинів. Навколишня польська шляхта називала їх розбишаками, і він повірив, що русини — розбишацьке плем'я. Але якось потрапив у їхнє село і переконався, що «наклепи поляків на українців безпідставні й брехливі».

У Вінер-Нойштадській військовій академії вихованці могли вивчати мови тих народів, які склали «клаптикову» Австро-Угорську монархію. Вільгельм вибрав українську.

Через деякий час юний офіцер був призначений командиром української сотні. Української мови далі його навчав жовнір, співаючи народних пісень.

Ця мова стала йому за другу рідну. Потім він захопився творами Стефаніка, Федьковича, Шевченка, Франка «і в той час став таким українським патріотом, як усі українці».

У добу визвольної боротьби українців командував легіоном Січових Стрільців, був полковником Армії УНР, працював у Міністерстві військових справ.

Після поразки УНР удома, в Австрії, тужив за горами й гуцулами, «рідними піснями», писав вірші українською мовою і видав їх окремою книжкою «Минають дні...», підписавши псевдонімом Василь Вишиваний. Так його називали українські січові стрільці.

Під час Другої світової війни виступив проти німецького фашизму, був заарештований гестапівцями, але убили його не вони. 26 серпня 1947 року Вільгельма фон Габсбурга-Лотрінгена схопили енкаведисти і вивезли до Києва. Його було засуджено до 25 років виправно-трудових таборів. Цей київський присуд Москві здався м'яким, і вона змінила міру покарання: дала 25 років найсуворішого Володимирського централу, але не встигла насолодитися вчиненим. Ув'язнений помер у серпні 1948 в Києві.

За любов до України його знищили в її столиці. Йому належать слова: «Мені хочеться працювати для України, і я працюю, доки матиму змогу».

(А. Подолінний).

II. За складеним планом перекажіть зміст тексту.

107. I. Прочитайте текст. Яка його основна думка?

Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, — як батько мій, вдома сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі — це мати всьому поганому: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтесь ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі. Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі. На світанні,

*Вільгельм фон
Габсбург-Лотрінген
(Василь Вишиваний)*

Володимир Мономах

побачивши сонце, з радістю прославте день новий і скажіть: Господи, дай мені літа до літа, щоб я честью й добром виправдав життя своє («Повчання Володимира Мономаха дітям»).

II. Використовуючи попередній і цей тексти, а також відомості з Інтернету, напишіть твір, у якому дайте відповіді на запитання: 1) Що робить людину великою: походження, посада чи вчинки? 2) Які умови досягнення успіху в суспільстві? 3) Як людина досягає величі? 4) Що свідчить про велич видатної людини?

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

§ 17. Порядок виділення членів речення

§ 17. Порядок виділення членів речення

108*. З уривка випишіть іменники в називному відмінку. Зробивши це, перевірте себе за відповіддю в кінці підручника. Чи правильно виконали?

Відкривай гарячі груди, мати-земле! Дощ остудить, оживить і запліднить і пшеницею, й ячменем, буйним повівом зеленим білі села звеселить.

(*М. Рильський*).

К. Білокур. За селом

Щоб правильно побудувати речення й розставити розділові знаки, треба вміти швидко знаходити в ньому всі його члени, внесення й сполучники, тобто бачити його склад. Без навичок, без належних тренувань це не завжди легко вдається.

Синтаксичний розбір будь-якого речення треба починати з головних членів — підмета й присудка. Часом буває легше знайти присудок (він виражений дієсловом), ніж підмет. У такому разі підмет знаходимо за допомогою питання хто? що?, поставленого від присудка.

Коли ж у такий спосіб визначено синтаксичний центр чи кілька центрів, тоді шукаємо другорядні члени речення — додатки,

¹ До вправ, позначених зірочкою, даються відповіді в кінці підручника.

означення та обставини. Для цього ставимо питання від відомих членів до невідомих — спочатку від підмета, а потім від присудка.

Наприклад, у реченні: *Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена скатертина (І. Нечуй-Левицький)* — знаходимо центри: 1) що зробиш? — *глянеш*; 2) що робиться? — *здається*; 3) хто? що? — *скатертина*; що зробила? — *впала*. Є, отже, три синтаксичні центри.

Після того ставимо питання від кожного центру по порядку — від відомого до невідомого: 1) *глянеш* звідки? — *з гори*; з якої? — *з високої*; *глянеш* нащо? — *на ліс*; на який? — *на той*; 2) на питання від *здається* відповідає ціла частина речення, яка має свій синтаксичний центр і починається сполучником підрядності *ніби*, — отже, це не другорядний член; 3) *скатертина* яка? — *оксамитова*; яка? — *зелена*; *впала* на що? — *на гори*. Внесень немає. Сполучники — *і, ніби*. Це складне речення, складається з трьох простих (бо має три синтаксичні центри).

Таким чином, розчленувавши складне речення на прості, а далі на його члени, ми можемо перевірити правильність побудови кожної частини та речення в цілому і краще зрозуміти його зміст, а отже, й правильно розставити в ньому розділові знаки.

109. У поданих реченнях виділіть їхні члени за поданим вище зразком.

1. Мене сьогодні голуб розбудив. 2. Тінь чорна стрімко падає униз — то білий голуб злітає вгору. 3. Відмикаю світанок скрипичним ключем. 4. Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини, і вишні чорноокі стоять до холодів. 5. Під грушею у дикій моркві до ранку ходять їжаки. 6. У груші був тоненький голосочок, вона в дитинство кликала мене. 7. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй (*З тв. Л. Костенко*).

110. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Визначте, яке слово в них повторюється.

1. У мене, слава Господеві, голова не половою набита! (*М. Кропивницький*). 2. Певно, спросоння в мене голова не дуже варила, бо я майже нічого не міг збагнути (*Л. Смілянський*). 3. Маю клопоть батьківської землі, маю освіту, маю голову на плечах, і якось проживемо з Марусею на світі (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Ну, що йому скажеш, коли в нього в голові ще мак росте? (*Ю. Бедзик*). 5. Отак же і наш мужик: кіл йому на голові тешить, а він

таки свої гнутиме! (*М. Кропивницький*). 6. Глянув з висоти вниз, і голова йому пішла обертом (*Петро Панч*).

111. Випишіть спочатку словосполучення, у яких **не** з дієсловами пишеться окремо, потім — ті, у яких **не** з дієсловами пишеться разом.

Ряди (не) рідшали; книжку (не) дочитав; обвал (не) покоїв; декому (не) спиться; сніг (не) тане; навіть (не) вагаючись; брехню (не) навиджу; (не) досипав ночей; квіти (не) полито; ти (не) барися; і хтось (не) притомнів; іди (не) гаючись; князеві (не) терпелилося; люди (не) покоїлися; уже (не) боюся; тут (не) прибрано.

З других букв прочитаєте початок вислову М. Рильського: «... у всякій одежі».

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

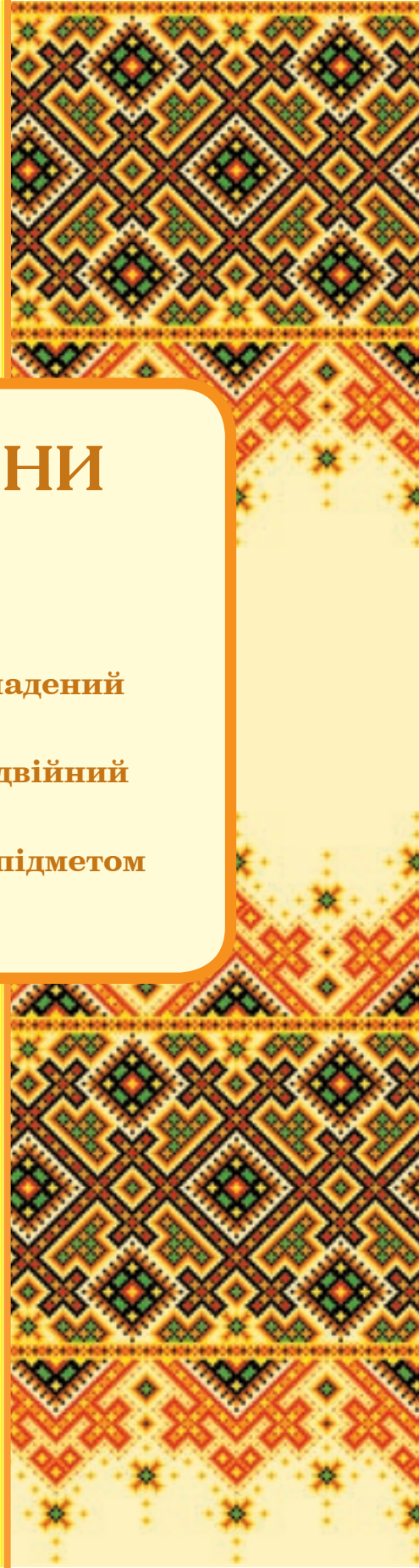
§ 18. Підмет

§ 19. Присудок. Простий і складений
дієслівні присудки

§ 20. Складений іменний і подвійний
присудки

§ 21. Узгодження присудка з підметом

§ 22. Односкладні речення

§ 18. Підмет

112*. З уривка випишіть підмети (хто? що?). Зробивши це, перевірте себе за відповіддю в кінці підручника. Чи правильно виконали завдання?

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревла над Десною всю ніч (О. Довженко).

Підмет називає діяча й відповідає на питання *хто? що?*

Діячем у реченні може виступати будь-який предмет чи опредмечена дія або ознака, яким приписуються якась дія, стан або змінна ознака.

1. Найчастіше підмет виражається іменником, займенником чи іншою частиною мови в значенні іменника, наприклад: 1. *З лісу летіли* (хто? що?) **листки**, як підстрелені (хто? що?) **птахи** (Б. Лепкий). 2. *Серед неба горить* (хто? що?) **білолиций** (Т. Шевченко). 3. (хто? що?) **Все** пахне молодістю і життям (М. Рильський).

Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, пробуємо замінити його займенниками *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні — то додаток або звертання.

Наприклад, у реченні: *Закінчено жнива, останній сніг накошено пшениці* (А. Малишко) — не можна замінити ні слова *жнива* займенником *вони*, ні слова *сніг* займенником *він*. Отже, тут *жнива* і *сніг* не підмети. А в реченні: *Жнива закінчились, і ліг останній сніг на тік* — така заміна можлива. Тому тут *жнива* і *сніг* — підмети.

2. У підрядних реченнях підмет буває виражений займенником *хто, який, що*. Слово *що* лише тоді виступає підметом, якщо його можна замінити займенником *який* у називному відмінку.

Наприклад, у реченні: *Я честь віддам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами* (Леся Українка) — слово *що* — підмет, бо його можна замінити займенником *який*: *який не творив...* А в реченні: *Льотчикові аж дивно було чути, що працюри*

його були чумаками (Олесь Гончар) — така заміна неможлива, отже, *що* — не підмет (підмет тут *праццури*).

3. Іноді підмет буває виражений неозначеною формою дієслова, до якої не можна поставити питання хто? що? У такому разі підмет визначаємо за змістом.

Наприклад, у реченні: *Жити — добро робити (Нар. творчість)* — підмет *жити*, бо від цього слова можна поставити питання: а що це значить?

4. Підмет, виражений одним повнозначним словом, називається простим.

Підмет може виражатися і словосполученням. Такий підмет називається складеним.

Складений підмет найчастіше виражається:

а) словосполученням типу *батько з сином*, при якому присудок стоїть у множині: *Межи втікачами були й (хто? що?) Остап з Соломією (М. Коцюбинський)*;

б) словосполученням типу *хтось із них*: (хто? що?) *Один з партизанів підвівся на стременах (А. Головка)*;

в) поєднанням кількісного слова з іменником: (хто? що?) *Багато літ перевернулось, (хто? що?) води чимало утекло (Т. Шевченко)*;

г) поєднанням слів *близько, більше, менше, понад, з, до* з числівниковим словосполученням: *І на постріли, і на крик вибігають (хто? що?) чоловіка з п'ять хуторян (Остап Вишня)*;

ґ) іншими словосполученнями: 1. *Помовчавши трохи, (хто? що?) Кирило Іванович починає розповідати (Остап Вишня)*. 2. *Вабить знов мене (хто? що?) Чумацький Шлях, що осінні перетнув сузір'я (П. Дорошко)*.

113. I. Доберіть замість крапок пропущені підмети. Поясніть, як ви їх знаходили.

Тихим гомоном струмочків, що звідусіль дзюркотіли до річки, прощалася Щодень приносив лагідніші подихи ..., і зеленіла на пагорбках Відкурликали в синьому небі ..., відгелготіли ..., і забродило ... весняними пахощами. ... пробиваються крізь набряклі бруньки, стебельця трави, крізь зарості конвалій. ... народжує в серці незнані сили (За М. Олійником).

Слова для вставок: вони, зима, весна, гуси, журавлі, вітер, повітря, земля.

II. Замість якого іменника в першому реченні вжито займенник *що*?

- 114.** Випишіть спочатку синтаксичні центри з простим підметом, потім — зі складеним.

Оцінював Іван Петрович; осінні холоди настали; десять днів минуло; якийсь хлопець був; давній знайомий питає; устиг хтось із них; чоловік з п'ять прибігло; ожив сільський майдан; збереться багато людей; дід із бабою прийшли; жити — значить працювати.

У кожному словосполученні підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського філософа Сенеки: «Перш ніж сказати що-небудь іншим, ...».

- 115.** Прості підмети переробіть на складені.

1. Шевченко самовіддано любив свою Україну. 2. За неї йшли битися батьки й сини, діди й онуки. 3. Багато полягло за її волю. 4. І кожен повинен так само любити її.

- 116.** Чим різняться підмети в обох частинах складного речення: *Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О. Довженко)?*

- 117.** Спишіть афоризми. Підкресліть підмети. Чим вони виражені?

1. Жити — це значить дихати, це значить діяти (*Ж.-Ж. Руссо*). 2. Число років ще не свідчить про тривалість життя; життя людини вимірюється тим, що вона зробила й відчула в ньому (*С. Смайлс*). 3. Щастя дістається тим, хто багато працює (*Л. да Вінчі*). 4. Рану, завдану вітчизні, кожен із нас відчуває в глибині свого серця (*В. Гюґо*). 5. Ті, що люблять ганити інших, не здатні до дружби (*Демокрит*). 6. Скільки зла таїться за гарною подобою: гадюка ховається в траві (*Г. Скворода*). 7. Поведінка — це дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя (*Й.-В. Гете*).

- 118. І.** Прочитайте уривок з роману «Загибель воїнів-ягуарів» німецького письменника Віллі Мейнка (1914–1993). Випишіть речення зі складеними підметами, а також з підметом, вираженим відносним займенником **що**.

З страхом дивився він на дивовижних і безтурботних верхівців. Чужинці сиділи на страховиськах заввишки з хату і, здавалося, поприростали до їхніх спин. Цих тварин Крилатий Олень зроду-віку не бачив і ніколи не чув про них у найдавніших легендах свого народу. Найдужче вони нагадували велетенських оленів, хоч не мали рогів, зате очі у них були жах які великі та вилупаті.

Ватажок людей на «оленях» їхав кількома кроками попереду. Його довге русяве волосся кучерявилося, а на металевій сорочці рясніли всілякі срібні

оздоби. Тентліле і Крилатий Олень, припавши до землі, видивлялися крізь ріденьку траву. Повз них проїхало шістнадцятеро воїнів, озброєних мечами, списами та щитами. Їхній ватажок-«сонце» раптом обернувся і грубою незрозумілою мовою гукнув щось воякам. Вершники сіпонули за ремінці, що їх тримали в руках, і нахилилися вперед. «Олені» відкинули назад свої довгі кощаві голови, витріщили зуби, дико заіржали і сягнистими стрибками поскакали до табору.

Тентліле звернув увагу Крилатого Оленя на труби, які кашляють вогнем. Роззявивши свої пащі в бік суходолу, вони оточували весь табір і скидалися на гладенькі видовбані колоди. Схоже було, виготовлено їх із того самого сірого металу, що й усю іншу зброю. Лежали вони між двох дерев'яних коліс, завбільшки з кам'яні календарі, що їх ацтеки привезли з собою в подарунок від Монтесуми чужинцям.

Раптом позаду почувся гавкіт. З низьких кущів вийшло семеро чоловік. Попереду стрибали, сопучи, величезні собаки, скажені чудовиська з підтягнутими животами й вогнистими очима. Шкіра в них була плямиста, наче в ягуарів. Вони кидалися то в один бік, то в інший і, висолопивши язика, обнюхували землю. Обидва розвідники відповзли в заглибину, порослу кактусами, і заховалися в колючих кущах. Припавши до землі, вони чули ходу чужинців. Коли Крилатий Олень підняв голову, то вгледів собаку, який відстав од зграї й обнюхував у траві знайдений слід. Тентліле тихо сказав хлопцеві не ворухитися. Чудовисько хекало віддалік, а йти по сліду не зважувалося. В скронях у Крилатого Оленя гупала кров. Спершу він думав, що той здоровенний пес побіжить собі геть, але скоро, на превеликий жах, побачив, що звір біжить до його куща (*З німецької переклав М. Ігнатенко*).

II. Поясніть значення слів *вилупатий, кощавий, сягнистий*.

III. Що індіанці сприймали за велетенських оленів: металеву сорочку, ремінці (вершники сіпонули за ремінці), труби, які кашляють вогнем?

IV. Випишіть слова з м'яким знаком. Поясніть, чому в слові *велетенський* після **н** немає м'якого знака, хоч у слові *велетень* він стоїть після **н**.

V. З чого видно, що Крилатий Олень ще юний? Уявіть собі цього індіанського хлопця, його переживання під час першого зіткнення з європейцями й опишіть це.

119. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. На весь голос співали українці (*Л. Первомайський*). 2. Багато і ревно борюся за свою землю Карпо Салай, за право називатися справжнім газдою, хазяїном на всю губу (*В. Собко*). 3. Один бідний, та чужого не візьме,

другий по горло має, а краде (Г. Тютюнник). 4. Десять чорних кімнат, налитих п'єтмою по самі вінця, облягають мою кімнату (М. Коцюбинський). 5. Чорні дні переживав плацдарм. Кожен з бійців знав, що небезпека подвоїлась (Олесь Гончар).

120. Запишіть слова в дві колонки: 1) зі вставленим м'яким знаком; 2) без вставленого м'якого знака.

Цвірін..чати, кін..ський, стіл..чик, однобіч..ний, взутт..я, камін..чик, різ..бяр, близ..кий, т..мяний, сковз..кий, щонаймен..ший, школярс..кий, гніван..ський (від Гнівань), гір..кий, винян..чити, ц..віт.

З других букв прочитаєте закінчення вислову французького філософа Вольтєра: «Свобода полягає в тому, щоб залежати...».

§ 19.

Присудок. Простий і складений дієслівні присудки

121. Спробуйте визначити присудок у реченні: *Сава Зарудний може видатися на перший погляд людиною не дуже лагідною* (О. Довженко). Що автор стверджує про Саву Зарудного? Скільки членів у цьому реченні?

Присудок називає дію, стан або змінну ознаку діяча й відповідає на питання *що робить предмет? який він є? хто або що він є? що робиться?* тощо.

За способом вираження присудки бувають прості дієслівні, складені дієслівні, складені іменні й подвійні.

1. Присудок, виражений дієсловом у дійсному, умовному або наказовому способі, називається простим дієслівним.

Наприклад, у реченні: *Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жазучі* (В. Сосюра) — присудок, виражений складеною формою майбутнього часу *будуть цвісти*, — простий дієслівний. Так само простими є присудки в реченнях: 1. *В труді твори красу життя* (П. Тичина). 2. *Служив би правді — дорожив би честю* (Ю. Мокрієв).

Простий дієслівний присудок може бути виражений також дієслівним лексичним (стійким) словосполученням: *Ні, наші козаки ще з розуму не спали, щоб Вовка од біди сховали!* (Л. Глібов).

2. До простих дієслівних присудків слід зараховувати й головні члени односкладних речень, виражені неозначеною формою дієслова без допоміжних дієслів, безособовою формою дієслова на **-но, -то** та словом *немає* (нема).

Наприклад: 1. *Нам тільки в праці **жить би, жити й не знать** проклятої війни* (М. Рильський). 2. *Хай буде вік **прожито**, як належить* (Л. Костенко). 3. *Немає страшнішого в світі за холод із серця людського* (М. Гірник).

3. **Складений дієслівний присудок виражається неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжним словом.**

Допоміжними бувають:

а) дієслова *стати, почати, перестати, кінчити, могли, хотіти, мусити, мати, пробувати, братися* і под.;

б) прикметники *повинен, зобов'язаний, змушений, здатний, готовий, рад, згоден* і под.;

в) сполучення слів *не в силі, не в змозі, у змозі, мати змогу, мати можливість, мати намір* і под.

Основна дія в такому присудку називається неозначеною формою дієслова, допоміжні ж слова вказують лише на її додаткові ознаки.

Наприклад: 1. *Україні, її люду хочу я **служити*** (П. Тичина). 2. *Батьківщино моя! Я **готовий відповідати** за тебе як твій громадянин* (В. Земляк).

Іноді тут у ролі неозначеної форми дієслова може виступати словосполучення типу *стати людиною* (неозначена форма дієслова з іменником чи прикметником в орудному відмінку): *Я **хочу бути** вічно юним, незламно-молодим* (П. Тичина).

Примітка 1. Присудок, виражений складеною формою майбутнього часу, належить до простих: *Буду я **навчатись** мови-блискавиці в клетоті гарячим кованої криці* (А. Малишко).

Примітка 2. Складені дієслівні присудки не слід плутати з простими, які мають при собі додатки або обставини мети, виражені неозначеною формою дієслова: 1. Тоді *Іван Половець* (що зробив?) **наказав** (що?) *приготувати кулемети* (Ю. Яновський). 2. *Ішов кобзар до Києва та* (що зробив?) **сів** (з якою метою?) *спочивати* (Т. Шевченко).

4. До складених дієслівних присудків слід зараховувати й головні члени односкладних речень, виражені неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжним прислівником.

Допоміжними тут виступають прислівники *треба, можна, потрібно, варто, доцільно, слід, не сила, неможливо, важко, гріх, сором, жаль, приємно, любо, легко* і под.

Наприклад: 1. **Як любо йти** коханою землею і рідний вітер **пити** без кінця! (В. Сосюра). 2. **Треба бути щедрим і вимогливим** до себе (О. Довженко).

122. Випишіть спочатку словосполучення з простим дієслівним присудком, потім — зі складеним дієслівним.

Слово сказано; усі мають знати; світати почало; сюди йдіть; він не в силі стриматися; ойкати не слід; збудуємо дім; ми будемо працювати; дні стали коротшати; важко зараз сказати; стояти будемо твердо; треба пам'ятати про всіх; хочу працювати з вами; один має залишитися; тьмяно блимає вогник.

У кожному словосполученні в першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову В. Сосюри: «*Лиш той творити може, хто...*».

К. Білокур. Букет квітів

123. У тексті прості дієслівні присудки замініть на складені дієслівні. Які додаткові відтінки це вносить у висловлювання?

Квіти для букета зрізують рано-вранці. Тоді вони довго стоять. В іншому випадку вони швидко в'януть. Зрізують квіти гострим і чистим ножем, бо інакше не буде надходити вода в стебла. Не робіть букет густим, як віник. Букет лише тоді милує око, коли бачиш усі квіти в ньому.

- 124.** Важкі для сприймання дієслівні словосполучення в ролі присудка замініть дієсловами-присудками.

Позаторік я зробив щеплення яблуньки. Щепа добре прижилася й стала давати приріст. Я весь час проводив підливку й підкормку яблуньки. Влітку вживав заходів для знищення на ній гусені. Сподіваюся, що наступного року вона почне давати урожай.

- 125. I.** Прочитайте текст. Випишіть складені дієслівні присудки й визначте, як вони виражені.

Вперше прийшли печеніги на Руську землю, а Святослав був тоді в Переяславці на Дунаї. І замкнулась Ольга в Києві з онуками своїми. І обступили печеніги місто великою силою: безліч їх стояло навкіл міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти — стояли печеніги на річці Либеді. Знемагали люди без їжі та без води.

І зібралися люди тієї сторони Дніпра на човнах і стояли на тому березі. І не можна було ні їм пробратися в Київ, ні з Києва до них. І стали тужити люди в місті й питали:

— Чи нема кого, хто б міг перепливти на той бік Дніпра й сказати їм: коли не підступлять вони на ранок до міста і не допоможуть нам, здамось печенігам.

І сказав один отрок:

— Я перепливу.

І відповіли йому:

— Йди.

Він же вибрався з міста і побіг з вуздечкою через стійбище печенігів, питаючи їх:

— Чи не бачив хто мого коня?

Бо він умів говорити по-печенізькому, і його визнали за свого. І коли він проскочив до річки, то швидко зняв одежину, кинувся у Дніпро й поплив. Побачивши це, печеніги метнулись за ним, стріляли в нього з луків, та нічого не могли зробити.

На тому березі помітили його, впливли навпроти човном, забрали його і привезли до дружини. І сказав їм отрок:

— Якщо завтра не підійдете до міста, то люди здадуться печенігам (*«Повість минулих літ»*, переклад В. Близнеця).

II. Поясніть значення слів *отрок*, *вуздечка*, *стійбище*, *дружина* (привезли до дружини).

III. Поясніть фонетичні явища, які відбулись у формах тих самих слів: *Київ* — *Киева*, *Либідь* — *Либеді*, *кінь* — *коня*.

IV. Як від іменника *печеніг* утворився прислівник *по-печенізькому*? Поясніть правопис цього слова й фонетичні зміни в ньому.

V. Перекажіть текст, вживаючи, де можна, складені дієслівні присудки. Переказ запишіть, складені дієслівні присудки підкресліть.

126. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Тільки одійшовши геть од ліщини, Яків став збирати докупи думки (*С. Васильченко*). 2. Купець почав розказувати і розказував повільно надзвичайно, — як-то кажуть — зимував на кожнім слові (*Марко Вовчок*). 3. Не можу забути одного образу, який врізавсь мені у пам'ять (*М. Коцюбинський*). 4. Валентин не міг всидіти на місці, його штовхав якийсь веселий біс утяти яку-небудь штуку (*Олесь Гончар*). 5. Таких диваків, як ти, на світі дуже мало, їх треба з свічкою серед білого дня шукати (*М. Тарнавський*).

127. Слова розставте за алфавітом, враховуючи не тільки перші, а й наступні букви.

Велосипед, базальт, гіпс, базар, годинник, палац, багатство, боротьба, палиця, воля, вишкіл, бешкет, безперестанку, гірше.

З останніх букв прочитаєте закінчення вислову французького філософа Вольтера: «*Заздрість — ...*».

§ 20.

Складений іменний і подвійний присудки

128. Спочатку знайдіть підмети, а потім — присудки. Чим вони виражені?

1. Дніпро, широкий і спокійний, у величній темряві здавався особливо могутнім (*В. Собко*). 2. А дівчина була як сонце (*Марко Вовчок*). 3. О рідне слово, хто без тебе я? (*Д. Павличко*).

1. Складений іменний присудок виражається іменником, прикметником, дієприкметником, числівником, займенником, прислівником у поєднанні з дієсловом-зв'язкою.

У ролі дієслів-зв'язок виступають дієслова *бути* (в теперішньому часі звичайно опускається), *стати*, *робитися*, *здаватися*, *вважатися*, *називатися*, *залишатися* і под.

Наприклад: 1. *Неописанно **чудова** літня ніч в степах України.* 2. *Сінокіс у нас **був гуртовий**.* 3. *Один кінь у нас **зався Мурай*** (З тв. О. Довженка).

Іменна частина складеного присудка стоїть звичайно у називному відмінку. Проте якщо іменна частина називає якусь непостійну, набуту ознаку, тоді вона ставиться в орудному відмінку: *Непомітно для матері син **став дорослим*** (і *дорослий*). Переважно на тимчасовість якихось функцій вказує прийменник за зі знахідним відмінком: *У групі він **був за старшого***. Іноді іменна частина може стояти й у родовому відмінку: *Хмельницький **був іншої думки*** (Петро Панч).

До складеного іменного присудка можуть входити порівняльні частки *як*, *ніби*, *наче*, *мов*, *немов*, *немовбито*. Кома перед такими частками не ставиться, іноді може ставитися тире: 1. *Голова без розуму **як ліхтар** без свічки* (Нар. творчість). 2. *Ніч — **мов криниця** без дна* (М. Рильський).

Лише біля присудка бувають (або можна підставити) вказівні частки *це*, *то*, *ось*, *значить*: *Яке **це щастя** — жити на цій землі!* (О. Довженко).

2. До складених іменних присудків слід зараховувати й головні члени односкладних речень, виражені прислівником у поєднанні з дієсловом-зв'язкою.

Наприклад: 1. ***Холодно й лячно** людині, коли вона самотня* (М. Стельмах). 2. *І так мені чомусь **робилося тоскно**, так жалко, що світ споганіє* (О. Довженко).

3. **Якщо іменна частина присудка поєднується з повнозначним дієсловом, то такий присудок називають подвійним.**

Наприклад, у реченнях: 1. ***Черешні тут росли високі й розкішні*** (Олесь Гончар). 2. ***Шлях стелився їм далекий***. (З. Туглуб) — основне значення полягає не в тому, що черешні росли чи шлях стелився, а в тому, що черешні були високі й розкішні, шлях був далекий.

- 129. I.** Випишіть словосполучення в чотири колонки: 1) з простим дієслівним присудком; 2) зі складеним дієслівним; 3) зі складеним іменним; 4) з подвійним присудком.

Озимина взялася рости; спориш став зеленіший; сніг розтанув; ніч буде коротшати; інвентар мусимо підготувати; нам не можна гаятися; повітря як мед; згірок укритий квітами; дощі йдуть теплі; оживає природа; стовбури треба білити; сад наче молоком облитий; дні видалися сонячні; ми хочемо допомагати.

У кожному словосполученні підкресліть у першому слові другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського поета Публілія Сіра: «*Краще зовсім не знати чогось, ...*».

II. Складіть три речення з будь-якими з цих словосполучень.

- 130.** Кожне речення прочитайте з різними допоміжними дієсловами й дієсловами-зв'язками, що в дужках. Які відтінки вони вносять у зміст?

1. Мороз (був, узявся, заповзявся) сильний. 2. Ніс у мене (став білий, зробився білий, побілів). 3. Я (скоріше почав, негайно взявся, мерщій заходився) терти його снігом.

- 131. I.** Спишіть текст. Підмети й присудки підкресліть, визначте типи присудків.

Усе починається з балок, де ми граємось, б'ємось, плачемо і миримось, де так гарно і солов'ям, і дітям. Роса по балках така, що коли треба ноги помити, то біжи мерщій, де спориш та лопухи, там вона така краплиста, що й себе, заспаного, в краплині побачиш. А в степу! Там росичка тепла. Там вона виблискує і в чашечках білої березки, і на стебельцях жита... Як поволі там рухався час, а літо — воно тяглося цілу вічність. Ніхто там із нас не повинен був зникнути, ми були неминущі. Здавалося, завжди ми будемо такі, як є (*За Олесем Гончаром*).

II. Перекажіть текст по-своєму, використовуючи власні життєві враження. Переказ запишіть. Підмети і присудки підкресліть.

- 132.** Прочитайте уривок з повісті «Мандрівка» норвезького письменника Голта Коре (1916–1997). Випишіть речення зі складеними іменними присудками, присудки підкресліть.

Мандрівники пливли попід берегом три дні й три ночі, поки знайшли таке місце, де змогли вийти на нього. Вони були ледь живі з голоду. Після цілоденного бовтання в сніговій каші на них не лишилося сухої нитки. Від утоми вони поснули під голим небом, коли зупинилися на відпочинок. Їхній намет порвався на шматки. Над ними здіймалося тепер тільки біле шатро полярної ночі.

Нарешті вони прокидаються. І дивляться в бік моря, де мають бути каяки. Одного з них підхопила течія. Чоловік зривається на ноги, витягає з кишені годинника, скидає з себе те дрантя, що залишилося з одягу, і мчить на край крижаного моря. Температура води, мабуть, не набагато вища за нуль, але Чоловік стрибає в неї і починає плисти. Каяки віддаляються нешвидко, вони зв'язані докупи ливною — виходить подвійний човен. Один з них, ближчий, пливе впоперек течії, видно, його щось гальмує. Другий спрямований носом до моря, його досягти важче.

Крижана вода навалюється на Чоловіка, наче могутній струмінь водоспаду. Виринувши, він хапає ротом повітря. Він витривалий, блискучий плавець, однаково вправний у кожному стилі. А проте рухається не швидше за каяки. Холод забирає в нього більше сили, ніж плавання. Він лягає на спину, щоб відпочити. І бачить, як по краю криги безпорадно бігає Ялмар. Ялмар нічим не може допомогти, може тільки чекати. Він молиться Богові...

А Чоловік клякне від холоду. Але бачить, що на кілька помахів рук наблизився до каяка. Це додає йому сили. Тим паче, що в ближчому каяку складена більшість їхнього спорядження. Ялмар на березі мало не божеволіє. Він бігає в підштанках із дірками на колінах. Штани він скинув і сховав під сорочку, щоб Чоловік міг одягти їх, якщо повернеться назад.

Нарешті Чоловік допливає до найближчого каяка, але, мабуть, тут його чекає найважче. Негнучкими пальцями правої руки він хапається за ливну і, відштовхнувшись лівою ногою й щосили махнувши лівою рукою, щоб надати тілові розгону, рвучко кидається на борт каяка.

Нічого не виходить. Йому не щастить утриматися на борту. Чоловік хвилину відпочиває, щоб зібратися на силі, але з кожною секундою втрачає тепло. Тіло дерев'яніє. *(З норвезької переклала О. Сенюк).*

II. Поясніть значення слів *мандрівник, намет, шатро, ливна, гальмувати, клякнути (клякне від холоду), тим паче, борт, зібратися на силі.*

III. Випишіть прикметники й прислівники у вищому й найвищому ступенях порівняння, поясніть їхній правопис.

IV. З чого видно, що події, описані тут, відбуваються в Північному Льодовитому океані? Які деталі свідчать про те, що Чоловік і Ялмар мандрують уже давно? Чому Чоловік витяг з кишені годинника?

V. Розкажіть про якусь подію, де людині треба було боротися зі стихією. Свою розповідь запишіть.

133. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Ми були в захваті, що вчитель у нас запальний такий, ми готові були за ним у вогонь і в воду (*Олесь Гончар*). 2. То ж товариші — нерозлийвода. Нудьгуватимуть нарізно (*А. Іщук*). 3. Хорунжий і сам любив цю старовинну пісню і вкладав у неї свою душу (*С. Добровольський*). 4. У сумі мати жде синів, з людьми у гніві не байдужих, які живуть, як Бог велів (*М. Гірник*). 5. Я пам'ятаю ті люті муки! Ще досі волосся догори встає та мороз по шкірі подирає (*М. Коцюбинський*).

134. Словосполучення запишіть у три колонки: 1) зі вставленою буквою **щ**; 2) зі вставленим буквосполученням **жч**; 3) зі вставленими буквосполученнями **дш, тш**.

Найшви...ий баркас; найду...ий розлив; коро...ий рукав; найви...ий кущ; найбли...е село; найни...ий тин; найтов...е стебло; найсоло...е печиво; найбага...а земля; найдоро...а людина.

З останніх букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського філософа Сенеки Молодшого: «*Батьківщину люблять не за те, що вона велика, а за те, ...*».

§ 21.

Узгодження присудка з підметом

135. Спробуйте самостійно з'ясувати, чому в реченні: *Біля прилавка стояло двоє селян і переказували продавцеві, напевно, останні новини (Петро Панч)* — один присудок вжито в однині, а другий — у множині, хоч обидва вони стосуються того самого підмета.

Присудок з підметом пов'язується переважно підрядним зв'язком узгодження. Водночас цей зв'язок має деякі свої особливості.

1. При однорідних підметах, вжитих в однині й пов'язаних єднальним зв'язком, дієслово-присудок ставиться як у множині (частіше), так і в однині: 1. **Раділи** і садок, і поле, і долина (*Л. Глібов*). 2. **Чорніє** поле, і гай, і гори (*Т. Шевченко*).

2. При підметі, вираженому кількісним числівником або поєднанням кількісного числівника з іменником, присудок ставиться:

а) в однині, якщо увагу зосереджено на кількості: **Сиділо** нас чоловіка з вісім (*А. Тесленко*);

б) у множині, якщо увагу зосереджено на дії: *Ой, три шляхи широкії докупи зійшлися* (Т. Шевченко).

3. При підметах, виражених іменниками *більшість, меншість, частина, половина, решта* тощо, дієслово-присудок ставиться в однині й у тому самому роді, що й підмет: *Більшість сприйняла цю пропозицію схвально*.

4. При абрєвіатурах дієслово-присудок ставиться в тому самому роді, що й головне слово у словосполученні, від якого утворено абрєвіатуру: *УАН (Українська академія наук) була створена в 1918 році*.

136. Складіть речення з такими підметами: *багато днів, багато учнів, частина з них, кілька хлопців, чимало питань, група спортсменів*.

137. Спишіть, дієслова-присудки, що в дужках, поставте у формі минулого часу. Підмети й присудки підкресліть.

1. Біля припічка (сидіти) кілька дядьків і (пихкати) цигарками, про щось стиха розмовляючи. 2. В хату (ввалитися) кілька німців та гайдамаків, (забрязкати) зброєю. 3. Два з них (стояти) біля порога, ніби скам'янілі. 4. Біля мосту ж їх раптом (перестріти) три чоловіки в свитках, озброєні і теж на конях. 5. Біля вогнища (сидіти) купка партизанів, (курити) й (грітися). 6. Двоє партизанів (підвестися) в житі й помалу (нести) щось. 7. (Зітхнути) десятки грудей (А. Головка).

138. Спишіть афоризми. Підкресліть підмети й присудки. Чим вони виражені?

1. Найважча професія — бути людиною (*Хосе Марті*). 2. Людина стає людиною тільки серед людей (*Й. Бехер*). 3. Людина не може жити самотою, їй потрібне товариство (*Й.-В. Гете*). 4. Двоє можуть врятувати одне одного там, де один гине (*О. Бальзак*). 5. Без ядра горіх ніщо, так само як і людина без серця (*Г. Сковорода*). 6. Ніхто не може судити про інших, доки не навчиться судити про себе самого (*Й.-В. Гете*). 7. Люди ніколи не бувають ні незмірно добрі, ні незмірно погані (*Ф. Ларошфуко*).

139. І. Прочитайте уривок з роману «За правду» австрійського письменника Карла-Еміля Францо́за (1848–1904). Випишіть синтаксичні центри, у яких підмети виражено словосполученнями (складені підмети), однорідними членами або словами з кількісним значенням. У якій формі стоять при них присудки?

Колона рушила, попереду йшли Тарас із Семеном та новим старшиною Олексою Сембровом, за ними щось із шістдесятеро сімейних ґазд. Решта лишилася в селі.

Громадське поле Жулавців мало тоді форму довгастого неправильного чотирикутника, що спадав по схилу гори. Знизу був йому межею Прут, згори лісок, який також належав громаді. Серед поля височів великий чорний хрест. Коли чоловіки вийшли з ліска, то змогли обвести зором усе поле. Біля хреста розташувався мандатор (управитель) зі своїми наймитами; він, певне, добре попрацював, бо зібрав душ із сорок. Ген за ними, аж понад річкою, двоє наймитів неквапом орали парою волів; друга пара стояла на прив'язі, біля хреста. А на узліссі, просто біля ніг жулавчан, лежав неживий Дмитро; видно, наймити волокли його догори. Щойно селяни побачили мертвого товариша, а внизу — озброєну юрбу, як їхній гнів перейшов у дику лють.

— Гура-а-а! — вихопився грізний гук із грудей, і люди кинулися вниз по схилу.

Та Тарас вибіг наперед, миттю вихопив з-за пояса у Семена пістоль і приставив до свого чола.

— Стійте! — крикнув могутнім голосом. — Ще крок, і я пальну собі в лоба на ваших очах.

Люди спинилися, вражені. А ті, що вже були забігли далі, повернулися назад.

Тим часом наймити біля хреста наготувалися до бою. Мандатора не було видно, бо він сховався позад усіх. Замість нього виступив наперед управитель замку, дебелезний мазур з-під Бохні, Болеслав Ступинський на ймення.

— Чого вам треба? — гукнув він. — Битися хочете чи про згоду говорити?

— Ми хочемо оборонити своє право! — мовив Тарас.

— Свою неправду! — відповів Болеслав. — Ми стоїмо на графській землі і не зійдемо з неї, доки хоч один із нас залишиться живий. Коли хочете почути від самого шановного пана мандатора, то хай підійдуть до нього вїйт із старшинами.

Тарас вийшов наперед. Олекса і Семен рушили за ним. Гаск сидів на степовому кругляку, а позад нього кілька наймитів тримали рушниці напоготові (*З німецької переклала Л. Горlach і Б. Савченко*).

II. Поясніть значення слів *газда*, *громада*, *наймит*, *неквапом*, *узлісся*, *дебелезний*, *мазур*, *кругляк*.

III. Випишіть слова з подвоєними буквами, поясніть їхній правопис.

IV. З тексту зробіть висновок, на якій землі відбуваються описані події, як називається село, що про нього говориться.

V. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть і запишіть стислий план, випишіть і запам'ятайте найважливіші вислови.

140. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (*Т. Шевченко*). 2. Важкувато йому було, давалися взнаки рани на нозі (*І. Цюпа*). 3. Ці не дадуть наплювати собі в кашу. Бравий народ (*І. Кириленко*). 4. Почував себе Іван погано, та знаку не подавав (*П. Колесник*). 5. Ви бушуєте, поки нема мого Антося, а хай-но прийде, то дасть він вам гарту! (*А. Свидницький*). 6. Ви себе рівняєте з Іосифом? Далеко куцому до зайця! (*І. Котляревський*).

141. Запишіть слова у дві колонки: 1) з одним **н**; 2) із двома **нн**.

Осяя..ий, множи..ий, чаву..ий, зчепле..я, дозволе..ий, тума..ий, вжива..я, оновле..ий, лимо..ий, оновле..я, оцинкова..ий, щепле..ий, півде..ий.

З других букв прочитаєте закінчення вислову Т. Шевченка: «*Не грів...*».

142. Що відповів Сашко Щупачок?

— Твій домашній твір про музику слово в слово такий самий, як у Петренка, — сумно каже вчитель Сашкові Щупачку. — Як це так сталося?

А Сашко відповідає: ...

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

IV. Друзі пізнаються в біді

— Де ти живеш тепер, Климку? — Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. — Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом, — сказав Климко. — Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибираємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... —

В. Савадов. Ілюстрація до повісті Гр. Тютюнника «Климко»

Климко презирнувся із Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою. — Наталю Миколаївно... — Климко зупинився і подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. — Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо, — переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Все помагати будемо! — вигукнув Зульфат, зблиснувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима. — А Олі я колиску принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив!

Наталія Миколаївна всміхнулась і опустила очі: їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища і смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталія Миколаївна з дитиною і чемоданом, у якому були одяг та дециця сухарів, тихцем пішла із своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі, — тихо мовила Наталія Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Климко і Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній ще було: ліжко, стільці, книги, розкидані по підлозі, етажерку, постіль. Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не бачив, обнявши барильце з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Вже геть споночіло, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцяцькована квітами з дроту і всякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: «Дивіться, яка гожа я нянечка!» (Гр. Тютюнник. «Климко»).

143. Поміркуйте над текстом.

- 1) Коли відбувалися події, описані у поданому тексті?
- 2) Яка його основна думка?
- 3) Як можна назвати вчинок Климка і Зульфата?

144. I. Прочитайте уривок з повісті «Полонені білої пустелі» канадського письменника Фарлі Моуета (1921–2014). Випишіть тільки прості речення й визначте в них синтаксичні центри.

Джеймі здалося, що він упізнав Аvasінів голос, і здалося також, що він чує виття собак. Але всі ці звуки були надто слабкі, і він не мав певності, що не помиляється.

Хлопець повернувся й побіг назад, до високої скелі, повз яку допіру пройшов. Ціною неабияких зусиль йому пощастило нарешті видряпатися на неї, і, вхопившись обома руками за її верхівку, Джеймі окинув поглядом місцевість на сході.

Він побачив санки на снігу, маленькі, мов іграшкові. І малесеньку фігурку Аvasіна — він тікав геть від санок. А за ним, на невеликій відстані від нього, гнався звір. Коли Джеймі побачив його, у нього похололо на серці. Це був ведмідь, до того ж ведмідь небачених розмірів. Поряд із цим величезним, мов буйвол, хижаком індіанець видавався ліліпутом.

Нажаханий побаченим, Джеймі навіть не помітив двох собак, вільних од упряжі, що наздоганяли ззаду ведмедя. Хлопець наполовину скотився, наполовину збіг з верхівки стрімчака і помчав на схід. Одна думка безнадійно пульсувала в його мозку: рушницю мав він, а в Аvasіна був тільки лук, за даних обставин майже ні до чого не придатний!

Джеймі біг так, як ще не бігав ніколи в житті. Легені йому мало не розривалися, серце, здавалось, от-от вискочить з грудей. Один раз він спіткнувся й упав долілиць, тільки чудом не втративши притомність. Та за мить він уже знову був на ногах і знову мчав уперед. Його втомлені ноги відштовхувалися від снігу, неначе заіржавілі поршні, в голові наморочилося так, що він майже нічого не бачив.

Йому здавалось, що минуло кілька годин, перш ніж він подолав останню скелясту відногу й збіг униз протилежним її схилом. Ось і санки — за кілька кроків од нього. На мить його оглушив надривний гавкіт собак. Мов у тумані, Джеймі побачив, що одна лайка поранена й намагається одповзти геть від величезного ведмедя, а друга відчайдушно нападає на чудовисько, аби повернути його увагу до себе.

Аvasін бігає кружка, а ведмідь от-от його вхопить. Джеймі спробував був крикнути, але легені йому боліли так, наче в них було повно битого скла.

(З англійської переклав М. Пінчевський).

II. Чим, на вашу думку, закінчилася трагічна подія, описана в поданому уривку?

III. Поясніть значення слів *допіру*, *індіанець*, *ліліпут*, *стрімчак*, *долілиць*, *притомність*, *наморочитися*, *віднога*, *лайка* (одна лайка поранена).

IV. Випишіть вислови, за допомогою яких автор передає драматизм ситуації.

V. Напишіть твір-роздум на тему «Добре мати надійних друзів».

§ 22.

Односкладні речення

145. Знайдіть присудки. Спробуйте підставити до них підмети. Чи будь-який підмет можна підставити? Чи в усіх реченнях це вдається зробити?

1. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі (М. Коцюбинський). 2. Полюють зайців по-різному (Остан Вишня). 3. Вже надворі стало світати (І. Нечуй-Левицький). 4. Треба було перейти рівне, не заросле й не закрите нічим місце (М. Коцюбинський).

На відміну від двоскладних речень, у яких обов'язково мають бути два головні члени — і підмет, і присудок. В односкладних є лише один головний член і другого не потрібно.

За тим, як виражений головний член і чи мислиться участь людини, односкладні речення поділяються на **особові** (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові), **безособові** й **називні**. Суть цих речень великою мірою розкривається в їхніх назвах.

1. В **означено-особовому** реченні особа-діяч (*я, ти, ми, ви*) безпомилково встановлюється із закінчення присудка.

Головний член (присудок) у них виражений дієсловом у 1-й або 2-й особі дійсного й наказового способів, наприклад: 1. **Назриваю** в гаю запашиного зілля, запашиного зілля, вибуялих трав (В. Чумак). 2. **Зеленійте**, доли і лужечки (А. Малишко). Тут закінчення дієслів указують на особу: (*я*) *назриваю*, (*ви*) *зеленійте*.

2. У **неозначено-особовому** реченні неназвана особа-діяч мислиться як хтось із певного кола людей.

Головний член (присудок) у них виражений дієсловом у 3-й особі множини або, якщо йдеться про минулий час, у формі множини, наприклад: 1. *На ланах співають* ще не часто, і сьогодні в полі день важкий (Л. Талалай). 2. *Валі порадили* йти на роботу (Ю. Збанацький). Тут можна лише здогадуватися, що співають хлібороби, а порадили якісь знайомі.

3. В **узагальнено-особовому** реченні неназвана особа-діяч мислиться як будь-хто з людей.

Ці речення найчастіше використовуються в прислів'ях, а також у науковій та, рідше, в художній літературі. У них головний

член (присудок), як правило, виражений дієсловом у 2-й особі однини чи множини, наприклад: 1. *Що **посієш**, те й **пожнеш*** (Нар. творчість). 2. ***Беремо** пробірку, **наливаємо** в неї дистильованої води* (З підручника). Названі тут дії може виконувати будь-хто.

4. У **безособовому** реченні дія мислиться як незалежна від будь-якого діяча.

Головний член (присудок) у таких реченнях виражений:

а) безособовим дієсловом або особовим, що має безособове значення: 1. *Тим часом **розвиднялося**, **світало*** (М. Рильський). 2. *Інеєм **окутало** скрізь дерева* (С. Васильченко);

б) безособовою формою дієслова на *-но*, *-то*: *Поля вже **зорано**, зерно **посіяно** в рілля*;

в) прислівником або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова: 1. ***Сумно** і **смутно** людині, коли висихає і сліпне уява* (О. Довженко). 2. *Кажуть, **легше повалити**, ніж звести будівлі стіни* (П. Воронько);

г) неозначеною формою дієслова без будь-яких допоміжних слів, наприклад: *Проти рожна **перти**, проти хвиль **плисти**, сміло аж до смерті хрест важкий **нести!*** (І. Франко);

г) словами *немає* (*нема*), *не було*, *не буде*, при яких є додаток у родовому відмінку: *Де **нема** святої волі, **не буде** там добра ніколи* (Т. Шевченко).

5. У **називному** реченні називається предмет, але нічого не говориться про дію.

Головний член (підмет) у ньому виражений іменником у називному відмінку, наприклад: ***Ніч**. На небі гуляє повний місяць, мерехтять зорі* (В. Минко). При ньому можуть бути означення і додатки, наприклад: *Тривожних коней **храп**. Людей тяжкі колони* (М. Бажан). Але якщо в реченні є будь-яка обставина, то це речення не називне, а двоскладне з пропущеним присудком. Наприклад, у реченні: ***Серед лісу** ставок, очеретом з одного боку прикрашений* (Остан Вишня) — обставина серед лісу вказує, що тут пропущено присудок *лежить, розкинувся, видніється*.

Називне речення може починатися вказівними частками *ось*, *он*, наприклад: ***Ось** місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина).

6. Деякі односкладні речення можна перетворювати на двоскладні й навпаки, наприклад: 1. **Йдемо** польовою доріжкою. — **Ми йдемо** польовою доріжкою. 2. **Я розглядаюсь** довкола. — **Розглядаюсь** довкола. 3. **Нам про ці місяця багато розповідали**. — **Нам знайомі** багато **розповідали** про ці місяця. 4. **Мені хотілося побачити їх**. — **Я хотів побачити їх**. 5. **Справді, вони напрочуд гарні**. — **Справді, тут напрочуд гарно**.

146. Визначте вид кожного речення. Якими відтінками змісту різняться синонімічні речення різного виду?

1. Я не сплю. — Мені не спиться. 2. У хаті пахне свіжий хліб. — У хаті пахне свіжим хлібом. 3. Дорожи своїм і чужим часом. — Треба дорожити своїм і чужим часом. 4. Роботу закінчено вчасно. — Роботу закінчили вчасно. 5. Його не переперти, коли він щось надумав. — Його не перепреш, коли він щось надумав.

147. Випишіть речення у такому порядку: 1) двоскладні; 2) односкладні означено-особові; 3) неозначено-особові; 4) узагальнено-особові; 5) безособові; 6) називні.

1. Розвиднятися вже стало. 2. Хто оратиме? 3. Отару женуть із пасовища. 4. Змалку звикайте до праці. 5. Аж на душі приємно. 6. Ощадливо витрачаю сили. 7. Не спиться мені. 8. Пшеницею пахне. 9. Осіння казка. 10. Багата пора. 11. Озимину посіяно. 12. Ти сам усе інше зробиш. 13. Треба ще зачекати. 14. Питали тут про тебе. 15. Повіяло холодом. 16. Уміє це кожен. 17. Подумаємо трохи. 18. Збоку видніше. 19. Сили вже немає. 20. Іти тільки вперед. 21. Смілива думка. 22. Вибратися б з тої халепи.

У першому слові кожного речення підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову Л. Толстого: «*Ніколи не турбуй іншого...*».

148. Доведіть, що в поданих парах реченнях кожне перше — односкладне, а ті, що після тире, — всі двоскладні.

1. Приїжджаю в село. — Приїхав у село. 2. Там худобу саме гнали з пасовиська. — Пастухи покрикували. Гнали худобу з пасовиська. 3. Чесне діло роби сміло. — Кожен робить своє діло. 4. Курявою заволокло півсела. — Курява знялась. Заволокла півсела.

149. Односкладні речення перебудуйте на двоскладні.

1. Стало холодно. 2. Мені треба сьогодні дерева пообкопувати в саду. 3. Ідемо в сад удвох. 4. Братові не дуже хочеться копати землю. 5. Йому краще б де-небудь у пилюці м'яча ганяти.

150. Двоскладні речення переробіть на односкладні. Який текст кращий?

Якось увечері йду я від знайомих лісом. Тиша навколо. Тільки під ногами пісок рипить. Стежку листя притрусило. Я не бачу її. Навіть страх узяв, що я можу збитися. Казали ж мені знайомі: «Чого ти вирушаєш проти ночі?» Думаю я собі отак, і раптом — щось рвонуло в мене з-під ніг. Аж холод пішов поза плечима. Я зупиняюся як укопаний. Дивлюсь я. Це ж заєць. Тільки курява закурила за ним.

151. Спишіть афоризми. Підкресліть синтаксичні центри і визначте вид простих речень.

1. Щоб спізнати людину, треба полюбити її (*Л. Фейєрбах*). 2. Тільки тоді станеш людиною, коли навчишся бачити людину в іншій людині (*О. Радичев*). 3. Не можна судити про людину з першого погляду. Її добрі якості можуть бути приховані за скромністю, вади — за лицемірною маскою (*Ж. Лабрюєр*). 4. Якщо відкриєш у собі якусь ваду, то замість того щоб маскувати її, перестань лукавити і виправляйся (*Е. Делакура*).

152. І. Прочитайте уривок з вірша. Знайдіть у тексті односкладне речення, визначте його вид.

«...і в огні
її, окрадену, збудять...»

Т. Шевченко

Вітри і бурі весняні
Звалили камінь із могили,
В кривавім морі і огні
Її, окрадену, збудили.

В красі нетлінній, чарівній
Вона розкрила очі сині...
Лани й ліси вклонились їй,
Воскреслій мрії — Україні.

І мови рідної річки
Злились в одне широке море:
Дзвенять по-рідному пташки,
І степ по-рідному говоре!

Поглянеш в поле на жита:
Цвітуть в житах волошки сині,
І в небі квітка золота!
І небо — прапор України!

Олександр Олесь

- II.** Яка форма дієслова утворена тут не за правилами? Знайдіть її. Як треба було б написати цю форму?
- III.** З якого Шевченкового твору взято епіграф до вірша?
- IV.** У вірші є дві вказівки на кольори прапора України. Знайдіть ці рядки.
- V.** Що ви знаєте про здобуття Україною незалежності? Чому кожен народ хоче бути незалежним, мати свою державу?

153. За поданим зразком складіть рішення зборів класу.

Рішення загальних зборів осередку 8-го класу Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка «Про підготовку до свята української мови» від 15 листопада 20.. р.

Заслухавши та обговоривши інформацію голови комісії Оксани Загірньої, збори відзначають, що підготовка до свята української мови в основному йде задовільно: члени осередку дібрали собі вірші українською мовою як сучасних, так і давніх поетів, проводяться репетиції п'єси, визначено ведучих.

Проте в підготовці до свята виникли деякі труднощі: у нашій бібліотеці малий вибір художньої літератури українською мовою, немає художніх періодичних видань.

Збори ухвалюють:

- а) вивчити напам'ять дібрані вірші і ролі — до 1 грудня (всі учасники свята);
- б) скласти сценарій свята — до 1 грудня (Оксана Загірня, Олександр Жук);
- в) підготувати запрошення батькам на свято, виготовити оголошення — до 5 грудня (Мирон Панасенко);
- г) звернутися до бібліотеки з проханням передплатити на наступний рік журнали «Вітчизна», «Дніпро», «Дзвін» (Петро Левчук).

154. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Благословляється на світ, і пахнуть лугові покоси (*С. Воскресенко*).
2. Пробували, було, нападати на малюка, але він давав їм такого чосу, що всі охочі до легких перемог стали його сахатись (*О. Ільченко*).
3. Не знаю, а тільки бачу і серцем чую, що тут всі проти мене вогнем дишуть (*І. Карпенко-Карий*).
4. Нема чого тішити себе надаремне, він не дитина, може дивитись гіркій правді в вічі (*Олесь Гончар*).
5. З ним панькались, дивились крізь пальці на його витівки (*Д. Бедзик*).

155. Дієслова поставте в 1-й особі множини (що робимо?) й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-емо (-ємо)**; 2) із закінченням **-имо (-їмо)**.

Обмерезити, рушити, знати, втратити, викроїти, переписати, кликати, улагодити, любити, одержати, перемолоти, виростити, знешкодити, згадати, сказати, боронити, полоти, сюрчати.

З других букв прочитаєте вислів Л. Первомайського.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Як визначити підмет?
2. Який підмет називається складеним і як він буває виражений?
3. Як виражається простий дієслівний присудок?
4. Чим виражається основна дія в складеному дієслівному присудку? Які слова бувають допоміжними?
5. Якими частинами мови виражається основна частина в складеному іменному присудку? Які дієслова виступають у ролі зв'язок?
6. Коли іменна частина в складеному іменному присудку виражається називним, а коли — орудним відмінком? Які частки бувають у групі присудка?
7. Як узгоджується присудок з підметом, вираженим словами з кількісним значенням?
8. Які є односкладні речення?
9. Чим подібні та чим різняться означено-особові, неозначено-особові й узагальнено-особові речення?
10. Як буває виражений головний член у безособовому реченні?

156. У кожному реченні поміняйте вид присудка, наприклад, складений на простий, іменний на дієслівний і т.д.

1. З кожною хвилиною синьо-голубе небо темнішало й наче глибшало. 2. Дорога за лісом стала ширшою. 3. Кожна людина будує своє щастя. 4. Наше завдання — удосконалення самих себе. 5. Чи довго людина витримає без води? 6. Уже почало розвиднятися.

- 157.** Спишіть прислів'я. Підкресліть підмети і присудки, зазначте, які вони. Визначте вид кожного простого речення.

I. 1. Без праці не проживеш. 2. Вперта праця все переможе. 3. Очам страшно, а руки зроблять. 4. Кожна робота легка, коли охоче її робиш. 5. Що сьогодні маєш зробити, не відкладай на завтра. 6. Тяжко тому жити, хто не хоче робити. 7. Жилося б пишно, їлося б смачно, та працювати лячно.

II. 1. Дерево криве, та яблука солодкі. 2. Пізнати дерево по його плоду. 3. За одним разом дуба не зрубаєш. 4. З сухого дерева добре вогонь класти. 5. Нема диму без вогню. 6. Вода з вогнем не товариші. 7. Стояча вода — калюжа. 8. Тяжко плисти проти води. 9. Тихо, хоч мак сій.

- 158.** Прочитайте уважно. Перекажіть текст по-своєму. Переказ запишіть. Односкладні речення підкресліть.

— Тату, гляньте — лев, — шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж... — далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно лягнув плазом по воді.

Ой! Лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози — вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив, і вже нащо був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитись з клітки (*О. Довженко*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

V. Землю треба любити

- 159. I.** Прочитайте текст. Як автор передає своє захоплення рослинністю на городі?

До чого ж гарно і весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть,

картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких, було, як наїси-ся, — цілий день живіт як бубон.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі куці смородини, бузи-ни і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все жит-тя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти... (О. Довженко).

II. Випишіть з тексту безособові речення, присудки підкресліть.

160. I. Прочитайте текст. Випишіть односкладні прості речення (і ті, що входять до складних) та зазначте їхній вид.

— Оце так пахне!.. — видихнув я. — Тату, а чого рілля пахне так... три-можно, чи що?

— Тривожно, кажеш? — задумливо мовив батько. — Гм, є їй чого тривожитися. Ваш брат, бач, щойно закінчить школу, так і рветься у місто, наче там кожному золоту гору з поклоном піднесуть. От і тривожиться земля, чи буде їй кому орати, засівати, жати... А знаєш, коли земля найкраще пахне весною?.. Як ореш її вночі. Ідеш наче по пахучому і геть чорному морю бездонному... Закінчиш орати, і аж боязко виходити з кабіни — раптом пірнеш у ту глибіню...

Вже коли підходили до хати, я забіг поперед батька й прохально зазирнув йому в вічі:

— А мене візьмеш з собою, коли вночі оратимеш?

Батько смикнув мене за вухо шапки:

— Нащо задаєш, як твоя грамати́ка каже, риторичні запитання? (*В. Кава*).

II. Запишіть власні міркування про землю, про працю хлібороба, вживаючи, крім інших, односкладні речення.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 23. Додаток

§ 24. Означення

§ 25. Прикладка

§ 26. Обставини

§ 27. Складні випадки визначення
другорядних членів речення

§ 28. Повні й неповні речення

§ 29. Порівняльний зворот

§ 23. Додаток

161. I. З'ясуйте, хто чи що в цих реченнях діяч і кого чи чого стосується названа в них дія.

1. Рідні пісні навіювали на нього багато споминів (*Олесь Гончар*).
2. Його кашель чув увесь куток (*О. Довженко*).
3. Сірі дні змінюють темні ночі (*М. Коцюбинський*).

II. Як зміниться значення останнього речення від зміни підмета на додаток і навпаки? Коли настане день, а коли — ніч?

Додаток називає предмет і відповідає на питання не-прямих відмінків (кого? чого? кому? чому? і т.д.).

Найчастіше додаток виражається іменником, займенником чи іншою частиною мови в значенні іменника, наприклад: *Бажав я (для кого?) для скованих (чого?) волі, (для кого?) для скривджених кращої (чого?) долі і рівного (чого?) права (для кого?) для всіх... (І. Франко)*. Часом він виражається словосполученням, наприклад: (кого? що?) *Три явори посадила сестра при дорозі (Т. Шевченко)*. Іноді — неозначеною формою дієслова, наприклад: *Я так люблю (кого? що?) сіяти! (О. Довженко)*.

Усі додатки, крім виражених неозначеною формою дієслова, поділяються на прямі й непрямі.

1. Прямий додаток залежить від перехідного дієслова і стоїть у знахідному відмінку (кого? що?) без прийменника.

Наприклад: *Оксана насторожилась, аж (кого? що?) голову підвела і (кого? що?) вухо до батьків наставила (А. Головка)*.

Прямий додаток може стояти і в родовому відмінку:

а) якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка *не*, наприклад: *Оверко не підвів (кого? чого?) очей (Ю. Яновський) — але: Оверко підвів (кого? що?) очі;*

б) якщо дія переходить на частину предмета, наприклад: *Біля печі мати висунула горщик і в миску усипала (кого? чого?) борщу (А. Головка) — але: ...вилула (кого? що?) весь борщ.*

2. Усі інші додатки — непрямі.

Наприклад: *Сонячний промінь пробивався (крізь що?) крізь гущавину (чого?) віт (Г. Тютюнник)*.

3. Додаток, виражений неозначеною формою дієслова, називають інфінітивним.

Наприклад: *Я тобі наказую (що?) мовчати, з коня я не зійду... (Ю. Яновський).*

- 162.** З чого видно, навіть без запитань, що тут немає словосполучень із прямими додатками?

Вважати за обов'язок; покладатися на брата; звертатися до знайомих; остерегти від небезпеки; залучати до роботи; нема часу; перехрестя доріг; запах кропу; слухання музики.

- 163.** Випишіть словосполучення у три колонки залежно від того, який у них додаток: 1) прямий; 2) непрямий; 3) інфінітивний.

Вирішив не чекати; вдарився об стіл; розбити лоб; прикласти підбіл; запобігти нещастю; з'їсти хліба; ум'яти пиріг; не чекати на обід; відчинити вікно; розстебнути комір; скинути пальто; попросив принести; читання книжки; сперся на диван; не було листя; заступити прохід; підсунув диван; не написав листа.

З останніх букв словосполучень перших двох колонок прочитаєте початок вислову давньокитайського філософа Конфуція: «... *пряма й непохитна, але не вперта*».

- 164.** Перед вами речення з пасивними зворотами (у них підметом названо предмет, на який спрямована дія, а додатком — предмет, від якого йде дія). Знайдіть у них підмети, присудки й додатки. Переробіть їх на речення з активними зворотами, у яких би підметом був предмет, від якого йде дія, і запишіть. Підмети, присудки й додатки підкресліть.

1. Я був розбуджений щебетом пташок. 2. Небо заволоклося хмарами. 3. Земля нагріта сонцем. 4. Дерево посаджене мною. 5. Будинок будується молодіжним кооперативом. 6. Село прикрасилося садками. 7. Обрій затягнутий вечоровою імлою.

- 165.** Подані в дужках додатки приєднайте до сурядних словосполучень; якщо потрібно буде повторити додаток, другий з них замініть займенником, наприклад: *шанувати й допомагати (батьки)* — *шанувати батьків і допомагати їм*.

1. Цінувати й берегти (дружба). 2. Не тільки використовувати, а й охороняти (природа). 3. Не тільки любити, а й гордитися (Вітчизна). 4. Боротися й долати (труднощі). 5. Розуміти й захоплювати (музика). 6. Почати й закінчити (робота). 7. Почати й не закінчити (робота). 8. Відвідати й поговорити (товариш). 9. Прочитати або розповісти (казка).

166. Переробіть стверджувальні речення на заперечні. Як зміниться форма прямого додатка?

1. Я брав твою книжку. 2. Брат купив собі пальто. 3. Петро підвів очі й глянув на нього. 4. Я в тебе просив щось.

167. I. Спишіть. Визначте головні члени речення та прямі й непрямі додатки.

М. Дмитренко. Мелодія

Пісні змінювали одна одну. Здавалося, ми хотіли переспівати все, що знали, всі пісні, якими багатий наш народ. Були тут і чумацькі, і бурлацькі, і давні козачі, овіяні смутком та журую. Були й бадьористі та голосисті. Вони враз проливалися таким шалом і завзяттям, що навіть вогонь не в силі був змагатися з горінням тих пісень...

Пісні спліталися в розмаїтій вінок, і були в ньому всякі барви та відтінки. Ледь затихали десь в очеретах останні звуки, як від багаття вже злітала нова глибока задушевна пісня про рідну матір, яка обдарувала сина свого рушником, вишиваним на щастя-долю, чи пісня про дівчину Марічку, що

навіки полонила серце юнака... Мої друзі віддавались з таким натхненням пісні, що я помічав на їхніх очах сльози (*І. Цюпа*).

II. Як ви гадаєте, де лунали співи, про які розповідає автор? У якій обстановці? Уявіть собі цю картину й опишіть її.

III. Чи любите ви співати, слухати пісні? Які? Напишіть про це.

168. I. Прочитайте уривок з роману «Мандри Гуллівера» англійського письменника Джонатана Свіфта (1667–1745). Випишіть 10 словосполучень із прямими додатками. Знайдіть інфінітивний додаток і спишіть речення з ним.

Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) приставити мені найміцніший канат та залізних брусів. Канат був з нашу шворку завтовшки, а бруси із спицю — із спицю для плетіння завбільшки. Я сплів канат удвоє, щоб зробити його міцнішим, і з тією ж метою поскручував залізні бруси втрос, загнувши їхні кінці гачками. Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там я скинув камзол, черевики та панчохи і в самій шкіряній куртці увійшов у воду за півгодини перед припливом. Спочатку я брів, а посередині проплив ярдів з тридцять, доки опинився на міліні, а через півгодини дійшов уже й до флоту.

Вороги, побачивши мене, так перелякалися, що пострібали в море і вплав добулися до берега, де їх зібралось не менш як тридцять тисяч. Тоді я взяв свої знаряддя, позачіпляв гачки за отвори, що були в носі кожного корабля, а шворки від них зв'язав докупи. Поки я порався з цим, вороги пускали тисячі стріл, і багато з них впивалися мені в руки та обличчя, завдаючи пекучого болю й заважаючи мені працювати. Та найдужче боявся я за очі. Я, напевне, втратив би їх, якби раптом не згадав про надійний захист. Між інших дрібниць у мене зберігалися в потайній кишені окуляри — їх, як я вже казав, не помітили імператорські чиновники, коли обшукували мене. Я видобув їх, якнайміцніше приладнав на носі й сміливо став до роботи, не зважаючи на ворожі стріли, що часто влучали в скельця окулярів, не чинячи мені ніякої шкоди.

Позачіплявши всі кораблі гачками і взявшись за зв'язані вузлом канати, я почав тягти їх за собою. Але жоден корабель не зрушив з місця, бо якорі не пускали їх, і мені лишалася ще найважча частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки й рішуче перерізав ножом якірні линви, доставши при цьому сотні дві стріл у руки та обличчя; потім знов узявся за вузол і легко потяг за собою п'ятдесят найбільших ворожих кораблів (*З англійської переклав Ю. Лісняк*).

II. Поясніть, що означають вислови *ярдів з тридцять, тисячі стріл, сотні дві стріл*. Випишіть числівники й усно поясніть їхній правопис.

III. Випишіть прислівники, утворені поєднанням прийменника з різними частинами мови, поясніть їхній правопис.

IV. Чому в дієприслівниковому звороті *не зважаючи на ворожі стріли* частку **не** написано окремо? Коли *незважаючи* пишемо разом?

V. Підготуйтеся до усного переказу тексту від свого імені (від 1-ї особи). Для цього складіть стислий план, запам'ятайте деякі вислови.

169. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Як сама не докладеш до всього рук, то нічого й не буде (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Я свого слова дотримав. Наші хористи ждуть вас, Іване Івановичу (*Ю. Збанацький*). 3. Ох, і лютував же дядько Володимир і все обіцяв комусь вкоротити язик (*М. Стельмах*). 4. Не йми йому віри, неправдою він дише (*М. Коцюбинський*). 5. Багацько таких, що на готовеньке зазіхають, та мало таких, що до ума що-небудь доводять (*Л. Яновська*). 6. Що я там маю з того шоферування? Дірку з бублика (*В. Минко*).

170. Випишіть словосполучення в колонки в тому порядку, як пишуться частини, взяті в дужки: 1) через дефіс; 2) разом; 3) окремо.

Здивувався (все) одно; брели (по) одному; (у) щертъ наповнив; звик більш (менш); (до) гори дном; (з) боку став; (по) перше і (по) друге; осів (на) завжди; з (усіх) усюд; озивався раз (у) раз; вранці (рано) встав; (у) трьох прийшли; (по) українському написано; (на) двоє розділи; дякував раз (по) раз; плив (на) ввимашки; згодився врешті (решт); зміркував кінець (кінцем); (чим) скоріш помчав; тишком (нишком) підійшов; виходили (по) двоє.

З других букв прочитаєте закінчення вислову давньогрецького математика й філософа Піфагора: «*Живи з людьми так, щоб твої друзі не стали ворогами, а ...*».

§ 24.

Означення

171. Від яких членів речення і які питання треба поставити до виділених слів, щоб не спотворити змісту речень?

1. Назустріч Кривді вийшов юнак **з міцним підборіддям** (О. Копиленко).
2. Мене завжди хвилюють пtiці **у вечірньому небі** (О. Довженко).
3. Вже міст **через Дінець** давно прогуркотів (В. Сосюра).

Означення називає ознаку предмета і відповідає на питання який? чий? котрій?, а також на питання скількох? скільком? скількома? на скількох? (крім називного і знахідного відмінків).

Означення виражається найчастіше прикметником, дієприкметником, займенником, рідше — іншими частинами мови, наприклад: 1. *В народу нема скарбу (якого?) **більшого**, як (чия?) його мова (Ю. Мушкетик).* 2. *В очах (чиїх?) **дівчини** світяться іскри (якої?) **нерозтраченої** любові (О. Довженко).*

Означення бувають узгоджені й неузгоджені.

1. Узгоджене означення до означуваного слова приєднується зв'язком узгодження.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, числівниками, займенниками (крім особових *його, її*,

їх), наприклад: 1. *В гречках (яких?) некошених стоїть (який?) барвистий мед, (який?) натруджено-густий, немов земля (яка?) пахуча (А. Малишко).* 2. *(у який?) В єдиний звук мільйони струн (чиїх?) народних злиті — (у якій?) у цій пшениці, (у якому?) в цьому житті! (М. Рильський).*

2. Неузгоджене означення до означуваного слова приєднується зв'язком керування або прилягання.

Неузгоджені означення виражаються іменниками, особовими займенниками, неозначеною формою дієслова, словосполученнями, наприклад: 1. *До мене підходить людина (яка?) середнього віку.* 2. *Пасажири (які?) на грузовику проводжають очима літак (З тв. О. Довженка).* 3. *Дорога (яка?) ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами (Олесь Гончар).* 4. *Чубенко подивився на годинника і дав наказ (який?) зупинитися (Ю. Яновський).*

172. I. Випишіть словосполучення у дві колонки залежно від того, яке в них означення: 1) узгоджене; 2) неузгоджене.

Хлопець в окулярах; інший випадок; марна спроба; тюк завбільшки з копицю; згаслий звук; гостра потреба; книжна істина; колишня пригода; пропаша справа; одяг захисного кольору; щира правда; усякі бувальщини; видовище не з приємних; сніг з дощем; статечна поведінка; рука товариша; густий туман.

У кожному словосполученні підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте початок вислову давньогрецького байкаря Езопа: «... ніхто, крім неї самої, не звертає уваги».

II. Складіть три речення з будь-якими з цих словосполучень.

173. У поданих словосполученнях неузгоджені означення переробіть на узгоджені й навпаки і запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з узгодженими означеннями; 2) з неузгодженими.

Уламок заліза; жир з риби; кінська грива; голова осла; посудомийний апарат; банківський рахунок; прірва без дна; беззвучна ніч; день літа; струм електрики; працівник без досвіду; сільська околиця; вода з озера.

З перших букв словосполучень прочитаєте два слова.

174. Допишіть пропущені в другій частині прислів'їв антонімічні означення.

1. Білі ручки ... роботи не люблять. 2. Порожня бочка гучить, а ... мовчить. 3. Передні колеса кінь везе, а ... — самі котяться. 4. З малої хмари ... дощ буває. 5. Колос повний до землі гнеться, а ... догори пнеться. 6. З рівних дерев хати будують, а ... — у печі палять. 7. Щире слово — теплий промінь, ... слово — гострий ніж у серце.

175. Надмірне нагромадження означень у реченні часто затемнює його зміст. Зайвих слів завжди треба уникати. Тому, переписуючи поданий текст, опустіть у ньому зайві означення (але не всі!).

*Замкова гора. Стародавній Київ.
Мініатюра*

Перенесімося своєю думкою в стародавній Київ. Під саме місто підходили густі й непрохідні ліси, у яких водилося повно всілякої й різної дичини. Повз нього котив свої води широкий, і повноводий, як море, Дніпро. Могутній захисний вал захищав місто від войовничих агресивних кочівників. До нього можна було потрапити лише через ворота. Біля цих могутніх воріт не раз відбувалися жорстокі кровопролитні сутички з войовничими ворогами.

176. Спишіть текст, вставляючи відповідно до змісту пропущені означення. Вставлені означення підкресліть.

Лежить Семен горілиць у ... траві, виставив уверх коліно, дивиться у ... небо, голова — низько на землі.

Перед очима летить ... комар.

Здається, десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові ..., аж до неба, ... деревом.

І ось уже всі квіти й травини видаються Семенові ... чи то лісом, чи садом із дивних, ... квіток-деревин. Листки в них великі-великі, як зелені химерні покришки, а квітки — ніби поначіплювані ... миски, сині чашки та чавуни, ... дзвони, жовті цебри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина ... скелі, визирає його ... коліно (*С. Васильченко*).

Слова для вставок: високій, синє, маленький, високим-високим, гіллястим та рясним, височенним та густим, невідомих, червоні, блакитні, якийсь, власне.

177. I. Прочитайте уривок з повісті «Ловець орлів» американського письменника Джеймса Вілларда Шульца і випишіть словосполучення з неузгодженими означеннями.

Було це давно, дуже давно, в дні моєї юності. Якось перед заходом сонця, в місяць Нової Трави, табором проходив Самотній Чоловік. Він ніс на собі велетенського орла.

Самотній Чоловік був високого зросту. Коли він ішов, за спиною в нього погойдувалися розкинуті крила орла, над головою їжився широкий білоперий хвіст, а голова птаха метлялася аж біля колін.

Скромно опустивши очі, він минав вігвам за вігвамом, а чоловіки й жінки, проводжаючи його поглядом, голосно вигукували:

— Сонце любить Самотнього Чоловіка, ловця орлів! Сонце дало йому велику силу!

Ми з бабусяю сиділи під нашим бідним вігвамом. Коли Самотній Чоловік порівнявся з нами, бабуся також вигукнула:

— О Сонце, будь прихильним до ловця твоїх священних птахів з голубого піднебесся! Пошли йому довге й щасливе життя!

Ловець усміхнувся їй лагідно і відповів:

— Дякую тобі, старша сестро, за твою молитву!

Я бачив, як він зайшов до свого гарного вігвама. На білому шкіряному покрові чорною фарбою було намальовано чотири великі бізони, а під ними — чорні ворони.

Обернувшись до бабусі, я сказав:

— Я хочу стати, я стану, як і він, ловцем орлів!

— Ну, що ж... Може, ти й станеш ловцем орлів, коли доростеш до його років... якщо добиватимешся ласки Сонця і воно вділить тобі, як уділило Самотньому Чоловікові, трішечки своєї великої сили.

— О, я не можу так довго чекати, — вигукнув я. — Ловцем орлів я хочу стати зараз, поки молодий.

Сонце сіло за високу гору, на вершині якої ще лежав сніг. О, як хотілося мені, як давньому предкові — Пошрамованому Обличчю, знайти дорогу до далекого острова, де живе Сонце! Я попросив би в Сонця могутнього талісмана, який допоміг би мені навчитися ловити орлів (*З англійської переклав В. Василюк*).

II. Поясніть значення слів *табір*, *велетенський*, *вігвам*, *прихильний*, *піднебесся*, *бізон*, *ласка*, *предок*, *пошрамований*, *талісман*.

III. Визначте за текстом, у якому відмінку стоїть додаток після дієслова *дякую*.

IV. Поясніть правопис м'якого знака в слові *велетенський*. Від якого іменника утворено цей прикметник? Чому в прикметнику після **н** м'який знак не пишемо?

V. Яка це форма дієслова *добиватимешся*? Поясніть правопис цієї форми.

VI. Ким би ви хотіли стати в житті? Чому? Напишіть про це.

178. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Була я щаслива, але терном поросла моя дорога до того щастя (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Йому вже минуло двадцять шість років, і він не міг знайти собі дівчину до душі (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила (*Т. Шевченко*). 4. Не раз вже за двома зайцями ти ганяв, зате ж ні одного, гонившись, не піймав (*П. Гулак-Артемівський*). 5. Та й чоловік мій як з клоччя батіг, сказати правду (*І. Нечуй-Левицький*).

179. Вставте в закінчення прикметників пропущені букви **и** або **і** й запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **і**; 2) зі вставленою буквою **и**.

Родюч..х земель; (в) існуюч..й системі; овочев..м полям; заяч..ми слідами; (в) різк..й формі; уциплив..м словом; менш..х грядок; жниварськ.. пісні; (в) акацієв..м гаю; узбецьк..х килимів.

З перших букв прочитаєте пропущені два слова у вислові американського фізика Б. Франкліна: «*Лінь — це ... й тіла*».

§ 25. Прикладка

180. Які питання і від яких членів речення ви поставите до виділених слів? Чи можуть ці залежні слова вживатися у реченні без головних, яким вони підпорядковані?

1. Я хочу на озеро **Світязь**, в туман таємничих лісів (*Л. Костенко*).
2. А молодь уже співала, підкидаючи хмизу до вогнища і милуючися з вогненних **джмелів**-іскор (*З. Тулуб*).

Прикладка — це різновид означення. Вона називає **ознаку предмета і водночас дає йому нову назву**.

Прикладка, як і взагалі означення, відповідає на питання який?, наприклад: *Освітлений вогнями, підходить пароплав (який?) «Тарас Шевченко» (О. Довженко)*.

Прикладки беруться в лапки, пишуться окремо й через дефіс, можуть узгоджуватися з означуваним словом і не узгоджуватися.

1. У лапки беруться й не змінюються тільки ті прикладки, що означають умовні назви газет, журналів, творів, пароплавів, колективів тощо, наприклад: 1. *Я на палубі пароплава «Некрасов»* (О. Довженко). 2. *Увечері з канадськими друзями дивлюсь американський фільм «Тарас Бульба»* (О. Підсуха).

Інші прикладки в лапки не беруться і звичайно узгоджуються з означуваним словом — принаймні у відмінку.

2. Якщо спочатку йде слово з широким (родовим) значенням, а потім з вузьким (видовим чи одиничним), то прикладка пишеться окремо, якщо ж навпаки — то через дефіс, порівняйте: *ріка Дніпро і Дніпро-ріка, озеро Світязь і Світязь-озеро, трава звіробій і звіробій-трава, птах ворон і ворон-птах*.

Проте через дефіс пишуться терміни типу *жук-коройд, льон-довгунець, заєць-русак* (хоч тут іде спочатку широка, а потім вузька назва).

3. В інших випадках, коли не можна встановити, яке значення ширше, а яке вужче, прикладка, як правило, пишеться через дефіс — незалежно від її місця, порівняйте: *учитель-фізик і фізик-учитель, поет-романтик і романтик-поет*.

- 181. I.** Випишіть словосполучення у дві колонки: 1) ті, що пишуться через дефіс; 2) ті, що пишуться окремо.

Юнак (богатир); птах (орел); вітер (пустун); ожеледь (ковзаниця); сніжинки (пушинки); квіти (калачики); добродії (глядачі); пароплав (гігант); усмішка (півмісяць); трава (деревій); розбишака (вітер); хлопець (крем'язень); Говерла (гора); риба (щука); одуд (птах); пташа (горобенятко); рибка (пліточка); заєць (біляк).

У кожному словосполученні підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову М. Гоголя: «Навряд чи є вища насолода...».

- II.** Складіть три речення з будь-якими з цих словосполучень.

- 182. I.** Спишіть. Поставте, де треба, дефіс при прикладці. Підкресліть підмети й означення (звичайні означення — однією хвилястою лінією, прикладки — двома).

*Бандурист коло корчми. XIX ст.
Невідомий український художник*

Якось ішов тим степом козак нетяга, побачив бандуру, взяв до рук та й заграв. І ожила пісня дума. І поніс той козак бандуру по білому світу. Замучили вороги тіло козака бандуриста. Але не знищили бандури. Стала вона більшою. І тепер уже в ній злилося два серця, і замість однієї було дві струни. Ту бандуру понесли інші співці перебенді. Вони вмирали сіячами правди, даруючи людям свої пісні і думи. І з кожним разом більшало на бандурі струн — від кожного співучого серця по одній. Тепер на ній буйнострунна ряснота. А яке звучання! (І. Цюпа).

- II.** Перекажіть цей уривок по-своєму. Переказ запишіть. Де можна, використайте прикладки.
- III.** Що ви знаєте про українських співців-кобзарів, про їхню творчість? Чи може-те розповісти про когось із них? Свою розповідь запишіть.
- 183. I.** Прочитайте текст. Випишіть словосполучення, у яких вжито прикладки.

Навколо площі, притулившись до шестиметрових мурів, стояли двоповерхові будинки-готелі, де ночували люди заможні, й одноповерхові саманні будівлі з плескатими глиняними дахами. Тут містилися харчевні й кав'ярні, де в підвішених на ланцюгу казанах варилася баранина або великі, як тарілка, вареники з білого борошна з бараниною — так звані манти. Яскравими куцями палав під казанами курай, а поруч, у затишній чайхані, на розстеленій на землі скатертині люди пили чай у білих фарфорових піалах, біля них акин пощипував струни домбри, співучим речитативом імпровізуючи пісню про тільки що прибулий караван, який прямує з пекучого півдня далеко на північ, до могутньої Волги-ріки. Трохи далі кокандець-голяр голив свого засмаглого клієнта, попльовуючи, замість води, в крихітну мисочку, де бугрилася мильна піна, а біля ніг його босий дідусь у смугастому халаті напував бажаючих молодим п'янким кумисом...

Казахські хлопчики з бурдюками кислого молока пропонували зголоднілим погоничам повні піали. Інші настирливо совали їм у руки кукурудзяні коржі, а напівголі жебраки-байгуші в подертих штанах і величезних шапках-малахаях тяглися до всіх, хто приладнався їсти, простягали свої порожні миски, благаючи хоч би недоїдків...

У Шевченка очі розбіглися від цієї строкатої і несподівано захоплюючої картини. Він не знав, що краще: гордовито-презирливі голови верблюдів, що оглядали з височини свого зросту всю цю бурхливу метушню, чи повні гідності струнки постаті бухарців у блискучих шовкових халатах з обличчями кольору темно-брунатої бронзи, імристо-чорними очима й орлиними профілями, чи казахи із загадково спокійними звуженими очима на легконогих степових конях, чи в пишних чалмах узбеки на сірених осликах.

— Тарасе Григоровичу, невже ви? — почувся за спиною знайомий голос.

Шевченко обернувся: перед ним стояв Левицький з високим струнким офіцером у погонах штабс-капітана (З. Тулуб. «В степу безкраїм за Уралом»).

Т. Шевченко. Байгуші під вікном

II. Поясніть, як ви розумієте значення слів *харчевня, кав'ярня, курай, манти, чайхана, піала, акин, домбра, кумис, чалма*.

III. Випишіть складні слова й поясніть написання їх разом або через дефіс.

IV. Про який період життя Тараса Шевченка йдеться в тексті? Як прагнув, що робив Тарас Шевченко, щоб Україна стала вільною, незалежною? Свої міркування запишіть.

184. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Надворі лютує зима-лихоманка, а в мене у хаті щєбече веснянка, аж серце радіє (Л. Глібов). 2. У султана білії палати, а під ними чорнії темниці, там сидять в неволі бідні бранці, світа-сонця не видають в очі (Леся Українка). 3. Батьківське серце того б не стерпіло, бурею-гнівом воно б закипіло (Леся Українка). 4. Коли б вона, Катерина, мала свій родючий ґрунт, то шанувала б його і пестила. Вона б доклала до нього своїх роботящих рук (С. Чорнобривець).

§ 26. Обставини

185. Прочитайте речення без виділених слів. Чому без них речення неконкретні? Від присудків до виділених слів поставте питання. На що ці слова вказують? Прочитайте речення повністю.

1. Берізка вибігла **з гайка**, спинилася **при дорозі** (М. Гірник). 2. **За лісом** широкі поля **поволі й лагідно** спускаються **вниз** (М. Коцюбинський). 3. **Після дощу гостріше** пахнуть квіти (В. Сосюра).

Обставини характеризують дію, стан, рідше — ознаку, називаючи їхній спосіб, міру, місце, час, причину, мету, умову.

Обставини найчастіше виражаються прислівниками, дієприслівниками, іменниками в непрямих відмінках.

За значенням обставини поділяються на кілька видів.

1. Обставини **способу дії** — відповідають на питання як? яким способом?, наприклад: *Між травою (як?) **купами** жовтіли круглі квітки кульбаби (І. Нечуй-Левицький).*

Близько до них стоять обставини **міри й ступеня**, які відповідають на питання скільки разів? наскільки? в якій мірі?, наприклад: *У двері постукав хтось (скільки разів?) **тричі** (А. Головка).*

2. Обставини **місця** — відповідають на питання де? куди? звідки? яким шляхом?, наприклад: *Сідають (куди?) **на озера** уночі натомлені (де?) **в дорозі** дикі гуси (Т. Коломієць).*

3. Обставини **часу** — відповідають на питання коли? доки? відколи? як довго?, наприклад: *Вони не покладали рук (відколи?) **од ранку** (доки?) **до вечора** (І. Нечуй-Левицький).*

4. Обставини **причини** — відповідають на питання чому? з якої причини?, наприклад: *Хлопець зацікавив (чому? з якої причини?) **від здивування** (Д. Ткач).*

5. Обставини **мети** — відповідають на питання навіщо? з якою метою?, наприклад: *Стомились хлопці, присіли (з якою метою?) **спочити** (П. Воронько).*

6. Обставини **умови** — відповідають на питання за якої умови?, наприклад: *Все якось (за якої умови?) **при допомозі друзів** обійшлося (М. Стельмах).*

7. Обставини **допустовості** — вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають на питання незважаючи на що? всупереч чому?

Обставини допустовості вводяться в речення за допомогою прийменників *незважаючи на, всупереч, наперекір, попри, при* і, як правило, виділяються комами, наприклад: 1. **Незважаючи на маленький вітерець, парило й робилося душно** (Г. Тютюнник). 2. **Стебельця вижили й зміцніли спекам і вітрам наперекір** (Д. Луценко).

186. I. Випишіть словосполучення за видами вжитих у них обставин у тому порядку, як ці обставини називаються вище, тобто: 1) з обставинами способу дії, міри й ступеня; 2) з обставинами місця; 3) з обставинами часу і т.д.

Зупинився на кілька хвилин; прийшов на підмогу; задивився вдалеч; голубіло навкруги; ожило завдяки дощу; поговорили один на один; не зневірювався попри всі митарства; прокинувся вдосвіта; підвівся неохоче; пізно встав; утомився від знегод; не було досі; не заб'єш цвяха, не вдаривши молотком; підіймався з низин; тривало сто літ; чекали з дня на день; линули згори; сховаємося на крайній випадок; не оглядався, незважаючи на страх.

З останніх букв словосполучень прочитаєте закінчення вислову давньоримського філософа Епікетета: «*Чого не слід робити, того ...*».

II. Складіть три речення з будь-якими з цих словосполучень.

187*. Спишіть речення. Прислівники, частини яких взято в дужки, напишіть разом або через дефіс. Визначте, якими обставинами вони виступають.

1. По (моєму), кожна людина мусить хоч раз коли (небудь) сягнути свого зеніту. 2. Яка ціна за день, (по) пустому прожитий? 3. Люди, які розмінюють свої почуття (на) право й (на) ліво, (по) моєму, (з) рештою мусять відчувати себе злидарями. 4. Добро втратити — (не) багато втратити! Честь втратити — втратити багато! 5. До людини, якій завдячуєш життям, в душі (на) завжди залишиться почуття особливе (*З тв. Олеся Гончара*).

188. Спишіть. Підмети, присудки та обставини підкресліть. Зазначте вид кожної обставини.

У ті часи було знамення на заході, звізда велика, з промінням мовби кривавим. Звечора спалахувала вона на небі після заходу сонця, і так було сім днів. Знамення це було не на добро, після того почалися усобиці і нашість поганих на Руську землю, бо та звізда була мовби кривава, віщуючи крові пролиття. Перед тим сонце змінилося і не стало світлим, а було воно

як місяць. Про таке сонце невігласи кажуть, що воно об'їдене («*Повість минулих літ*», переклад В. Близнеця).

189. Спишіть афоризми. Підкресліть у них усі члени речення.

1. Жити — значить безперервно рухатися вперед (С. Джонсон).
2. Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш назви людини (Сааді).
3. Усе минає, але любов після всього зостається (Г. Скворода).
4. Щоб любити добро, треба всім серцем ненавидіти зло (В. Вольф).
5. Поблажливість до зла дуже близько межує з байдужістю до добра (М. Лесков).
6. По-справжньому великі ті, чиє серце б'ється для всіх (Р. Роллан).

190. Спишіть. Вставте пропущені обставини (вони подані після вправи) так, щоб увізразнити текст.

Чи було що смачніше від житнього хліба з молоком? Коли випадало снідати або вечеряти молоком, ти почувався на сьомому небі.

Пити молоко ти виходив і сідав чи в затінку за хатою, коли стояла спека, або ж на призьбі, коли ранкове чи вечірнє сонечко світило. Пахло молоко, житній дух ішов од скибки хліба, і ти ласував. І мав такий настрій, що все прибирало погідних рис, наче й довколишньому світу передавалася твоя втіха (За Є. Гуцалом).

Слова для вставок: надвір, довкола, вранці, увечері, добродушно, тонко, непоспішливо.

191. І. Прочитайте уривок з повісті «Степовий найда» американського письменника Френсіса Брет-Гарта (1836–1902). Впишіть по два (якщо будуть) словосполучення з різними обставинами і визначте вид кожної обставини.

Знавіснілі від страху, коні мчали попереду розлюченого стада. Вимоїна! Верхівці перестрибують її і вихоплюються трохи вперед, бо буйволам довелося обминати її. Та за кілька хвилин їх наздогнала уже друга частина стада — та, що мчала понад берегом ставка, — і верхівці опинилися всередині стада. Навколо здригалася земля від тупоту копит. Кларенс почував, що він задихається, сліпне від смердючої пилуки, від гарячого дихання тварин.

Туманно, немов крізь сон, побачив він, як Джим замахнувся сокиркою на буйволицю, яка особливо вперто насідала на нього збоку, а коли спускалися в другий ярк, Кларенс помітив, що Джим з розпачливим виглядом звів рушницю.

Кларенс припав до гриви коня. Сліпучий спалах, потім оглушливий постріл — з двох стволів водночас. Джим мало не вилетів із сідла, а рушниця,

яка ще димилася, полетіла вбік. Потім кінь і верхівець зникли у хмарі порохового диму і куряви.

Раптом Кларенсів кінь зупинився, і хлопець, перелетівши через його голову, опинився в глибокому вибалку. Йому здалося, що він упав на велику подушку з жорсткого покрученого волосся. Насправді це була спина величезного буйвола.

Виявилось, що Джим, розгубившись, випустив обидва заряди навмання і влучив у задню ногу найближчого буйвола, і той з порваними жилами впав у яр прямо перед конем Кларенса.

Приголомшений, але зовсім неушкоджений, Кларенс скотився на землю зі спини тварини, що силкувалася підвестися. Ставши на ноги, хлопець побачив, що кінь його зник, стадо вже промчало мимо і було десь попереду — звідти доносилися вигуки мисливців, які, певно, не помітили, як він упав.

З усіх боків схили були занадто високі й круті, щоб по них можна було видертися нагору; шлях до пологого схилу, по якому він потрапив сюди, загороджувала поранена тварина. Кларенс спробував обійти буйвола, але той, зібравши всі свої сили, трохи піднявся, напівобернувшись, втупився в нього очима.

Усе це скоїлося так швидко, що Кларенс не встиг навіть перелякатися, він стояв просто схвильований, не знаючи, що робити. Але зараз, коли це кошлате страховище заповнило собою весь яр, відрізавши шлях до порятунку, Кларенса пройняв страх (*З англійської переклав М. Харенко*).

II. Поясніть значення слів *вимоїна*, *буйвол*, *розпачливий*, *вибалок*, *навмання*. Яка відмінність у значеннях слів *жорсткий* і *жорстокий*? Що означає слово *пойняв* (від *пойняти*)? Який є синонім до нього?

III. З чого можна зрозуміти, що йдеться про полювання на диких буйволів?

IV. Випишіть слова з подвоєними буквами й поясніть їхній правопис.

V. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть стислий план, запам'ятайте окремі вислови.

192. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Брати жили, як-то кажуть, душа в душу (*М. Рильський*). 2. То, будь ласка, Іване Григоровичу, я з дорогою душею. Я гостей страх як люблю! (*О. Левада*). 3. Такі люди коли люблять — то люблять, коли ненавидять — то від усієї душі (*М. Чабанівський*). 4. Настала така тиша, наче на всьому дворі не було живої душі (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Важко було заспокоїти дитину, що верещала в одну душу (*Г. Григоренко*).

193. Поставте іменники в орудному відмінку однини і запишіть у три колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без апострофа і подвоєння букв; 3) з апострофом.

Кров, снасть, нехворощ, емаль, подорож, сміливість, поросль, верф, вживаність, знервованість, ожеледь, майстерність, знать, Об (річка), старанність, пам'ять, мати.

З других букв прочитаєте закінчення вислову В. Сухомлинського: «*Треба тонко відчувати три речі: ...*».

194. Що відповів Сашко Щупачок?

— Знову в щоденнику двійка стоїть! — скрушно промовив батько, дивлячись на Сашка.

Хлопець кліпнув очима:

— Тату, то ...

§ 27.

Складні випадки визначення другорядних членів речення

195. Яке питання — де? чи коли? — ви поставите до обставини *в бою*? Якими членами речення є слова *за Батьківщину* і *за переправу*?

1. Прекрасна людина в бою за Батьківщину... (О. Довженко). 2. У бою за переправу загинуло багато бійців.

Труднощі найчастіше виникають під час визначення членів речення, виражених іменниками в непрямих відмінках. Річ у тому, що іменник, навіть будучи означенням чи обставиною, все одно зберігає своє предметне значення. Через те, визначаючи члени речення, треба зважати на загальний зміст речення, а не на окремі слова.

Наприклад, у реченні: *На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах* (І. Нечуй-Левицький) — до слів *на дні* та *в очеретах*, не подумавши, можна поставити питання на чому? і в чому? Але коли вникнемо в зміст речення, то розуміємо, що тут *на дні* те саме, що й *внизу* (тобто де?), а *в очеретах* означає *зарослі очеретами* (тобто які?). Отже, *на дні* — обставина місця,

в очеретах — неузгоджене означення. А до слова *яру* можна поставити лише питання чого? Отже, воно не вказує ні на обставину, ні на ознаку, це слово — додаток. Усе словосполучення *на дні яру* можна сприйняти і як обставину місця.

Проте трапляються випадки, коли однозначно відповісти, який це член речення, неможливо. Тоді відповідь залежатиме від питання.

Наприклад, у реченні: *Шукай змісту не в словах, а в думках (Петро Панч)* — до слів *в словах* і *в думках* можна однаково поставити питання і в чому?, і де? Відповідно — у першому разі ці слова визначимо як додатки, у другому — як обставини.

196. Визначте, якими двома різними членами речення можна вважати виділені тут слова.

1. **З-за лісу** викотилося сонце. 2. Замерехтіли краплини **роси**. 3. Повіяв вітер **зі сходу**. 4. Листочки **на осиці** дрібно затремтіли. 5. Розквітли фіалки **в саду**. 6. Стояла вишня **в цвіті**.

197. I. Спишіть. Визначте члени речення. Чи всіх їх можна визначити однозначно?

У травні на вулицях Києва зацвітають каштани. У травні небо над Дніпром стає незвичайно синім і глибоким. Пропливають легкі хмарини над

О. Васянович. Цвітуть каштани над Дніпром

Києвом. Іноді налітає гроза. Тоді важкі блискавки падають на Дніпро. Оси-паються на асфальт тротуарів білі пелюстки каштанів.

Потім приходить сонце. Краплі ще блищать у листі. Кожна з цих грозових крапель, перед тим як випаруватися, обертається на велику яскраву зірку (За В. Собком).

II. Пригадайте, який вигляд має ваша вулиця чи садок під час цвітіння дерев. Опишіть цю картину.

198. Спишіть текст. Визначте, якими членами речення виступають іменники.

Пішов Ярополк на брата свого Олега в древлянську землю. І став проти нього Олег, і виступили полками обидва. Почалась між братами битва, і перемиг Ярополк Олега. Олег же з своїми воїнами побіг у місто, назва якому Вручий, а через глибокий рів до міських воріт був перекинутий міст, і люди, стовпившись на ньому, спихали один одного вниз. І Олега штовхнули із мосту в яму. Багато людей попадало туди з конями, і давили коні людей («*Повість минулих літ*», переклад В. Близнеця).

199. Спишіть, розкриваючи дужки. Слова, що в дужках, поставте в орудному відмінку однини. Які особливості їхнього правопису? Якими членами речення вони виступають?

1. Все тоне у безумній черемшині, все пахне (молодість) і життям. 2. І звикли руки до змагання, і серце (криця) взялось. 3. Ти, що був (боєць) і (сурмач) люду чистосердного свого, рушив, опромінений (плач), у далеку, у нічну дорогу. 4. Епоху, де б (душа) відпочить, з нас кожен має право вибирати. 5. Спустило тихе поле. Холодні дні з високою (блакить) (З тв. М. Рильського).

200. I. Прочитайте уривок з роману «Спартак» італійського письменника Раффаєло Джованьолі (1838–1915). Випишіть десять словосполучень, у яких залежні слова виражені іменниками в непрямих відмінках. Визначте, якими членами речення виступають у них ці іменники.

Загін Спартака відступав, але в повному порядку, бо в ньому були найхоробріші та найсильніші гладіатори. Вони відступали, кидаючи в римлян смолоскипи, витягали дротики з убитих і поранених товаришів, яких несли з собою, і цими дротиками, наче мечами, завзято змагалися за вихід з коридора.

Вийшовши з Еномаєм і сотнею товаришів з атрія у двір, Спартак побачив безладну втечу гладіаторів. Їхні страшні крики й зойки свідчили, що всередині дворів усе було вже втрачено і що тепер залишився тільки один шлях до порятунку — вирватися зі школи й тікати на Везувій. Тому, повер-

нувшись до атрія, він закричав громовим голосом, який гучно лунав навіть у бойовій колотнечі:

— Хто має мечі, хай лишається тут і якомога довше захищає цей вихід від легіонерів!

Кілька гладіаторів, озброєних захопленими в легіонерів мечами й списами, живо стали стіною біля виходу з коридора, яким марно намагалися оволодіти легіонери Попілія.

— За мною! — гукнув до інших гладіаторів Спартак, високо розмахуючи смолоскипом і показуючи цим напрям відступу.

Разом з Еномаєм він швидко попростував до муру, що оточував школу, до того місця, де вузькі й невисокі двері, уже багато років замкнені й завалені, могли бути для гладіаторів єдиним шляхом до порятунку.

Та, щоб спалити їх, потрібно було не менш як півгодини. Було очевидно, що переможці, кинувшись з усіх боків, не дали б гладіаторам вийти. А сокири чи молотів, щоб розтрити двері, у них не було. Що тут робити?

Та тієї миті, коли всі тривожно, кожний про себе шукав способу досягти спільної мети, могутній Еномай глянув на мармурову колону, що лежала поблизу, і гукнув до товаришів:

— Ану, хто найдужчий, виходь! (З італійської переклав А. Іллічевський).

II. Поясніть значення слів *гладіатор*, *смолоскип*, *колотнеча*, *спис*, *марно*, *мур*, *роztроцити*, *колона*.

III. Пригадайте правила чергування **у–в**, **і–й**. Випишіть словосполучення (сурядні й підрядні), де застосовано ці правила.

IV. Підготуйтеся до усного переказу тексту; складіть стислий план, запам'ятайте найважливіші вислови.

201. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Кожен живе своїм розумом, на чужий не зважає (Є. Гуцало). 2. Тут Денис так глянув на Трохима, що у того усі жижки задріжали і в душі похолонуло (Г. Квітка-Основ'яненко). 3. Оріся сиділа позаду Василя ні жива ні мертва. Вона сама не знала, куди вони їдуть (П. Автомонов). 4. Аж жижки трусяться, так хочу танцювати (М. Кропивницький). 5. Одним днем живе, як та качка: ряски нахапався, воло набив, і чого йому ще... (Олесь Гончар).

202. Виправте порушення чергування **у–в, і–й**. Словосполучення випишіть у колонки: 1) спочатку ті, в яких не робили виправлень; 2) потім ті, в яких зробили виправлення.

Ідеш в поле; орати й сіяти; яблука й груші; дуже утомлений; чули вже; згадав вже; дощ йде; степ і море; сила й мужність; смородина і агрус.

З других букв прочитаєте пропущені два слова у вислові польського поета XVIII ст. Ігнація Красицького: «*Умій... — знайдеш друга*».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VI. Ми є. Були. І будем ми!

203. I. Прочитайте уважно текст. Яка його основна думка?

«Я гордий тим, що українець зроду, що українською молюся і співаю. Освідчуюсь тобі в любові, мій народе, і лиш тобі на вірність присягаю...» — ці рядки, написані Володимиром Майструком, є головним життєвим гаслом справжніх патріотів, українських солдатів Вітчизняної війни, яка почалася 2014 року.

Вони різні за віком, донедавна мали різні професії, походять з різних куточків нашої країни. Багато з них, коли ворог прийшов на поріг нашого спільного дому, без повістки з військкомату залишили сім'ї, роботу, рідні міста, деякі з них повернулися із-за кордону і стали на захист землі своїх батьків та дітей. У кожного з цих героїв своя життєва історія, а нині одне спільне завдання — відстояти Україну.

У наш час бути солдатом своєї країни — вже подвиг. Холодні окопи, майже щодня потужні обстріли, втрати товаришів... Це війна. Саме на їхніх плечах лежить її тягар.

Дорогою ціною відстоюють вони нашу Вітчизну, її цілісність і незалежність, майбуття своїх дітей, онуків — народжених і ненароджених. І наше з вами. Їхня солдатська стійкість і мужність дає підстави українцям мріяти, будувати плани на життя в новій країні.

Війна обов'язково закінчиться. В пам'яті Українського народу від сьогодні й навіки залишиться подвиг цих українських солдатів. Про їхній подвиг буде написано чимало книжок. І головною тезою в них будуть слова Івана Багряного: «Ми є. Були. І будем ми! Й Вітчизна наша з нами» (*Газета «Народна армія»*).

II. Як ви вважаєте, чи тільки за територію покладають своє життя українські воїни? Чи буде підтримкою для них те, що ми скрізь і всюди залишаємося укра-

їнцями й розмовляємо рідною українською мовою, не переходимо без потреби на мову чужинців?

204. I. Прочитайте уривки з виступу Олесь Гончара на установчій конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка 11 лютого 1989 року. Які наші завдання щодо рідної мови?

Український Ренесанс 20-х років був явищем європейського і світового масштабу. Революція пробудила могутні творчі сили народу, в найкоротший відтинок часу стався справді феноменальний саморозквіт нації.

Рідкісне творче диво народу невдовзі було розстріляне. Потяглася похмура смуга сталінських кошмарів, сфабрикованих процесів, нищення народу голодом 33-го, роки й роки найжорстокіших, штучно форсованих наступів на всі національні культури народів Країни Рад... Зникали національні школи, недоступною ставала справжня історія народу. Готувалася національним мовам доля штучно вигублених «неперспективних» сіл...

То що ж можемо зробити для оздоровлення й нормалізації мовної ситуації в Україні? Очевидно, потрібні значно динамічніші заходи, потрібна терпляча, довготривала, але неодмінно результативна робота... Не забуваймо про те, що багато людей виростало в умовах національної дискримінації, поширених настроїв національного нігілізму, вступали в життя духовно озлиднілими, будучи — часто не з власної волі — позбавлені як знань рідної мови, так і правдивого уявлення про героїчну історію свого народу. А мова й історія — це ж єдине ціле, один кровообіг, тож і відроджувати їх маємо водночас.

II. Підготуйтеся до диспуту на тему «Що я повинен зробити для того, щоб Україна, моя Вітчизна, була незалежною і квітучою».

§ 28. Повні й неповні речення

205. У першому й другому абзацах — прості речення, які входять до складного. Спочатку прочитайте їх так, як вони тут подані. Чи всі речення зрозумілі? Після цього об'єднайте частини з першого абзацу і частини — з другого, щоб вийшли складні речення — прислів'я. А тепер — усе зрозуміло? Чому?

I. 1. Ластівка день починає. 2. Рання пташка дзьобик чистить. 3. Не одежа красть людину.

II. 1. А соловей кінчає. 2. А пізня очиці жмуриць. 3. А добрі діла.

За наявністю членів, потрібних для висловлення думки, прості речення поділяються на повні та неповні.

У повному реченні є всі потрібні члени речення. У неповному — бракує одного або більше потрібних членів, які встановлюються з контексту або ситуації.

Наприклад, речення: *З одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого, протилежного — дуби (Остан Вишня)* — складається з двох простих: 1. *З одного берега у ставок сосни заглядають.* 2. *А з другого, протилежного — дуби.* Перше речення зрозуміле без другого. Воно повне. Друге ж речення — само по собі незрозуміле. Воно неповне, бо в ньому пропущено слова: *берега, у ставок, заглядають (... а з другого, протилежного берега у ставок заглядають дуби).*

Якщо в реченні є обставина, але немає присудка, то таке речення теж неповне, хоч воно зрозуміле й поза контекстом.

Наприклад, у реченні: *Навколо тільки дрімучий тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники (О. Довженко)* — є обставина місця (де?) *навколо*. Отже, речення неповне, у ньому пропущено присудок *ростуть*.

На місці пропущеного члена речення залежно від інтонації може ставитися і не ставитися тире, наприклад: 1. *Вгорі — ліси сріблясто-сині, внизу — розлив молочних нив (М. Бажан).* 2. *В зелених травах яблука червоні, в листві чубатій синій виноград (М. Стельмах).* У першому реченні на місці пропущених членів речення (присудків) робляться паузи, у другому — ні.

Неповні речення вживаються в суцільному тексті, щоб уникнути зайвого, нудного повторення відомих уже слів і словосполучень.

206. 1. Прочитайте уривок. Назвіть неповні речення і скажіть, які члени в них пропущені. Навіщо це зроблено?

— Ну, а Тараса Шевченка всі читали? — запитав учитель.

— Всі, всі! — відгукнулись хором хлопці й дівчата.

— А Франка, Лесю Українку?..

Цього разу загули вже не так дружно...

— Ну, а бажання читати книги у вас є? — запитав Василь Олександрович.

— Та є. Особливо коли книги цікаві: про пригоди всілякі.

— А я люблю фантастичні...

— А я про шпигунів...

— А мені вірші дуже подобаються, — призналася Маринка...

— То, може, з вас хтось вірші пише? — поцікавився вчитель.

Але ніхто не зізнався в тому, бо ж якось ніяково й соромно. Хоч були такі, що й писали... (І. Цюпа).

II. За поданим зразком запишіть цікаву розмову з другом чи однокласником. Дещо в розмові можна й вигадати, лише змінивши імена учасників.

207. У поданому уривку повні речення, де це дозволяє ситуація, переробіть на неповні, пропускаючи зайві слова. Перероблений текст запишіть, неповні речення підкресліть.

— Знаєте, — розказували одне одному в селі, — лелека у нас якийсь літає. І якийсь лелека літає не в парі, а сам. Приблудний якийсь лелека літає, еге ж?

— Та приблудний якийсь лелека літає, бо він не знає, до якого гнізда йому й пристати. Може, приблудний лелека лелечиху шукає.

— Хіба ж приблудний лелека знайде лелечиху? Бачте, приблудний лелека старий. Політає приблудний лелека троху, а потім сяде й півдня відпочиває.

— Та не старий він, а сумний.

— Того приблудний лелека й сумний, що він старий...

Де тільки не висиджував той самотній лелека! Здається, той самотній лелека жодного дерева не обминув у селі, жодної хати (За Є. Гуцалом).

208. I. Прочитайте текст. Випишіть неповні речення з пропущеними підметами або присудками, які встановлюються з контексту чи ситуації. Пропущений член речення встановіть і запишіть у дужках, наприклад: *Мабуть, уже й до ранку (залишилося) недалеко*. З якою метою вжито неповні речення?

«Мабуть, уже й до ранку недалеко, — подумав дід Шевчик. — Місяць, здається, заходить за сторожову вежу». І щоб переконатися, що незабаром ранок і йому недовго в безсонні перевертатися з боку на бік на твердих дошках, виглянув крізь віконце надвір.

Спершу старий козак подумав, що він або спить, або збожеволів. Просто перед вікном, за якихось три-чотири кроки від куреня, стояла суцільна стіна яничарів. За свій довгий вік перебачив він їх достобіса!

Уперше в житті по-справжньому злякався козак Шевчик! Перехрестившись і смикнувши себе за вуса, щоб пересвідчитись, що справді не спить, старий припав знову до шибки. Яничари! Стоять, прокляті, сумирно, — мабуть, до бою готуються. Ще й очиськами лупають.

Шевчик притьмом скочив з полу, підбіг до картярів — і дмухнув на свічку.
— Яничари в Січі! — видихнув перелякано.

Метелиця від несподіванки випустив карти з руки.

— Ти, часом, не збожеволів, Шевчику? — гримнув старий козарлюга. — Що за дурні жарти!

— Хай мене грім поб'є і свята Богородиця, коли брешу! Погляньте у вікна!

Арсен кинувся до вікна й похолов: Шевчик не збрехав. У Січі було повно яничарів.

— Друзі, будіть товариство! Але тихо!.. Батьку Корнію, підпріть двері, щоб ніякий собака не вскочив!.. Готуйте мушкети й порох.

За хвилину весь курінь був на ногах. Страшні слова: «Яничари в Січі!» — враз розігнали сон. Оскільки курінний ночував перед радою у кошового, то всі мимоволі почали прислухатися до слів Арсена.

— Ставте порохівниці і ящики з кулями на столи! — наказував він. — Заряджаючі, до столів! Стрільці, до вікон! Вогонь вести безперервно! Нумо швидше, браття! (В. Малик. «Посол Урус-шайтана»).

II. Поясніть значення слів *вежа*, *яничари*, *достобіса*, *шибка*, *сумирно*, *лупати* (*очиськами лупають*), *притьмом*, *піл* (*скочив з полу*), *мушкет*, *курінь*, *курінний*, *кошовий*.

III. Якими словами передано збентеження, страх козаків від того, що вони побачили за вікном?

IV. Визначте, до якої частини мови належить слово *по-справжньому*, і поясніть його написання.

V. Перекажіть текст від імені козака Арсена так, як би він розповідав про описану тут подію своїм онукам.

209. Прочитайте речення. Знайдіть фразеологізми, выпишіть їх і поясніть їхнє значення. Пояснення запишіть.

1. Ударили лихом об землю чумаки, воліють дати лиха закаблукам (М. Коцюбинський).
2. Та цур йому, власному лихові, я про нього давно гадку закинула (Лесь Українка).
3. Коли з поля вертав, то доводилось гак великий давати — от він проклав собі окремий під'їзд, щоб ближче (Є. Гуцало).
4. Бачу, парубче, що твоє багатство тобі вже зовсім забило памороки (М. Кро-

півницький). 5. Тільки що стало на світ займатися, заскрипіли залізні ворота (О. Стороженко).

210. Випишіть слова і словосполучення в тому порядку, як пишуться частини, взяті в дужки: 1) разом; 2) через два дефіси; 3) через дефіс; 4) окремо.

Сподівалися з дня (на) день; з давніх (давен); збільшив (у) двоє; оглядався коли (не) коли; (по) новому мосту; сходилися (по) одному; чути (з) далеко; зник тишком (нишком); зважився кінець (кінцем); став (на) вшпиньки; віч (на) віч; живемо (по) новому; час (від) часу; кличуть раз (у) раз; тихо (на) дворі; зміг усе (таки); вийшов сам (на) сам.

З других букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського філософа Сенеки Молодшого: «*Не подобатися поганим людям — значить...*».

§ 29. Порівняльний зворот

211. Яким членом є виділені слова в першому реченні? Чи однаковий зміст вкладається в ці слова у кожному з наступних речень?

1. Мамина ласка **як сонце**. 2. Мамина ласка, **як сонце**, гріє. 3. Світло від прожектора, **як сонце**, сліпило очі. 4. Любіть Україну, **як сонце**, любіть... (В. Сосюра).

Порівняльний зворот, порівнюючи одні предмети, дії, ознаки з іншими, образно характеризує їх.

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою слів *як, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, буцім, ніж* і под.

1. Якщо порівняльний зворот виступає членом простого речення (найчастіше — присудком), то він комами не виділяється.

Наприклад, у реченні: *Голова без розуму як ліхтар без свічки* (Нар. творчість) — слова *як ліхтар* — складений іменний присудок. У реченні: *Свіжий перший сніг укryw гори й долини ніби тонким дорогим полотном* (І. Нечуй-Левицький) — слова *ніби полотном* — непрямий додаток.

2. Якщо порівняльний зворот є неповним реченням, то він виділяється комами.

Наприклад, у складному реченні: *Стежина, **неначе лоза виноградна**, пнеться по білій стіні гори (Д. Павличко)* — виділені комами слова є неповним реченням зі своїм синтаксичним центром: *неначе це лоза виноградна пнеться...* Так само в реченні: *Роса посипалась, **як дощ** (Олесь Гончар)* — мається на увазі: *як сиплеться дощ.*

3. Виділяються комами порівняльні звороти *як завжди, як звичайно, як і раніше, як навмисне, як правило, як виняток, як один.*

Наприклад: 1. *І всі ми, **як один**, підняли вгору руки, і тисяч молотів о камінь загуло (І. Франко).* 2. *Щастя! Воно прийшло, **як завжди**, неждано-негадано (Олесь Гончар).*

4. Не виділяються порівняльні звороти, що входять до таких стійких лексичних словосполучень, як: *холодний мов лід, білий як стіна, почервонів як рак, упав як підкошений, дивиться як теля на нові ворота і под.*

Наприклад: *Посипався **як з решета** наглий краплистий дощ, а далі полив **як з відра** (І. Нечуй-Левицький).*

Примітка. Не треба сплутувати з порівняльним зворотом прикладку, яка вводиться теж за допомогою слова *як*. Наприклад, у другому реченні: *Наближалася річниця визволення села від фашистських загарбників. Ми готувалися до цього дня **як до великого свята** (В. Сухомлинський)* — вислів *як до великого свята* — це прикладка, а не порівняння (тут не мається на увазі: *готувалися, як готуються до великого свята*, бо цей день і був саме тим великим святом).

212. Випишіть спочатку ті словосполучення, у яких коми не потрібні, потім ті, у яких треба виділити комами порівняльні звороти.

Дощ дрібний наче туман; осінь як завжди була сльотава; полив дощ як із відра; овочі як овочі; верчусь як муха в окропі; ліс як стіна темніє; юрба наче море гуде; апельсин мов кулак; град як горох; двір огорожений ніби фортеця; емаль лущить мов шкаралупа; його шаную як найріднішого; анкета мов рядно.

З перших букв перших слів прочитаєте початок вислову англійського письменника Дж. Ґолсуорсі: «... це повага до самого себе».

213. I. Відкидаючи зайві слова, переробіть підрядні речення на порівняльні звороти. Речення запишіть.

1. На пелюстках квітів, наче вони перли в намисті, мерехтять краплини роси. 2. Стежка, мов вона гадюка, звивається похід горою. 3. Річка внизу блищить, як блищить сталевий меч. 4. Тіні біжать пшеничним ланом, як хвилі в морі біжать.

II. Ще раз переробіть ці речення на прості так, щоб відокремлені порівняльні звороти стали складеними іменними присудками, яких не треба виділяти комами. Речення запишіть.

214. Групи речень об'єднайте, одне з них зробивши порівняльним зворотом.

1. Час одне пропускає, інше затримує й відкидає. Тим він нагадує казкове сито. 2. Прагнення до волі завжди живе в народі. Так іскра живе в кремені. 3. Український народ створив багату й співучу мову. Така ще багата наша земля. Такий ще співучий соловейків спів. 4. Кожне слово в ній виблискує всіма гранями лагідності й доброти, твердості й наполегливості. Так виблискує діамант, шліфований віками.

215. Обставини способу дії, виражені орудним відмінком іменника, переробіть на порівняльний зворот і навпаки. Чи завжди це можливо зробити?

1. Час летів бистрокрилим птахом. 2. Вогняною кулею пірнуло сонце за обрій. 3. Розквітлими трояндами спалахнули на заході хмари. 4. Як біле молоко, розліявся туман понад річкою. 5. Блищить, мов срібна сітка, павутиння, натягнуте між кущами й скроплене росою. 6. Усе минає, наче сон.

216*. I. Спишіть, виділяючи комами порівняльні звороти. Порівняльні звороти підкресліть.

От стеляться розложисті як скатерть зелені левади. Густа як руно трава й дрібненька, то-нісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі наче м'ячики, то гостроверхі не-наче топольки. Між м'якими зеленими ніби оксамитовими берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки. А там далі вона повилася

Південний Буг. Фото

між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Перекажіть текст, вживаючи порівняльні звороти.

217. I. Прочитайте текст. Випишіть речення з порівняльними зворотами.

Невдовзі, справді, дивлячись то вдаль, то на вітрила, січовики помітили тривожні зміни. Мов білогриві коні, по морю бігли хвилі, сховалося у сірім мреві сонце, і вітер дужче й дужче зривав зі щогл полотнища...

Вони пливли останніми. Попереду, неначе біла хмара, розкинувши широко крила, летіло близько трьохсот вітрильників. Такої сили чайок ще не виходило в козацьке Чорне море. Добряче, видно, розмахнувся Тарас Трясило на Варшаву, коли послав такий удар Стамбулу. Це хвилювало Непрану душу, тішило, що рідний край зведеться і скине пута. Він милувався нестерпним бігом чайок, невпинним плеском весел, глухим бринінням снасті, що в ньому ледь уловлювався суворий голос думи, ще не народженої, ніким ніде не співаної, але уже існуючої, неначе воля, якої жде Україна і за яку вони прорвалися на цей безмежний простір.

На море швидко й густо лягала чорна ніч. Із байдака Хмельницького передали всім чайкам: не зупинятися на ніч, не відставати, а йти щосили до Босфору. Неначе привиди, човни щезали в темряві, у гулі й свисті вітру...

Нарешті все покрила важка пітьма. Ні місяця, ні зір у небі, ні вогника у всьому світі. Байдак і темрява. Навальний дужий вітер і стугін моря, схожий на ... Ні, він ні з чим не схожий, цей голос моря, йому немає рівних! Розкотистий, величний, моторошний, він ошелешує того, хто вперше почує бурю, й проймає душу холодом тому, хто вже раніше спробував нічного герцю з морем. Вода кипить, розгойдується, неначе тісно їй у величезній чаші, неначе хтось, іще могутніший і неблаганніший, безжально тисне, гонить її у невість із берегів, межі яких їй так спокійно й зручно. Розбурана, до дна стривожена, вона сліпа й нещадна в своєму жасі й натиску, в своїй безмежній силі.

Запорожці, прибравши весла, слухали оте гнітюче ревище і пильнували, аби навальні хвилі, що билися об в'язки очерету, прикріплені уздовж бортів, не залили чайки, на дні якої лежав підводний човен...

Почувся тріск.

— Вітрило! — гукнув Непран і кинувся знімати туге полотнище. За ним метнувся Бодня. Перечепив-

шись, змахнув руками й незграбно впав у море (*В. Шевчук. «Побратими, або Пригоди двох запорожців на суходолі, в морі та під водою»*).

II. Поясніть значення слів *вітрила, січовики, мрево, щогла, чайка, пуга, снасть, байдак, ошелешувати, герць, невість, навальний*.

III. Що означають власні назви *Варшава, Стамбул, Босфор*?

IV. Випишіть дієприкметники й прикметники, які пишуться з часткою **не** окремо або разом. Поясніть правопис частки **не** з цими словами.

V. За допомогою яких означень передано незвичайну силу бурі?

VI. Опишіть коротко бурю чи грозу (не обов'язково на морі), яку вам довелося спостерігати.

218. Прочитайте речення, знайдіть стійкі порівняння, поясніть їхнє значення. Зверніть увагу на розділові знаки при порівняннях.

1. Василя наче по голові хто обухом ударив від тих слів (*Панас Мирний*).
2. Життя! Яка то важка річ. Отак і людина б'ється як та риба (*І. Микитенко*).
3. Гнат затремтів увесь, наче осика на вітрі (*М. Коцюбинський*).
4. В тебе слово як свердел; язик як бритва (*І. Нечуй-Левицький*).
5. Та ти ж як з хреста знята. Чи тебе мати не годує? (*А. Хижняк*).
6. Вона мовчала. Це мовчання було для хлопця як гострий ніж у серце (*О. Донченко*).
7. Потрібний він мені, як п'яте колесо до воза (*М. Стельмах*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Який член речення називається додатком і як він виражається?
2. Як розрізнити прямі й непрямі додатки? Який ще є додаток?
3. Який член речення називається означенням? Як виражається означення?
4. Чим відрізняються узгоджені означення від неузгоджених?
5. У чому особливість прикладки порівняно із звичайним означенням?
6. Як пишеться прикладка з означуваними словами?
7. Що і як характеризують обставини?
8. Які є види обставин?

9. Які бувають труднощі під час визначення другорядних членів?
10. Які речення неповні? Який розділовий знак може ставитися на місці пропущеного члена речення?
11. Для чого вживаються в мові неповні речення?
12. Яка роль порівняльних зворотів? За допомогою яких слів вони вводяться в речення?
13. Як порівняльні звороти виділяються на письмі?

219. Спишіть. Зробіть повний розбір речень за членами, вказуючи види підметів, присудків, додатків і т.д. Укажіть, які речення повні, які — неповні.

I. 1. Цвітуть волошки в золотому житі, а над смарагдом луки сяє мак. І таємнича мавка білорука ступає — ніби вічністю пливе. 2. І віщий голос подали вітри, ласкаві ластівки зашелестіли, мов листя лип. 3. Сідають ластівки — мені на руки. А серце поривається в zenit. 4. Заходить чорне сонце дня, і трудно серце колобродить. 5. Обрій ошкірений наколовся на шпичаки дальніх сосон. 6. Вишні під місяцем дрібно тремтять. 7. На серця екрані гойдається вечора зламана віть (*З тв. В. Стуса*).

II. 1. Було по-осінньому тихо. Вітер не тривожив зелених ялин і безлистих беріз, що з обох берегів дивилися в спокійне дзеркало ріки, і навіть дим, що виходив з труби пароплава, довго стояв рваною чорною смугою на безхмарному синьому небі. 2. До Усть-Вимі прийшли аж наступного дня надвечір. Нічого примітного не було в тому місці, до якого причалили. На гудок пароплава ніхто не з'явився. 3. З палуби не було видно нічого, що нагадувало б людське житло. Це була остання пристань, тут мав зійти Гаєвський. 4. Нещастя об'єднує людей. Щастя може іноді й роз'єднати з задрощів чи ще чого, але нещастя спаює (*З тв. В. Гжицького*).

220. Запишіть під диктування. Підкресліть тире, вжиті на місці пропущених членів. Написане звірте з надрукованим, помилки виправте.

За хатою — поле. Взимку — біле, восени — чорне, а весною — синє. Влітку здимає догори груди — жито зітхає восковою хвилею, котить по своїй шкурі швидко шумливу тінь. Горять баранці тіней темним вогнем, а обіч нього грає на гребенях стигле сонце: перед тінню — наче тікає від неї, а позаду — ніби наздоганяє її. Уночі поле засинає, як немовля, і на його щокках колишеться примарна непевність, яку сіє з ріжка місяць... Що йому сниться? (*Є. Гуцало*).

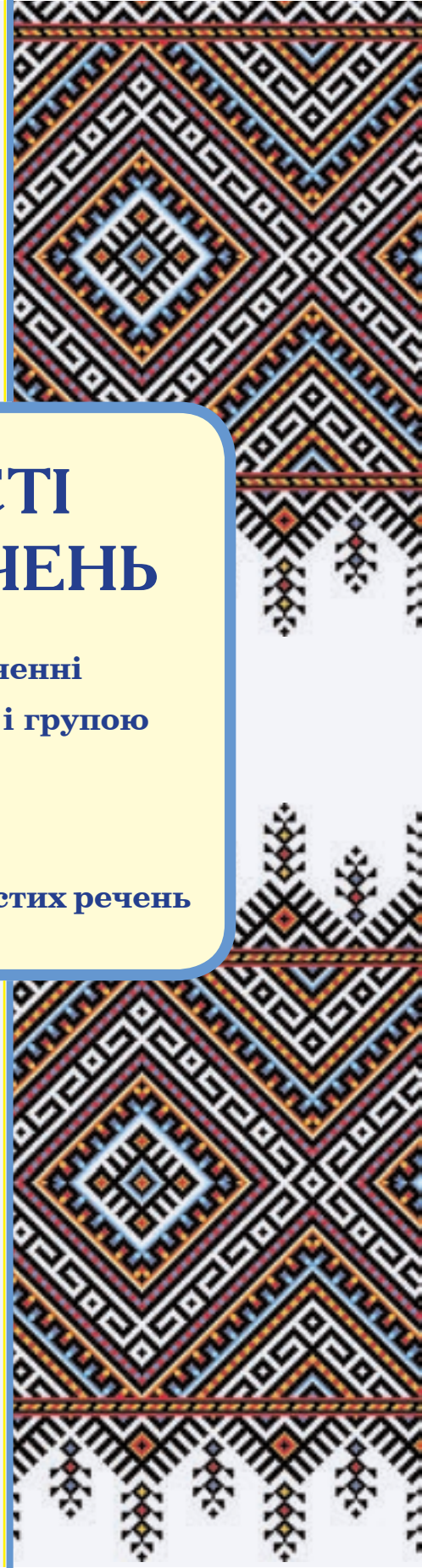
ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ РЕЧЕНЬ

§ 30. Групи слів у простому реченні

§ 31. Тире між групою підмета і групою присудка

§ 32. Порядок слів у реченні.
Логічний наголос

§ 33. Синтаксичний розбір простих речень

§ 30.

Групи слів у простому реченні

221. Які другорядні члени залежать від виділених слів? Визначте їх за допомогою питань.

1. Щире слово завжди **проб'є** собі дорогу (*І. Кочерга*). 2. **Над** незвично тихим **селем** місяць розплескує прозорі **потоки** (*М. Стельмах*).

Слова у простому реченні об'єднуються у смислово-граматичні групи.

1. Підмет разом із залежними другорядними членами речення утворює групу підмета, а присудок — групу присудка.

Наприклад, у реченні: *Тихі сосни мудро й величаво серед світу білого стоять* (*Г. Чубач*) — група підмета: *сосни* (які?) *тихі*; група присудка: *стоять* (як?) *мудро й величаво* (де?) *серед світу* (якого?) *білого*.

Це основні групи в реченні.

2. Крім того, у складі груп підмета й присудка можуть своєю чергою утворюватися групи додатка, означення, обставини.

Наприклад, у реченні: *Над звеселілими нивами вже снувало невгомне жайвороння свої пісні* (*І. Цюпа*) — в групі присудка є група обставини місця: *снувало* (де?) *над нивами* (якими?) *звеселілими* — і група прямого додатка: *снувало* (кого? що?) *пісні* (чиї?) *свої*.

3. Між різними смислово-граматичними групами у простому реченні коми не ставляться.

Наприклад, у реченні: *А голос у дівчини мов тої скрипки спів* (*Леся Українка*) — між групою підмета (*голос у дівчини*) і групою присудка (*мов тої скрипки спів*) кому ставити не можна, хоч там і чується пауза. Так само кома не ставиться, наприклад, у реченні: *Вітер несе з холодком пахоці степової рослини* (*Панас Мирний*) — між непрямым додатком з *холодком* і групою прямого додатка *пахоці степової рослини* тощо.

- 222.** Утворіть речення, об'єднавши між собою групи підмета (I) і групи присудка (II). Слова розташуйте так, щоб речення звучали природно.

I. Рання весна. Зелений ряст. Смарагдові зорі. Далекий гусиний покрик. Дикі гуси. Призивне курликання.

II. Спалахували тихими вечорами на темному небі. Буяла нестерпно над морем. Долітав часом на землю з височини. Вкривав усе надбережжя. Довго бриліло в теплому весняному повітрі. Летіли під весняними хмарами (За О. Донченком).

- 223.** Спишіть. У кожному реченні виділіть окремо групу підмета і групу присудка.

1. Перед ними за Дніпром з'явилась невимовно чудова панорама Києва. 2. Всі гори були ніби зумисне завітчані зеленими садками й букетами золотoverxих церков. 3. Їх завітчала давня невмираюча українська історія. 5. Довгі й густі алеї в монастирі аж гули од голосної розмови. 7. Між молодими студентами гуляли по алеях професори-ченці в широких чорних шовкових рясах (І. Нечуй-Левицький. «Хмари»).

- 224.** Спишіть афоризми. Підкресліть усю групу слів, у якій виділене слово є головним.

1. Нема нічого важчого, як перевиховати людину, погано **виховану** (Я. Коменський). 2. Ніщо не може розворушити до кінця **розум** людини, якщо відсутня мрія (Г. Тейлор). 3. Утопії часто виявляються лиш передчасно висловленими **істинами** (А. Ламартін). 4. **Пізнаєш** істину — ввійде тоді у **кров** твою сонце (Г. Сковорода). 5. **Дайте** мені точку опори, і я зрушу землю (Архімед).

- 225. I.** Прочитайте текст. Випишіть п'ять простих речень і виділіть у них групу підмета й групу присудка.

Колишнє княже місто Переяслав, здавалось, доживало свій вік. Як і в давні славні часи Володимира Мономаха, Трубіж та Альта пружно обіймали земляні вали. Але час змів із високих земляних насипів дерев'яні стіни та вежі. Лише баня церкви визирала з-за решток колись могутніх укріплень.

До міста вела розбита вщент колесами дорога. Сонце висушило землю, і босі ноги рудочубого юнака по самі кісточки грузли в пухкій гарячій пилюзі.

Подорожній, одягнений у вицвілу рясу, зацікавлено озирався навсібіч. Печать нужди лежала на хатинах, вгрузлих у землю мало не по вікна, на розхитаних парканах. Навіть зелень садків, прив'яла й запорошена, не милувала, як завше, око.

— Так минає слава міст, — прошепотів юнак, перекинувши з латинської мови вивчену в Києво-Могилянській академії приказку.

Його щедро всіяне веснянками обличчя аж зібгалось. Під носом заврушилися ріденькі вусики, нижня губа закопилася, показуючи гострі білі зуби.

Юнак вийшов на широку площу, на якій густо росли бур'ян та дерева. Років чотириста тому стояли тут князівські палати, величні собори. Тепер же про колишню велич Переяслава нагадували хіба що кам'яні руїни, зарослі деревою. Вони ще сягали висоти людського зросту. Тесані кам'яні брили з прокладками плінфи¹ витримали випробування століть...

— Їсти хочеться, аж в очах темно, — сказав сам собі спудей². Протягом довгої дороги з Києва до Переяслава він навчився розмовляти сам із собою (П. Коломієць. «Вогняне око»).

II. Поясніть значення слів *княже місто, баня церкви, навсібіч, зібгатися, закопитися*.

III. Випишіть слова з апострофом і поясніть їхній правопис.

IV. Перекажіть текст від імені спудея у вигляді його роздумів. Переказ запишіть.

226. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. В його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, зв'язати до купи. 2. Остап зірвався на рівні ноги й не пішов, а побіг далі. 3. Старість білим волосом припорошила йому голову, але він не згортав рук, не кидав праці. 4. Вдова лежить недужа: тяжка праця спутала руки й ноги, прикувала до постелі. 5. Я вже здаюся на ваше слово, як розсудите, так і буде (З тв. М. Коцюбинського).

І. Філонов. Ілюстрація до повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»

¹ Плінфа — цегла часів Київської Русі, тонка й широка.

² Спудей — назва учня Києво-Могилянської академії.

227. Запишіть слова у дві колонки: 1) з апострофом; 2) без апострофа.

Зм..який, духм..яний, об..ораний, моркв..яний, солов..їний, огр..ядний, вісп..яний, зв..язок, осв..ячений, ст..яг, риб..ячий, тьм..яний.

З других букв прочитаєте початок вислову американського бізнесмена Бруса Бартона: «... *є, як правило, зовнішньою ознакою вбогості духа*».

§ 31.

Тире між групою підмета і групою присудка

1. Між групою підмета і групою присудка тире зазвичай не ставиться.

Наприклад: 1. *Київ прекрасний за всякої пори* (І. Цюпа). 2. *А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хлібів* (Олесь Гончар). 3. *Я син народу, що вгору йде...* (І. Франко).

2. Тире між групою підмета і групою присудка ставиться, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна підставити.

Наприклад: *Наш народ — це ж океан!* (П. Тичина). У реченні ж: *Пісня і праця — великі дві сили!* (І. Франко) — можна підставити частку *це* в групу присудка *великі дві сили*. Так само в реченні: *Обов'язок лікаря — лікувати хворого* (Олесь Гончар) — частку *це* можна підставити в групу *обов'язок лікаря* (група присудка).

3. Тире між групою підмета і групою присудка ставлять також тоді, коли хочуть виділити присудок. В усній мові тут робиться вичікувальна пауза й далі підвищується тон.

Наприклад: 1. *Земля наша — як та книга, писана не пером, а шаблями та списами, овіяна легендами* (І. Цюпа). 2. *Твій кожен мур, твій кожен камінь — рідний, твій кожен дім — знайомий, любий, свій* (М. Бажан).

228. Запишіть визначення, що таке синтаксис, словосполучення, підмет, присудок, додаток, означення, обставина, будуючи речення так, щоб у них між групою підмета й групою присудка треба було поставити тире.

229. Спишіть афоризми. Поставте, де треба, тире між групою підмета й групою присудка.

1. Книги морська глибина (*І. Франко*). 2. Життя без книг це хата без вікна (*Д. Павличко*). 3. Життя найкращий ідеолог, життя найкраща школа шкіл (*П. Тичина*). 4. З усіх утрат втрата часу найтяжча (*Г. Сковорода*). 5. Дружба найбільший скарб після мудрості (*І. Ілленко*). 6. Рідний батько це найвища святиня в світі (*Панас Мирний*). 7. Сміле слово то наші гармати, світлі вчинки то наші мечі (*П. Грабовський*).

230. Речення переробіть так, щоб між групою підмета і групою присудка треба було поставити тире.

1. Книга подібна до чарівної лампи, що освітлює дорогу людині.
2. Бібліотеки стали скарбницями невичерпних багатств людського духу.
3. Найкраще навчання полягає в читанні розумних книг.
4. Розум є найбільшим дарунком природи.
5. Наше завдання полягає в тому, щоб учитися, здобувати якомога більше знань про людей і природу.
6. Знання найвище ціниться в нашому світі.
7. Людину без мети називають пустоцвітом.

231. І. Прочитайте уривок з новели «Обличчя» сербського письменника Іва Андрича (1892–1975). Випишіть підмети зі складеними дієслівними та іменними присудками, поясніть вживання тире між ними або відсутність його.

На всіяне зорями небо й людські обличчя ніколи не можеш надивитися. Дивишся, дивишся — і ніби все бачене, а не знане, відоме, а нове. Обличчя — це квітка на стеблі, якому ім'я — людина. Квітка, що рухається, змінює свій вираз — від сміху, захвату чи задуми і аж до безсловесної тупості або застигlosti мертвої природи.

Відколи усвідомлюю себе, людське обличчя для мене — найяскравіше освітлена і найпривабливіша частка навколишнього світу. Пам'ятаю красвиди й міста, можу їх викликати в уяві, коли хочу, і затримати, скільки хочу, але людські обличчя, які я бачив у житті й уві сні, з'являються самі собою і залишаються перед поглядом нестерпно довго або до болю коротко,

живуть поруч мене чи зникають примхливо й назавжди, і ніяке зусилля пам'яті не в змозі повернути їх знову. Буває, що вирізьблиться одним одне, стоїть довго переді мною і заступає весь видимий світ, а буває, наринуть сотні, тисячі їх, як повинь, загрожуючи затопити й понести мою свідомість. Якщо міста й краєвиди я бачу як пережите, як частину себе, то мої розмови й порахунки з людськими обличчями тривають нескінченно. У них для мене приховані всі дороги світу, всі помисли й вчинки, всі бажання й потреби людські, всі можливості людини, все, що її тримає і підносить, що її отрує і вбиває; все, про що людина мріє і що рідко здійснюється або чого ніколи не буде, дістає в них, зрештою, свої обриси, ім'я і голос.

Поодинці або юрмами постають переді мною людські обличчя. Одні виринають німотно, самі собою або з невідомої мені причини, інші приходять, ніби на умовний знак, — на слово чи речення, яке їх супроводить (*Із сербської переклав І. Юцук*).

II. Поясніть значення слів *захват, задума, краєвид, примхливо, помисли*.

III. Яка відмінність між значеннями слів *уява* й *уявлення*?

IV. Яка особливість вживання прийменників у висловах *уві сні* й *переді мною*? Як пишуться прийменники з повнозначними частинами мови?

V. Чиї обличчя поставали у вашій уяві, коли ви читали цей уривок? Розкажіть про якесь із них, свою розповідь запишіть.

232. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Кавун — чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо (*І. Нечуй-Левицький*). 2. На ньому сорочка — як сніг, каптанок — як з голочки (*Панас Мирний*). 3. Я людина військова, все мотаю на вус (*С. Голованівський*). 4. Ви, пане Тульський, пам'ятайте, що Нечипір і Богданін — люди важкі на руку (*Іван Ле*). 5. Невже він такий боягуз, невже його душа із лопуцька? (*М. Стельмах*). 6. Невже всі наші постанови — фікція, мильна бульбашка? (*З. Тулуб*).

233. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишуться прийменники: 1) разом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

(За) ради порядку, (на) зустріч вітрам, (з) поза хат, (із) під снігу, (на) перекір хуртовині, (по) серед жит, (із) за дерев, (залежно) від обставин, (з) перед носа, (не) зважаючи на перешкоди, (на) прикінці відпусток, (з) попід воріт, (з) над річки, (по) за село, (у) напрямку до мене, (під) час бою, (в) наслідок чвар, (з) під коліс, (по) над будинки, (за) для нас, (з) поміж гілля.

З останніх букв останніх слів прочитаєте закінчення вислову давньоримського оратора Цицерона: «*Треба не тільки опанувати мудрість, а й ...*».

234. Що відповів Сашко Щупачок?

Один задавака дуже любив хвалитися. Якось він іде із Сашком Щупачком та й каже:

— Бачиш он той стовп?

А до стовпа, може, з півкілометра.

— Бачу, — відповідає Сашко.

— На ньому муха сидить — ти її бачиш?

Сашко усміхнувся: ...

§ 32.

Порядок слів у реченні. Логічний наголос

235. Простежте, які відтінки вносять у зміст різний порядок слів у реченні.

1. Восени айстри цвітуть у садах.
2. Айстри восени цвітуть у садах.
3. Восени в садах цвітуть айстри.
4. Айстри цвітуть у садах восени.

Порядок слів у реченні вільний, тобто той чи інший член речення не має свого постійного місця.

І все-таки, як правило, підмет стоїть перед присудком (але далеко не завжди), означення — перед означуваним словом, прямий додаток — після присудка, обставина часу й місця — на початку речення і т.д.

Природний порядок слів називається прямим, інший — непрямым, або інверсією.

Наприклад, у реченні: *Ясний місяць сяє на синьому небесному престолі* — прямий порядок слів. Прямий порядок слів і в реченні: *На синьому небесному престолі сяє ясний місяць*. А в реченні: *Ясен місяць сія на престолі небесному синім* (П. Засенко) — інверсія.

Порядок слів допомагає виділити в повідомленні найважливіші слова.

Як правило, в простому реченні на початку ставиться відоме, під кінець — нове, невідоме. Відоме — це може бути й те, про що говорилося в попередньому реченні, і те, що само собою зрозуміле із життя, із ситуації.

Наприклад, у казці: *Жили собі дід та баба. І була в них курочка ряба. Знесла вона яєчко не просте, а золоте* — загальновідоме скрізь винесено на початок речення, а найважливіше поставлено в кінці.

В усній мові найважливіше слово в реченні можна виділити наголосом. Такий наголос називається логічним.

Наприклад, у повідомленні: *Я вивчу віри на свято української мови* — якщо наголосимо перше слово, то це означатиме: саме я, не хтось інший, зроблю це; якщо ж сильніше вимовимо слово *вивчу*, то цим підкреслимо: можете не сумніватися, це буде зроблено. І так далі.

236. I. Запишіть по кілька варіантів кожного з речень, по-різному переставляючи в них члени речення. Варіант, який вам найбільше сподобається, підкресліть.

1. Автомашини одна за одною мчать вулицями. 2. На роботу люди поспішають вранці. 3. Світлофори з ранку до вечора моргають на перехрестях до перехожих.

II. Прочитайте виділені вами речення, наголошуючи в них різні слова. Як від цього змінюється зміст?

237. У поданому тексті змінено порядок слів. Відновіть його так, щоб текст звучав природно (перше і п'яте речення не змінені).

Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Жита половіли й вилискувались на сонці. Ціле море колосків пшениці червоніло. Річечка повилась долиною, наче нову синю стрічку на зелену траву хто кинув. А за річкою, попід кучерявим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Ячмінь горить на сонці гарячою зеленою барвою, килим ясно-зеленого вівса стелиться широко, просо темніє далі. Гречка біліє межі зеленими килимами, наче великі шматки полотна білити на сонці хто розіслав. Синя імла висить в долині, край лісу. І блакитне небо розкинулось над усім тим, весела пісня жайворонкова лунає в повітрі (За М. Коцюбинським. «Харитя»).

- 238.** Знайдіть будь-який свій попередній твір (опис, роздум чи переказ) і визначте у відсотках, як часто у двоскладних реченнях ви ставите підмет перед присудком, а як часто — присудок перед підметом. Чи в усіх ваших творах це співвідношення однакове?
- 239. I.** Прочитайте уривок з роману «Мандрі Гуллівера» англійського письменника Джонатана Свіфта (1667–1745). Простежте, де стоять найважливіші для змісту слова й словосполучення — на початку речення, в середині чи наприкінці. Приклади до своїх висновків запишіть.

Потім ми відвідали школу мовознавства, де троє професорів працювали над удосконаленням рідної мови.

Перший проект пропонував спростити мову, замінивши багатоскладові слова односкладовими і скасувавши дієслова та дієприкметники, бо насправді всі мислимі речі — виключно іменники.

Другий передбачав цілковите знищення всіх слів узагалі, що було б вельми корисно для здоров'я і зберегло б багато часу. Адже всім відомо, що кожне вимовлене слово деякою мірою псує легені і, таким чином, скорочує нам життя. Виходячи з того, що слова, по суті, означають речі, вчені вважали, що людям, замість говорити, зручніше було б носити з собою ті предмети, про які може бути мова.

І цей намір, безперечно, здійснили б на велике полегшення людству та поліпшення здоров'я, якби жінки не змовилися з простими й неписьменними людьми і не пригрозили підняти повстання, якщо їм заборонять розмовляти таким способом, яким споконвіку балакало все жіноцтво. Отак простий люд завжди буває непримиреним ворогом знання.

А втім, багато найученіших людей пристали на те, щоб розмовляти речами. Єдина незручність, а надто для тих, хто має багато чого сказати, полягає в потребі тягати на спині цілу купу різних речей, для чого часом буває потрібна допомога одного або двох здорових наймитів. Я часто бачив, як двоє мудреців, зігнуті під вагою торб і пакунків, неначе наші мандрівні торговці, стрічалися на вулиці. Вони розкладали все своє добро на землі, розмовляли якусь годину, потім знову збирали все в торби, піддавали їх на плечі один одному і розходились.

Щодо невеликих розмов, то потрібне для них приладдя вільно вміщується в кишені та в руках; особливо ж легко підтримувати коротку розмову вдома.

У помешканнях, де відбуваються побачення наслідувачів цієї науки, повнісінько різних речей, і співрозмовники завжди мають напихваті все, що може здатися для їхніх балачок (*З англійської переклав Ю. Лісняк*).

- II.** Поясніть значення слів *мовознавство*, *професор*, *мудрець*, *піддавати*, (*піддавали їх на плечі*), *помешкання*, *напихваті*.

III. Поясніть, чому в слові *непримиренний* після **м** пишемо букву **и**, а не **е**.

IV. Випишіть слова з подвоєними буквами, поясніть причину подвоєння.

V. Поміркуйте, у чому переваги звукової мови над мовою жестів чи іронічно описано тут мовою речей.

240. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Місяць уже високо підбився вгору, і було ясно, хоч голки збирай (Б. Грінченко). 2. Осінь того року була така ласкава, що збивала з пантелику не тільки людей, але й природу (І. Вільде). 3. А Соловей аж горло надриває і на всі заставки співає (Л. Глібов). 4. Це був веселий дужий парубок, який ніколи не занепадав духом (О. Довженко). 5. Теодосій переминався з ноги на ногу, затаїв дихання, тихо ковтав повітря (А. Хижняк). 6. Христя аж дух затаїла, щоб не пропустити і слова, що про неї будуть казати (Панас Мирний).

К. Білокур. Багрянець осені

241. Випишіть слова у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **е**; 2) зі вставленою буквою **и**.

Ун..кати, узагальн..ння, дал..ч, вел..ч, скр..піти, оголош..ний, пр..пишний, розст..ляти, кур..во, вп..льнувати, к..шення, пш..ниця, ст..рати, кил..мок, січ..нь.

З других букв прочитаєте закінчення вислову М. Рильського: «Слова дружньо-го...».

§ 33.

Синтаксичний розбір простих речень

Усі відомості про речення можна стисло викласти в таких таблицях.

I. Характеристика речення в цілому

Цифровий код	За метою висловлювання та інтонацією	За будовою	Кількість простих речень
	1	2	3
0	—	—	—
1	розповідне неокличне	просте	1
2	питальне неокличне	складне	2
3	спонукальне неокличне		3
4	розповідне окличне		4
5	питальне окличне		5
6	спонукальне окличне		6

II. Характеристика простого речення

Цифровий код	Номер простого речення	За синтаксичною роллю	За синтаксичним центром	За наявністю потрібних і другорядних членів речення
	0	1	2	3
0	—	—	—	—
1	1)	незалежне	двоскладне	повне поширене
2	2)	головне	односкладне означено-особове	повне непоширене
3	3)	підрядне	неозначено-особове	неповне поширене
4	4)		узагальнено-особове	неповне непоширене
5	5)		безособове	
6	6)		називне	

III. Характеристика членів речення

Цифровий код	Підмет	Присудок	Додаток	Означення	Обставини	Внесення
	1	2	3	4	5	6
0	немає	немає	немає	немає	немає	немає
1	простий	простий дієслівний	прямий	узгоджене	способу дії, міри й ступеня	звертання
2	складений	складений дієслівний	непрямий	неузгоджене	місця	вставні слова і речення
3		складений іменний	інфінітивний	прикладка	часу	вставлені слова і речення
4		подвійний			причини	слова-речення
5					мети	вигуки
6					умови	
7					допустовості	

Примітка. Про внесення йтиметься пізніше.

Синтаксичний розбір речення робимо в такому порядку.

1. Записуємо речення, знаходимо й підкреслюємо спочатку головні члени речення, потім — другорядні, ставлячи питання від відомого члена до невідомого.

2. Характеризуємо його послідовно за поданими вище таблицями. Характеристики можна записувати словами, а можна (для стислості) кодувати цифрами.

Наприклад, записуємо речення й підкреслюємо в ньому всі члени: Не пам'ятаю це такої скрути, щоб виходу із неї не було (В. Швець).

З'ясовуємо, що в цілому це речення розповідне неокличне, складне і складається з двох простих (122).

Потім аналізуємо прості речення.

Не пам'ятаю ще такої скрути... — головне, односкладне означено-особове, повне, поширене (221); підмета немає; *не пам'ятаю* — присудок простий дієслівний; *скрути* — додаток прямий; *такої* — означення узгоджене; *ще* — обставина часу (011.13);

2) *...щоб виходу із неї не було* — підрядне, безособове, повне, поширене (351); підмета немає; *не було* — присудок простий дієслівний; *виходу* — додаток непрямий; *із неї* — обставина місця (012.02).

Записана цифровим кодом, ця характеристика матиме такий вигляд:

122. 1) 221.011.13

2) 351.012.02

Тут перші три цифри відповідають характеристикам першої таблиці «Характеристика речення в цілому», наступні три цифри — характеристикам другої таблиці «Характеристика простого речення» і останні п'ять цифр — характеристикам третьої таблиці «Характеристика членів речення» (без колонки «Внесення»).

Якщо в реченні є кілька однойменних членів, то їхні характеристики підсумовуємо й записуємо цифрою лише суму. Наприклад, у реченні: *Сірим змієм плазує шлях з гори у долину поміж зеленою травою безкрайого степу (Панас Мирний)* — є три узгоджені означення *сірим*, *зеленою* і *безкрайого* (1+1+1) та чотири обставини: одна способу дії — *змієм*; три місця — *з гори*, *у долину* і *поміж травою* (1+2+2+2). Отже, повна характеристика цього речення, записана цифровим кодом, матиме такий вигляд: 111. 1) 111.112.37.

242*. Повторіть характеристики, подані в таблицях, і зробіть синтаксичний розбір речень, користуючись цифровими кодами. Перед тим усі члени речення відповідно підкресліть.

1. Поезія — це мова молодих. 2. Серця правдиві притягають грім. 3. Я вірю в те, що вернеться тепло. 4. Мого життя не вистачить мені для діл, що їх у задумах лелію. 5. До Дніпра я приходжу вмивати свій зір, щоб у темряві дух мій не згас (З тв. Д. Павличка).

II. 1. Нестор сів на лавицю. 2. Пружкий пучок сонячного проміння висвічував на дощаній полиці, що правила йому за стіл, старий шматок пом'ятого пергаменту. 3. Білородий старець Нестор стояв на порозі своєї келії й благословляв усіх, хто йшов стежею істини. 4. Коли у вечірньому небі розпустила свої пурпурово-золотисті кучері Вечірня Зоря, дружина Володимира вступила в княжий град Васильків. 5. Через рів був перекинутий неширокий місток, який зараз був роз'єднаний (*Р. Іванченко. «Гнів Перуна»*).

III. 1. Надворі стало тихо, тільки море лащилось до берега легесенькою хвилею і ледве шелестіло на піску. 2. На небі раптом зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слідкувати за нею очима. 3. З моря набігла хвиля і почала ніби танцювати кругом човна. 4. Сонце ясно блищало з-за хмари; небо над морем стало сизе, і на тому сизому небі заблищала пишна веселка. 5. Надворі разом стихло (*І. Нечуй-Левицький. «Микола Джеря»*).

243. I. Прочитайте уривок з повісті «Морське вовчєня» англійського письменника Майна Ріда (1818–1883). Зверніть увагу на те, як автор передає наростання небезпеки.

Я застиг біля стовпа і майже не ворушився. Боявся навіть переступити з ноги на ногу, щоб каміння не розкотилося на всі боки. Адже я чудово усвідомлював, що зібрати його і скласти в купу вдруге буде неможливо: час для цього минув. Глибина води навколо стовпа вже перевищила мій зріст, і тепер я міг би тільки плавати.

Весь час я оглядав море, не повертаючи тулуба, а лише крутячи головою. Я дивився поперед себе, назад, по боках і не менше як п'ятдесят разів переконався, що море пустинне. Іноді я відривав погляд від морського простору і стежив за тим, як піднімається приплив і як до рифу мчать і розбиваються об нього великі хвилі, ніби повернувшись з далеких мандрів. Вони здавалися розлюченими і наче загрожували помститися мені за те, що я з'явився до них. Чого тут треба мені, звичайному смертному, в їхньому власному притулку, в місці, призначеному для їхніх суворих ігор!..

Хвилі здіймалися все вище й вище. Ось вони вже залили вершину керна, вкрили мої ступні, піднімаються ще, ще, ось вони лижуть мої коліна... Коли ж вони зупиняться? Коли кінчиться приплив?..

Вода досягла найвищого рівня і залила мене мало не з головою. Я шалено й уперто опирався їй, борючись за життя, і міцно притискався до сигнального стовпа. Довго, страшенно довго тривало це, і, якби становище не змінилось, я міг би продержатись на своєму місці до ранку. Але зміна прийшла і принесла мені ще більшу небезпеку.

Настала ніч. Це був ніби сигнал знищити мене. Вітер, дедалі посилюючись, почав переходити в бурю. З хмар, що купчилились у небі ще в сутінках, загрожуючи дощем, ринули потоки води — вітер приніс дощ. Хвилі більшали, я помічав це, і ось вони кілька разів перекотились через мене. Їхні удари були такими дужими, що я ледве втримався біля стовпа.

Страх здавив мені серце. Якщо хвилі стануть ще хоч трохи більші, я не зможу чинити їм опору. Та й навіть без цього було сумнівно, чи вистачить у мене сил дочекатись кінця припливу.

Остання велика хвиля трохи зрушила мене з місця. І я був змушений шукати нового положення тіла, щоб знову міцно стати на керн. Для цього я трохи підтягнувся на руках, намагаючи руками найвищу і надійнішу точку на своїй споруді, але в ту мить ударила нова величезна хвиля, зірвала з каміння мої ноги і відкинула їх убік (*З англійської переклав М. Дмитренко*).

II. Слово *керн* у цьому тексті означає «купа каміння». Поясніть значення слів *приплив*, *риф*, *притулок*.

III. Які слова свідчать про те, що купу каміння, на якій рятувався оповідач, він наскладав сам? На це в тексті є дві вказівки.

IV. Випишіть іменники чоловічого роду, вжиті в родовому відмінку однини. Поясніть вживання в них закінчення **-а** або **-у**.

V. Розкажіть, у яку халепу потрапив необачний хлопець. Свою розповідь запишіть.

244. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, выпишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Самій не довго збитися з путі, та трудно з неї збитись у гурті (*Леся Українка*). 2. Людська радість сильніша за повідь. Вона не знає упину (*С. Чорнобривець*). 3. Хто високо літає, той низько сяде (*Нар. творчість*). 4. Чесна людина він. Слово дав — ніколи не зламає (*А. Хижняк*). 5. Я ще тоді не знав, чому фунт лиха, мені було двадцять років (*М. Чабанівський*). 6. Страх затуманює очі, і горобець лякає заляканого зайця (*М. Трублаїні*).

245. Іменники поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-у**; 2) із закінченням **-а**.

Сніг, світ, вітер, метр, страх, очерет, осокір, стовп, дим, озон, сніг, пам'ятник, знімок, порох, тюль, серпень.

З других букв прочитаєте закінчення вислову німецького поета Й.-В. Гете: «*Чужина ...*».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. На які головні та другорядні групи розподіляються в реченні його члени?
2. Коли ставиться тире між групою підмета і групою присудка? А кому тут можна ставити?
3. Який порядок слів у реченні прямий, а який — зворотний?
4. Як зазвичай подається в реченні відома і нова інформація? Навіщо це так робиться?
5. Яку роль відіграє в мові логічний наголос?

246. З поданих смислово-граматичних груп побудуйте речення, відповідно розставляючи в них слова і ставлячи, де треба, тире.

1. Нелегка справа. Навчитися себе поважати. 2. Себе самого переробити. Найважча боротьба. 3. Це не тільки сміливість. Подвиг. А й наполеглива праця. 4. Найперша умова життя. Праця. 5. Додому повернення. Радість завжди. 6. У житті людини найпрекрасніша річ. Рідна земля.

247*. Зробіть повний синтаксичний розбір прислів'їв, дотримуючись послідовності, поданої в таблицях (§33).

1. Без одної крупинки горщик повний буде. 2. Коли дихнуть усі люди, то вітер буде. 3. Не бажай іншому того, чого сам не хочеш. 4. Коли б не віддавати, то не один хотів би брати. 5. Як нема в голові, то й на базарі не купиш. 6. Сліпий той, хто далі свого носа не бачить. 7. Лиш до доброї криниці йдуть люди пити водиці.

Н. Курій-Максимів. Етномандри

- 248.** Запишіть текст під диктування. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки виправте.

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. Виплеканою, подарованою нам на віки вічні, щоб берегли, щоб леліяли, щоб розвивали далі.

Слова можуть об'єднувати і роз'єднувати, але злютовуюча, об'єднуюча їхня сила в сто крат дужча. В народі немає скарбу більшого, як його мова. І коли є загроза хоч децицію втратити з того скарбу, нас проймає тривога. Як матір за рідну дитину, як дбайливого господаря за чистий лан. Така тривога сьогодні має під собою підстави. Тож маємо зробити все для того, щоб не згорнулися крила, щоб не обірвалася золота нитка, яка веде з давнини в наші дні.

Слова — це ті ж зерна, що впали в родючу землю, це хліб наш насушний, без якого немислиме саме життя.

Слова — це крила ластівки, вона їх не почуває, але без них не може злетіти.

Любімо рідну мову, бережімо і плекаймо її, як сестру, як матір, як власних дітей (*Ю. Мушкетик*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VII. Людина й культура

- 249. I.** Прочитайте міркування про культуру поведінки й спілкування. Що зі сказаного ви можете взяти для себе?

Людина створила культуру, а культура — людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. Культура — це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поведіння, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови.

Мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ, насамперед про свій народ. Повірівши в те, що всі мови в нашому спільному домі «активно розвиваються», ми довго не помічали, що цей розвиток, започаткований першим радянським десятиріччям, у 30—70-і роки був спершу загальмований, а потім повернутий у зворотному напрямку. Треба виправити становище — повернути мові її природний престиж і справжню, а не декларовану рівноправність. Потрібно виховувати культуру мови як запоруку піднесення культури суспільної думки, суспільно корисної праці.

Сьогодні культура і мова виявилися об'єднаними в царині духовних цінностей кожної людини і всього суспільства. Мабуть, ніхто не буде заперечувати, що в низькій культурі мови виявляються виразні ознаки бездуховності... Мовна неграмотність, невміння написати елементарний текст чомусь перестали сприйматися як пляма на службовому мундирі.

Мовна культура — це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму. Культура мовлення передбачає вироблення етичних норм спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника.

Культура мовлення — поняття не тільки лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне. У багатому мовному арсеналі виробилася й закріпилася ціла система формул ввічливості: «доброго ранку», «добрий день», «доброго здоров'я», «добри вечір», «бувайте здорові», «дякую», «будь ласка», «пробачте» тощо.

Неабияке значення має тон розмови, вміння вислухати іншу людину, вчасно й доречно підтримати тему розмови. Ввічливість, уважність і чемність — основні вимоги мовного етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної, ненав'язливої розмови вираш обопільний. Лихослів'я, лицемірність, невміння вислухати одне одного, навпаки, лише нервує людину, псує їй настрій.

Вироблені віками й закріплені кращі форми вітань-звертань, повсякденного спілкування — не просто людська забаганка, не пусте фразерство. Це наш повсякденний етикет, наша культура взаємин, зрештою, наше здоров'я не тільки в буквальному, а й у переносному значенні. Це наш спосіб життя (За В. Дідківським).

II. Перший абзац перепишіть у зошит.

250. I. Прочитайте. У чому виявляється небайдуже ставлення автора до описуваного побуту?

Цікаво нам і зараз би знати, кому ж таки вона вишивала, Надька Винниківна?.. Ніколи ми вже цього не відгадаємо, а от хата її, що і взимку квітує мальовками, ружами та півнями — жар-птицями на комині, вона й зараз перед нами — незабутнє Надьчине творіння... Забавками дехто вважав, а нині нам ясно, що був у нашої Винниківни вроджений смак художній, а до того був ще й хист, завдяки чому в хаті в неї все єдналося на рідкість гармонійно, справді за законами краси. Нічого крикливого чи дражливого, все тільки заспокоювало, навіть яскравістю тішило зір, віяло злагодою на вас. Речі звичайні, повсякденного вжитку, а як вони виказували Надьчину натуру, прагнення власною творчістю оздобити своє просте трудове життя: скриня красується мальована, вся в яблуках з листям, і навіть віко на

скрині, тобто накриття, коли його Надька підніме, шукаючи нам гостинці, яскраво знизу спалахне снопом пишних синіх та червоних квітів та ще гроном винограду, котрий, на жаль, наших зим не витримує; ці квіти-малювки так і перегукуються з півнями на комині, і з вишитим квітчастим рушником над Шевченком у шапці, і з розмальованими глечиками, що, взявшись у боки, мов парубки, вишикувались на миснику; не полишено без уваги навіть старий ослін, — його застелено тканим обрусом від порога попід стіною аж на по́кутя, де, за звичаєм, на Різдво сіно лежить, зелене, духмяне, на нього якраз і ставлять кутю... (Олесь Гончар. «Твоя зоря»).

- II. Напишіть твір-роздум на тему «Культура у спілкуванні й побуті — ознака вихованої людини».

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 34. Поняття про однорідні члени речення

§ 35. Вживання однорідних членів речення

§ 36. Однорідні й неоднорідні означення
та обставини

§ 37. Розділові знаки між однорідними
членами речення

§ 38. Узагальнювальні слова при
однорідних членах речення

§ 34.

Поняття про однорідні члени речення

251. На питання, поставлене від виділеного слова, відповідає один чи більше членів речення? Назвіть ці члени речення.

1. **Пропливають** (хто? що?) лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови (*М. Стельмах*). 2. **Тополя** (що зробила?) нечутно прийшла під самісіньке вікно, заглянула в шибку, постукала гілкою стиха (*Н. Кацук*). 3. І ранкові, й вечірні дороги **таять у собі** (кого? що?) таємницю, сподівання і жаль (*М. Стельмах*).

Члени речення, які в одному плані стосуються того самого слова в реченні та відповідають на те саме питання, називаються однорідними.

Однорідні члени одного ряду є тими самими членами речення: або всі тільки підмети, або всі тільки прямі додатки, або всі тільки обставини способу дії і т.д. Однорідними не можуть бути різні члени речення.

Однорідні члени вимовляються з інтонацією переліку або протиставлення.

Однорідні члени речення поєднуються між собою сурядним зв'язком:

а) без сполучників: *Земля зляглася, перепріла, перемліла, спарилася, прагнула родити...* (*К. Гордієнко*);

б) за допомогою одиничних сполучників *і, та, а, але, проте, зате, однак, все ж, або, чи*: *Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками...* (*О. Довженко*);

в) за допомогою повторюваних сполучників *і ... і; та ... та; або ... або; чи ... чи; то ... то; ні ... ні*: *Від Батьківщини — клич, і звага, і рання сила, й доля пізня...* (*М. Сингаївський*);

г) за допомогою парних сполучників *не тільки... а й; як ... так і; хоч ... але; як не ... то* (перша частина сполучника ставиться перед першим однорідним членом, друга — перед наступним): *Митець думає не тільки розумом, а й серцем* (*О. Довженко*).

Однорідні члени речення бувають непоширені (виражені одним повнозначним словом) і поширені (виражені групою слів).

252. I. Випишіть однорідні члени у три колонки залежно від того, якими сполучниками вони з'єднані: 1) одиничними; 2) повторюваними; 3) парними.

Ні сосна, ні дуб; радість і смуток; не тільки піт, а й кров; сонце й небо; і зверху, і знизу; або пан, або пропав; хоч повалить, та не зігне; м'юка, а не подорож; якщо не корова, то віл; і порада, й розрада; не лише тепер, а й завжди; як не ведмідь, то вовк; синє або голубе; як старі, так і діти; кропива та полин; не тільки сміх, а й сором; то свистить, то виє.

З останніх букв словосполучень прочитаєте початок вислову П. Загребельного: «... бодай раз у житті».

II. Складіть три речення, у яких би однорідні члени були поєднані одиничним, повторюваним і парним сполучниками.

253. Простежте, як змінюються відтінки повідомлення залежно від сполучника. Чи в останньому реченні доцільно вжити сполучники? Спробуйте.

1. Прокинулися ліс, поле, дорога. 2. Прокинулися ліс, і поле, й дорога.
3. Прокинулися ліс, поле й дорога. 4. Усе заворушилося, зашелестіло, загомоніло, зацвірінчало, загуркотіло.

254. Однорідні члени в кожному реченні поєднайте одиничними, повторюваними і парним сполучниками. Які відтінки вносять сполучники у зміст висловлювання?

1. Тягнуться до сонця квіти, трави, гори голубі. 2. У лузі було чути щебет пташок, кумкання жаб. 3. Понад ставками росли верби, осоки, кущі верболозу, очерет.

Гори Карпати. Фото

255. I. Прочитайте уривок з роману «Фараон» польського письменника Болеслава Пруса (1847–1912). Випишіть п'ять груп однорідних членів речення, з'єднаних сполучником *й*.

Верховний жрець з чотками повернув праворуч і увійшов до величезної зали, стіни й колони якої були вкриті написами й малюнками. Звідти вони вийшли у вузький коридор, що вів угору, де було дуже багато дверей. Тут відсунулась перед ними плита в підлозі й відкрився отвір, крізь який вони спустилися вниз і знову вузьким коридором дісталися до кімнати, що зовсім не мала дверей. Та провідник доторкнувся до одного ієрогліфа, і стіна перед ним відсунулась.

Рамзес хотів визначити напрямок, у якому вони йшли, але одразу все переплуталося. Він бачив лише, що вони швидко проходять через великі зали, невеличкі кімнати й вузькі коридори, що вибираються вгору або спускаються вниз, що в деяких залах дуже багато дверей, а в інших — зовсім немає. Водночас він спостеріг, що провідник біля кожного нового входу пересуває одне зерно своїх довгих чоток, а інколи, присвічуючи смолоскипом, порівнює знаки на чотках із знаками на стінах.

— Де ми зараз? — раптом спитав фараон. — У підземеллі чи нагорі?

— Ми у владі богів, — відповів його супутник...

Похід цей тривав близько години, коли нарешті вони ввійшли до низької зали, підпертої восьмигранними колонами. Троє жерців, що оточували Рамзеса, розбіглися по кутках, причому Рамзес помітив, що один із них притулився до колони й ніби увійшов у неї.

За хвилину в одній із стін відкрився вузький отвір, жерці повернулися на свої місця, а їхній провідник звелів запалити чотири смолоскипи. Потім усі підійшли до цього отвору й обережно протиснулися в нього.

— Оце сховище, — сказав доглядач лабіринту. Жерці хутко запалили смолоскипи, пригвинчені до колон і стін, і Рамзес побачив ряд величезних кімнат, переповнених найрізноманітнішими речами безцінної вартості. Сюди кожна династія, якщо не кожен фараон, складали все, що в них було найдорожчого.

Тут були колісниці, човни, лежа, столи, скрині й трони, золоті або оббиті золотом та інкрустовані слоновою кісткою, перламутром і кольоровим деревом так майстерно, що на кожну дрібну річ митці-ремісники витрачали десятки років. Тут була зброя, шоломи, щити й сагайдаки, що виблискували коштовними каменями, були дзбани, і чаші, й ложки із щирого золота, дорогий одяг і балдахіни (З польської переклала М. Пригара).

II. Поясніть значення слів *жерць*, *чотки*, *ієрогліф*, *фараон*, *лабіринт*, *безцінний*, *династія*, *інкрустований*, *перламутр*, *митець*, *ремісник*, *сагайдак*, *балдахін*. Знайдіть ці слова в тексті.

III. Випишіть прислівники, утворені поєднанням прийменника з різними частинами мови, і поясніть їхній правопис.

IV. Знайдіть у тексті прийменник **по** і визначте, у якому відмінку стоїть іменник після нього.

V. У якій формі вжито в тексті іменник після числівника *чотири*?

VI. Опишіть, як ви заходите до своєї школи, якими коридорами проходите, що при цьому бачите.

256. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Я прямо аж боюся за нашу Оленку. Поїхала і мов у воду канула. Ні листа, ні телеграми (*В. Кучер*). 2. Широко розправив плечі, вище підняв голову і зітхнув на повні груди (*Ю. Збанацький*). 3. Як побачила, що він проїжджих обміряє, і обважує, і облічує, Горпина схаменулась, перестала йому волю давати (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 4. Добру хвилину стояли вони мовчазні, вдивляючись широко розплющеними очима в міську пітьму, в далеке минуле своє і своїх батьків, і линули думкою в майбутнє (*О. Довженко*).

257. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки словосполучення: 1) у яких вжито сполучник **і**; 2) у яких — його форму **й**.

Об'єм (і, й) вага, спершу (і, й) потім, без ладу (і, й) складу, раз (і, й) на-завжди, криво (і, й) просто, огірки (і, й) яблука, галас (і, й) гвалт, дешево (і, й) сердито, ожини (і, й) малини, зиму (і, й) літо, степ (і, й) море, стіни (і, й) стеля, холод (і, й) голод, сито (і, й) решето.

З других букв перших слів прочитаєте пропущені два слова у вислові французького письменника Антуана де Сент-Екзюпері: «*Треба ..., щоб стати людиною*».

§ 35.

Вживання однорідних членів речення

258. Чи правильно побудовано подані речення? Чому?

1. Ми користуємося холодильником і словом. 2. Горів хмиз у грубці і захід сонця. 3. У лісі росли сосни й дерева.

Речення з однорідними членами будуються за певними правилами, порушення яких або викликає комічний ефект, або робить речення незрозумілим.

1. Самі явища, названі однорідними членами, мають бути одного плану, тобто однаково належати до якоїсь природної чи уявної групи явищ, яка передбачається змістом висловлювання.

Наприклад, смішно звучить: «Зеленіли **поля, ліси й цибуля**». Так само не можна об'єднувати як однорідні «сосни й дерева» (бо сосни теж дерева), «кияни й робітники» (бо серед киян є також робітники), але можна: *сосни й дуби, кияни й гості*.

2. Однорідні члени повинні граматично однаково залежати від головного для них слова.

Наприклад, не можна сказати: «Мені **подобаються** пригодницькі **кінофільми і слухати** сучасну музику». Треба сказати або: *...подобаються пригодницькі кінофільми й сучасна музика*; або: *...подобається дивитися пригодницькі фільми й слухати сучасну музику*. Не можна висловлюватися й так: «Я **захоплююся й** часто **слухаю** сучасну музику», бо кожен з ужитих тут однорідних присудків вимагає іншого відмінка. Треба це речення побудувати так: *Я захоплююся сучасною музикою і часто слухаю її*.

Так само не можна поєднувати члени речення й підрядні речення як однорідні. З цього погляду речення: «Необхідно враховувати художні **засоби і чи доцільно вони використані у творі**» — побудоване неправильно. Слід сказати: *...враховувати художні засоби і доцільність використання їх у творі*.

3. Однорідні члени повинні пов'язуватися з тим самим значенням головного для них слова.

Наприклад, у реченні: «**Хвилюється море і мати** за своїх дітей» слово *хвилюється* ужито відразу в двох цілком різних значеннях: стосовно моря воно означає «покривається хвилями», а стосовно матері — «тривожиться». Треба сказати: *Хвилюється море, і тривожиться мати за своїх дітей*.

4. Парні сполучники *не тільки... а й, як... так і* та подібні ставляться лише перед однорідними членами.

Наприклад, не можна ставити так сполучника: «Народ **не тільки творить** матеріальні цінності, **а й скарби** культури». Потрібно сказати: *Народ творить не тільки матеріальні цінності, а й скарби культури*.

Якщо вживається парний чи повторюваний сполучник, то прийменник слід ставити перед кожним однорідним членом: *листи як від друзів, так і від знайомих* — а не: «листи як від друзів, так і знайомих»; так само: *і від друзів, і від знайомих* — а не: «і від друзів, і знайомих».

5. При вживанні однорідних членів не повинно виникати непорозумінь.

Наприклад, прочитавши речення «На деревах залишилися червонобокi яблука і сливи», можна подумати, що й сливи теж червонобокi. Щоб уникнути двозначності, однорідні члени речення слід переставити місцями.

259. Кожне з поданих речень побудоване неправильно. Знайдіть помилки й виправте їх.

1. На полях, луках і садках лежить сніг. 2. Взимку я не тільки катаюся на лижах, а й на ковзанах. 3. На вечорі в клубі було багато дівчат і молоді. 4. Багато корисного для себе можна дізнатися як із книжок, так і телепередач. 5. На півдні вже досягають солодкі апельсини й лимони. 6. На городі влітку ростуть гарбузи, дині, картопля, морква, овочі, квасоля, горох. 7. Вітер гнув тополі, дерева, здіймав і крутив курявою над висохлим полем. 8. Ми відвідали не тільки історичний музей, а й встигли побувати в картинній галереї.

260. I. Прочитайте уривок з повісті «Мауглі» англійського письменника Джозефа Редьярда Кіплінга (1865–1936). Випишіть три речення з однорідними додатками, однорідні члени речення підкресліть і поясніть, за якими спільними ознаками вони згруповані.

Мауглі кинув золоті монети і пішов далі. Підлога печери футів на п'ять-шість була встелена чеканними золотими й срібними монетами, які висипались із мішків, у яких вони зберігались. За довгі роки метал розсунувся й розплився, як пісок під час відпливу. На металі й поміж ним, наче залишки корабельної аварії, лежали зроблені з карбованого срібла, обтягнуті золотими бляхами і поцяцьковані карбункулами й бірюзою дорогоцінні чапраки для слонів. Тут і там валялися паланкіни й носилки для цариць, оковані й оздоблені сріблом та емаллю, з нефритовими ручками та бурштиновими кільцями для завіс; золоті свічники зі смарагдовими підвісками, що дрижали на дротиках; вилиті із срібла п'ять футів заввишки з рубіновими очима ідоли — образи старовинних богів. Мауглі бачив сталеві позолочені кільчасті панцири, оздоблені торочкою із старих, почорнілих дрібних пер-

лин; шоломи, прикрашені криваво-червоними рубінами; щити із черепак та шкіри носорога, облямовані й прикрашені інкрустацією з червоного золота та всипані по краях смарагдами; мечі з держакками, на яких виблискували діаманти; кинджали й мисливські ножі. Хлопчик натикався на золотий посуд і ковші для жертвопринесень, на переносні вівтарі небачених форм, на келихи й браслети з нефриту. Він дивився на курильниці, гребені, посуд для пахоців, хни й сурми із щирого золота. У підвалі було безліч носових кілець, намиста, пов'язок і перснів, а також пояси в сім пальців завширшки, оздоблені гранчастими діамантами й рубінами. Мауглі побачив дерев'яні скрині, колись оковані залізом, але з часом дерево потрухло на порошок, і звідти висипалися купи необроблених сапфірів, опалів, рубінів, діамантів, смарагдів і гранатів.

Біла кобра сказала правду. Ніякими грошима не можна було оцінити ці скарби, що добувалися протягом століть війнами, грабунками, торгівлею і податками. Одним монетам неможливо було скласти ціни, якщо навіть не зважати на самоцвіти. А вага золота й срібла досягала, напевно, двох або трьох тонн (*З англійської переклав П. Гандзюра*).

II. *Карбункул, бірюза, нефрит, смарагд, рубіни, діаманти, сапфір, опал, гранат* — це назви різних коштовних каменів. Знайдіть у словниках опис цих каменів і випишіть, якого кольору кожен із них. Які ще коштовні камені ви знаєте?

III. Спробуйте пояснити значення слів *чапрак, паланкін, хна, сурма*.

IV. Випишіть іменники, що мають форму називного або знахідного відмінка множини. Поясніть правопис закінчень *-и* та *-і* в них.

V. Поміркуйте, що важливіше для людини: золото й інші коштовності чи хліб і вода та здоров'я. Свої міркування запишіть.

261. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Про такі ж речі, як доля або недоля, щастя або безталання, вона й гадки ніякої не мала (*Панас Мирний*). 2. Але ж Отава і в гадці не мав утікати чи рятуватися (*П. Загребельний*). 3. Марко наче в рот води набрав: не звертався, не обзивався ні до кого (*Л. Яновська*). 4. Треба накласти податі на увесь повіт: і на панів, і на хлопів — для оборони краю. Хто має тямку в голові, той пристане на це (*І. Нечуй-Левицький*).

262. Іменники поставте в називному відмінку множини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-і**; 2) із закінченням **-и**.

Пісняр, орендар, їжак, їжачиха, різьбяр, нитка, арка, реп'ях, товариш, рожа, опік, екіпаж, дорога, трубач, удар.

З перших букв прочитаєте закінчення вислову німецького письменника XIX ст. Густава Фрейтага: «У душі кожної людини є мініатюрний...».

§ 36.

Однорідні й неоднорідні означення та обставини

263. Як відомо, між однорідними членами ставляться коми, між неоднорідними — ні. То чи правильно зробив письменник, що між тими самими означеннями раз не поставив коми, а другий раз — поставив? У якому випадку ці два прикметники однорідні, а в якому — ні?

1. З Балтики дув холодний вітер, гнав **сірі кошлаті** хмари. 2. **Сіре, кошлате** небо нависло над задимленим Петроградом (І. Цюпа).

Означення та обставини можуть стосуватися того самого слова в реченні, відповідати на те саме питання — і не бути однорідними. Щоб правильно розібратися в них, крім загальних правил про однорідність, треба знати й деякі часткові.

1. Означення однорідні, якщо їх можна замінити одним словом.

Наприклад: 1. *Всіх опанував **бадьорий, збуджений** (піднесений) настрій...* (Олесь Гончар). 2. *Панувало над селом **тихе, тепле, лагідне** (гарне) серпневе надвечір'я* (В. Козаченко). 3. *За похилими тинами доцвітали **червоні, рожеві, білясті, чорні** (різнобарвні) ружі, осипали з своїх дзвіночків цвіт* (І. Цюпа).

Але в реченнях: 1. *Крізь прозорі хмарки іноді пробивається **рожевий сонячний** промінь* (О. Копиленко). 2. *Висока одним одна береза спустила до самого долу **розкішні тонкі** гілки* (І. Нечуй-Левицький) — означення неоднорідні, бо їх не можна замінити одним словом.

2. Два означення однорідні, якщо першим стоїть непоширене означення, а другим — поширене; якщо ж навпаки — то неоднорідні.

Наприклад: 1. *На **далеких, повитих ніччю*** (однорідні: непоширене + поширене) *горизонтах мерехтіли багряні спалахи* (І. Цюпа). 2. *Сонце зараз було схоже на **згасаюче в осиротілім полі осіннє*** (неоднорідні: поширене + непоширене) *багаття* (М. Стельмах).

3. Означення, які стоять після означуваного слова, зазвичай однорідні.

Наприклад: 1. *Пішли дощі **дрібні та безперестанні**, з сивими непроглядними туманами* (Панас Мирний). 2. *У темряві **густій, тяжкій і рівній*** прокинувся я (М. Рильський).

4. Обставини однорідні лише тоді, коли вони становлять перелік, наприклад: *Тепла липнева ніч пролітає **садками, посадками, скиртами*** в полях (Олесь Гончар).

В інших випадках обставини зазвичай неоднорідні, хоч, може, й відповідають на те саме питання, наприклад: (де?) *Понад дорогою (де?) за тином (де?) в огороді росте кілька високих розкішних плакучих верб* (І. Нечуй-Левицький). Усі три обставини вказують на те саме місце.

264. I. Випишіть словосполучення з неоднорідними означеннями, потім — з однорідними й поставте між ними коми.

Знаний молодий поет; зніяковілий розгублений хлопець; вічний глухий страх; нескінченний безмежний простір; привітний лагідний голос; очманілий поранений кінь; холодна сира погода; довгий літній день; обшморгана гола гілка; чиста прозора вода; столочена вигоптана трава; згідливий на все малий чоловічок; холодний осінній вечір; високі вкриті снігом гори.

У кожному словосполученні підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову англійського письменника Оскара Уайльда: *«Це жахливо важка робота — ...».*

II. Складіть три речення з будь-якими з цих словосполучень.

265. З поданих у кожній групі означень та означуваного іменника утворіть речення. Які означення будуть однорідні, які — ні?

1. Тихий, ясний, місячний (ніч). 2. Тривожний, дощовий, жовтневий (ранок). 3. Білий, високий, пухнастий (хмари). 4. Білий, ніжний, прозорий (хмаринки). 5. Затягнутий хмарами, низький (небо). 6. Синій, заволочений туманом (обрій).

266. I. Прочитайте. Знайдіть однорідні означення. Поясніть, чому вони однорідні.

Вгорі крізь листя береста, як золоті цвяшки, жовтіли зорі... Він вийняв сопілку й загравав. Спершу згуки вилітали з неї нерішуче, несміливо й наче ховалися зараз же в темі, боячись плавати тут, недалеко від цих чужих, ворожих їм кам'яних будинків. Але будинки тихо собі стояли, і згуки насмілювались, росли і тонкими низками розбігались на всі боки. Хутко вони заповнили собою все повітря над дорогою й подвір'ям. І, здавалось, то були вже не згуки дерев'яної засмальцьованої палички, а гострі, колючі думи, які на чорних, незримих крилах летіли й билися в душі. І, вриваючись туди, вони з болем впивалися в серце, дряпали мозок, і серце нило, а в голові здіймалися картини, рідні, далекі, пекучі (В. Винниченко).

II. Перекажіть текст. Переказ запишіть, однорідні означення підкресліть.

267. I. Прочитайте уривок з давньогрецького міфу «Аргонавти», переказаного українською мовою К. Гловацькою. Випишіть словосполучення, у яких при одному іменнику є два узгоджені означення, й визначте, які з цих означень однорідні, а які — неоднорідні. Обґрунтуйте свої висновки.

Навіть у тиху, безхмарну годину на аргонавтів чекали небезпеки, одна страшніша від іншої. Якось герої побачили невеличкий зелений острів. Від нього далеко линули медвяні пахощі квітів і чувся спів, такий милозвучний і звабний, що вражені аргонавти кинули веслувати, пильно прислухаючись до нечуваних звуків.

То співали й вабили мореплавців сирени, дивні, не бачені досі створіння — напівжінки, напівптахи. Вже не один корабель тут розбився, наскочив на невидимі підводні скелі, що звідусіль оточували той острів.

К. Воланакіс. Арго

Скільки загинуло тут мужніх! Вони витримали найстрашніші морські бурі, а тут серед начебто тихого, спокійного моря, зачаровані сиренами, знайшли наглу смерть.

Так загинули б і аргонавти, бо вони вже ніби сп'яніли від того солодкого, манливого співу. Керманіч Анкей уже завертав «Арго» до острова, просто на підступне підводне каміння, а пильноокий Лінкей навіть не бачив цього, не помічав, як попереду нуртує вода і тягне в той вир корабель.

Аж тут підвівся Орфей і, вдаривши по золотих струнах своєї кіфари, заспівав на весь голос. То була пісня, що її найдужче любила його мати, прекрасна Муза Калліопа, і, може, згадка про рідну матір надала Орфесві голосу ще більшої сили, щирості, влади.

Збентежено замовкли сирени, їм забракло снаги змагатися з дивним співцем, а звуків кіфари вони ще зроду-звіку не чули.

Тільки-но замовкли сирени, як аргонавти отямилась, схопилися за весла, а керманіч Анкей усім дужим тілом наліг на кермо. І слухняний, вправно керований корабель спокійно проминув сирен, а над морем ще довго лунав чарівний Орфеїв спів.

Так аргонавти щасливо unikнули смерті, але попереду на них уже чигала інша страшна небезпека.

II. Поясніть значення слів *медвяний, звабний, наглий (знайшли наглу смерть), керманіч, нуртувати, вир, снага, кермо, чигати*.

III. Визначте, до яких частин мови належать слова *начепто, зроду-звіку, тільки-но*, й поясніть їхній правопис.

IV. Випишіть складні прикметники й поясніть їхнє написання.

V. Підготуйтеся до усного докладного переказу тексту: складіть план, вивчіть напам'ять окремі уривки.

268. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Настирливі, сумні почування не давали мені спокою, неначе злодії викрадали в мене веселість, виганяли радість з моєї душі (*І. Нечуй-Левиць-*

кий). 2. Якесь важке, гнітюче почуття каменем давило груди (О. Донченко). 3. І виросла я на диво: кароока, чорнобрива, білолиця (Т. Шевченко). 4. Сонце припікало, наче влітку, і море, схоже на іскрометний сапфіровий килим, ледве дихало (О. Донченко). 5. Серед загального сіро-зеленого кольору землі і полів радісно веселили око яскраво-червоні, сині й жовті фарби (Ю. Смолич).

269. Прикметники запишіть у дві колонки: 1) ті, що пишуться через дефіс; 2) ті, що пишуться разом.

Одно/бічний, чорно/бровий, ячмінно/житній, криво/бокий, добро/сердний, синьо/жовтий, яскраво/червоний, огне/дишний, стурбовано/розгублений, жовто/гарячий, людино/любний, солоно/кислий, лютнево/березневий.

З других букв прочитаєте закінчення вислову Лесі Українки: «До чистої мети треба йти...».

§ 37.

Розділові знаки між однорідними членами речення

270. У поданих реченнях знайдіть однорідні члени. Коли між ними кому не поставлено?

1. З річки доносився дитячий лемент, і сміх, і плескіт хвиль (І. Цюпа). 2. Закони вод, вітрів, і хмар, і світла відкрились нам у ті далекі дні (В. Сосюра). 3. І над майданом одразу поплив духмяний запах бузку й троянд, нарцисів і холодної м'яти (В. Кучер). 4. Стояла я і слухала весну (Лесь Українка). 5. Між землею і небом лунала якась могутня і водночас на диво спокійна мелодія (М. Олійник).

1. Між однорідними членами речення, непоширеними й поширеними, звичайно ставляться коми.

Наприклад: 1. *Сниться мені поле, вечори барвисті, береги пахучі рідного Дінця* (В. Сосюра). 2. *В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля* (Т. Шевченко).

2. Між двома однорідними членами не ставиться кома лише у двох випадках:

а) якщо вони з'єднані одиничним сполучником *і(й)*, *та(=і)*, *або*, *чи*: 1. *На човнику й веслі від нас від'їхав травень. Він прихо-*

пив із собою сині дощі, зелений шум **та** солов'їний спів (М. Стельмах). 2. Наче в провесні **чи** в літі зацвіли поля (Т. Масенко). 3. Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустелі **або** ховалась під виступом скелі (М. Коцюбинський);

б) якщо вони, хоч і з'єднані повторюваним сполучником *і...і, ні...ні*, проте становлять стійке лексичне словосполучення типу: *і сміх і гріх, і сляк і так, і вдень і вночі, ні світ ні зоря, ні пуху ні пера, ні слуху ні духу, ні сіло ні впало, ні живий ні мертвий, ні за що ні про що, ні в сих ні в тих* тощо.

3. Тире ставиться між двома однорідними членами речення, якщо другий член протиставляється першому (перед ним можна поставити сполучник *а, але*), виражає причину, наслідок, доповнення, раптову зміну подій.

Наприклад: 1. *Справді, це була **не звичайна** — **мінеральна** вода* (Олесь Гончар). 2. *Хай вітер у вічі, **умри** — **не стій!*** (М. Бажан).

4. Крапка з комою ставиться між однорідними членами, якщо вони значно поширені або далекі за змістом.

Наприклад: *Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право добувати; судили про звіра і чоловіка; про світ і його закони довічні* (Панас Мирний).

271. Спишіть. Підмети й присудки підкресліть. Знайдіть однорідні члени. Чому в другому реченні між однорідними членами немає коми, а в третьому є?

1. Кожна людина є сином свого віку. 2. І якщо говорити чесно, вона має відповідати за все добре і за все погане. 3. Бо життя — то широка ріка, яка вбирає в себе і чисті джерельні води, і каламутні потоки після грозової зливи (І. Цюпа).

272. Випишіть сурядні словосполучення — спочатку ті, у яких між однорідними членами не треба ставити коми, потім ті, де треба.

І сміливі й боязкі; як батьки так і діти; охлялий чи хворий; чи сто чи двісті; добре або погано; і ми і ви; очі та вуха; не тільки свої а й чужі; і поле і ліс; один а не два; чесно й відверто; то сніг то дощ; і дивно і лячно; і сміх і гріх; мороз чи відлига; ні охоти ні бажання.

Підкресліть другу букву у кожному першому однорідному членові. З цих букв прочитаєте закінчення мудрої поради американського соціолога Дейла Карнегі: «Даруймо людям те, що...».

273. Сполучник і поставте перед кожним однорідним членом речення. Що треба зробити з прийменниками при однорідних членах? Як тепер треба розставити коми?

1. На вербах і осокомах витьохкують солов'ї.
2. Повітря пахне сіном, грозою і яблуками.
3. Дошові краплі зависли на гілках, листочках і павутинні.
4. Мене радує синє небо, і пташиний спів, і високе дерево, і низька трава.

274*. Спишіть, розставляючи, де треба, коми між однорідними членами речення. Однорідні члени речення підкресліть.

I. 1. Ми маємо право на сум і любов на щастя на сонце і трави... 2. І я їду і падаю і знову спішу вперед або плетусь назад. 3. Не шукаю до тебе ні стежки ні броду — ти у грудях моїх у чолі в руках. 4. Ти до мене прийшла не із казки чи сну, і здалося мені, що стрижаю весну. 5. Тому між нами кохання і щирість спільне і щастя й жалі. Я ж разом з вами підвівся і виріс із однієї землі (З тв. В. Симоненка).

Васьков Т. Закохані

II. 1. Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер і трави і води, в годину щасливу і в радості мить любіть у годину негоди!.. 2. Синь гаїв поля світання пісня солов'їна ніжний шепіт і зітхання — моя Україна. 3. Зоря і сад і спів пташиний і щастя сльози на очах... 4. За далями далі, де я без печалі любив і боровся і ріс... 5. Над полями вітер ласкавий хмарки пурпурові жене, і роси і птиці і трави з зорею вітають мене. 6. Теплий вітер цілує коліна і лоскоче вуста і плече. 7. Закони вод вітрів і хмар і світла відкрились нам у ті далекі дні (З тв. В. Сосюри).

275*. Спишіть. Між однорідними членами речення, де треба, поставте тире, крапки з комою або коми.

1. Товариство почало виходити з куреня здоровкалось з рибалками, котрі поралися то коло снасті то коло свого убогого добутку. 2. Сонце стояло якраз над головою не гріло палило. 3. Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе позирав навкруги своїми блискучими очима іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. 4. А лихий ворог позавидував йому одняв землю закрив своєю нечистою рукою її милий образ. 5. Під серцем як вогнем пекло... 6. Хівря не стогнала кричала. (З тв. Панаса Мирного).

276. I. Уважно прочитайте текст. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником **і (й)** кома стоїть, в інших — ні; чому не між усіма виділеними означеннями стоять коми.

М. Коцюбинський

Дорога була слизька, і сани йшли взатоки... **Твердий сніжний** сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знову здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари й оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коней, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ще півгодини треба було їхати лісом. Василько в'їхав у ліс. **Здорові кострубаті** дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг... Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... Василько загорнув руки в рукави, насунув на очі шапку й схилив голову, щоб хоч трохи захиститись од холодного вітру та снігу. Він і не постеріг, що коні звернули з дороги і побігли вправоруч. Враз — сани пішли взатоки й вдарились у горбик. Тріс! Щось тріснуло в санях, і Василько дав сторчака в сніг. Коні стали. Василько підвівся, обтріпуючись з снігу, підбіг до саней. **Старі, трухляві** копила зламались, васаг лежав нарізно від санок. Василько обійшов навкруги саней, оглянув їх і мало не заплакав (М. Коцюбинський).

- II. Перекажіть текст своїми словами, вживаючи однорідні члени речення. Переказ запишіть, однорідні члени, з'єднані сполучниками, підкресліть.
277. I. Прочитайте уривок з новели «Шляхи» сербського письменника Іва Андрича. Випишіть з тексту сім рядів однорідних членів, з'єднаних сполучниками, сполучники підкресліть. Поясніть вживання ком між однорідними членами речення.

На початку всіх шляхів і доріг, в основі самого поняття про них лежить гостро й незгладне врізана в камінь стежка, по якій я вперше почав сам ходити.

Це було у Вишеграді, на твердих, покривлених, ніби вигризених путівцях, де все убоге й сумне, без краси, без радості, без надії на радість, без права на надію, де якийсь гіркий кусень, якого ти ніколи в рот не брав, підстрибує тобі в горлі з кожним кроком, де спека, і вітер, і сніг, і дощ з'їдають землю і насіння в землі, а все, що таки зійде й розів'ється, таврують, і скручують, і гнуть так, щоб якби могли, то загнали б другим кінцем у землю, аби тільки вернути його в безформність і морок, звідки воно вийшло й піднялося.

Їх не злічити, тих стежин, що, як нитки і стьожки, мережать пагорби та видолінки довкола містечка, вливаються у білий шлях або губляться край води чи в зелених лозах. Інстинкти людей і тварин накреслили їх, а потреба вторувала. Тут присідають на камінь і ховаються під дерево, на відкритому місці чи в негустому затінку перепочивають, моляться чи рахують селянський виторг. На тих стежках, які вітер замітає і дощі полощуть, а сонце зачумлює і розчумлює, на яких здибується тільки виснажена худоба й мовчазні, замкнуті люди, — тут я виплекав свою думку про багатство і красу світу. Тут я, неук, слабкий і з порожніми руками, був щасливий п'яним щастям до нестями, щасливий від усього того, чого тут немає, не може бути й ніколи не буде.

І на всіх шляхах та дорогах, які я згодом у житті пройшов, я жив тільки з того вбогого щастя, зі своєї вишеградської думки про багатство і красу навколишнього світу. Бо під усіма дорогами землі постійно стелилася тільки для мене видна й відчутна гостра вишеградська стежка, від дня, коли я розлучився з нею, і по сьогодні. Весь вік вона мене не покидала.

Коли мене зморював і труїв світ, у якому грою злого випадку я жив і дивом утримувався, коли затуманювались обрії і розпливалась мета, тоді я побожно, як правовірний — молитовний килим, розстеляв перед собою тверду, убогу, гористу вишеградську стежку, яка лікувала всякий біль і вгамовувала всяке страждання, бо сама була вщерть наповнена ними... (Із сербської переклав І. Юцук).

II. Поясніть значення слів *путівець*, *таврувати*, *стьожка*, *мерезити*, *пагорб*, *виторг*, *правовірний*, *вщерть*. Є два слова з однаковим звучанням *вторувати* (омоніми). З яким значенням тут вжито слово *вторувати*?

III. Від якого кореня утворено слова *зачумлює* і *розчумлює*? Яке їхнє значення?

IV. Знайдіть випадки вживання заперечної частки **не** і префікса **не-**, поясніть їхнє написання зі словами, до яких вони відносяться.

V. Поясніть зміст останнього речення. Чому з чотирьох означень, ужитих при слові *стежка*, три — однорідні, а одне — неоднорідне?

VI. Розкажіть про свою найдорожчу стежку. Розповідь запишіть.

278. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. І справді, молодіці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалась по полю (*М. Коцюбинський*). 2. Народе мій, що дав життя мені і серце дав, щоб вірити й любити! Які діла ти твориш голосні, які чудесні ви-

шиваєш квіти! (*М. Рильський*). 3. Андрій стояв ні живий ні мертвий, видно було, що серце його рвалося від розпуки (*Ю. Збанацький*). 4. Дивлюся — господиня моя і ніс повісила. Сидить ні в сих ні в тих (*Панас Мирний*).

279. Слова запишіть у дві колонки залежно від того, як пишеться **не**:
1) разом; 2) окремо.

Не/кричіть, не/істівний, не/хтує, не/навидіти, не/естетичний, не/агі-
туйте, не/журячись, не/електрифікований досі.

З букв, що стоять після **не**, прочитаєте закінчення вислову німецького поета Вільгельма Буша: «*Дурні думки бувають у кожного, тільки розумний ...*».

280. Як написав Сашко Щупачок?

Учителеві обридло робити Сашкові зауваження. І він звелів, щоб той сам собі в щоденник записав таке: «На уроках крутиться, не дуже уважний».

— Тільки ж слово в слово запиши, — попередив його вчитель.

— А я слово в слово, — сказав Сашко правду, проте записав так, що аж мама вдома похвалила його.

§ 38.

Узагальнювальні слова при однорідних членах речення

281. I. Доповніть подані речення однорідними членами так, щоб вони розкривали зміст виділених слів, і запишіть їх. Якими членами речення виступають виділені слова і дібрані до них однорідні члени?

1. Іній обліпив **усе**: ... 2. **Скрізь** лежить сніг: ... 3. ... — у **кожному закутку** ховаються горобці від хурделиці. 4. ... — голі стоять усі **дерева** в лісі, крім сосни та ялини.

II. Де в таких реченнях стоїть двокрапка — після узагальнювального слова чи перед однорідними членами, а тире — перед узагальнювальним словом чи після однорідних членів?

Узагальнювальне слово своїм значенням охоплює всі однорідні члени в реченні. Найчастіше узагальнювальними бувають слова *все, всі, ніхто, ніщо, скрізь, усюди, ніде, завжди, ніколи, такі* та інші.

Узагальнювальне слово завжди є тим самим членом речення, що й однорідні члени, яких воно стосується.

1. **Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставимо двокрапку, а після них — тире.**

Наприклад: 1. **Всі зійшлися: і хлопці, й дівчата** — під крилом голубим тишини (В. Сосюра). 2. **Ах, як усього багато: неба, сонця, веселої зелені** (М. Коцюбинський). 3. **На річці, в лісі, на полі — всюди німо, тихо** (І. Нечуй-Левицький).

2. Іноді тире ставиться й перед однорідними членами. Тоді вони вимовляються з підвищеною інтонацією.

Наприклад: **Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій і вербовій корі, в старих пеньках, в болотній воді, на поколупаних стінах** (О. Довженко).

3. Якщо при узагальнювальному слові є слова *наприклад, а саме, як-от*, то перед ними ставиться кома, після них — двокрапка.

Наприклад: **Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок** — можна було викосити косою в траві (О. Довженко).

282. У подані речення введіть узагальнювальні слова й запишіть їх, правильно розставляючи розділові знаки.

1. Хати, дерева, поле були вкриті білою сніговою ковдрою. 2. Протоптані від хат стежки бігли до школи, до криниці, до ставка. 3. Низьке сонце блищало й переливалося іскорками і синіми, й голубими, й фіолетовими в кожній сніжинці. 4. Між галузками кущів, у кронах дерев, посеред дороги метушилися й цвірінчали горобці, шукаючи їжі.

Село взимку. Фото

283. Чому в реченні: *Рястом, жовтоцвітом, ромашкою все завітчала весна* — хоч тут є і слово *все*, і однорідні члени, проте ні двокрапки, ні тире немає?

284*. Перепишіть, вставляючи потрібні розділові знаки при однорідних членах речення. Однорідні члени й узагальнювальні слова підкресліть, визначте, якими членами речення вони виступають.

1. Птиця розпустила широкі крила розпустила розкішний, як у павича, хвіст та все співала та все спускалась нижче по гіллі. 2. Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки граматика часловець та товстий псалтир. 3. Глибокі зморшки на щоках на лобі поморщена темна потилиця од гарячого сонця грубі руки все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. 4. Кругом стояли верби груші та вишні, мов вироблені з каменя. 5. Жито пшениця й овес все разом поспіло й присохло. 6. Увесь двір садок хата все було залите червоним світлом, ніби кров'ю. 7. Ввесь степ і лиман і озеро і море все закуталось в якийсь чарівний тихий світ повилось прозорим сизим туманом. 8. Все змінилось в одну мить і злилось до купи і земля й море (І. Нечуй-Левицький. «Микола Джеря»).

285. І. Прочитайте текст. Випишіть спочатку речення з узагальнювальними словами, потім — групи однорідних членів, з'єднаних сполучниками.

Петро почав козацький герць.

Ще, може, звіку не сходились на сих полях такіі два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття. Чи встоїть же Петро проти здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буй тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний був, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те дзвякання, тії блискавиці понад головами — усе те діялось мов у неї в серці...

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали, то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище; то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонутти та й закінчити зразу... Іскри сиплються густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу черк! — пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— Ну, як же нам скінчити? — каже Петро; розгарячивсь і вже забув про мирову. — Давай боротись або стрілятись на пістолях (П. Куліш. «Чорна рада»).

II. Поясніть значення слів *герць, рубака, буй тур, сугак, давали один одному маху, чигали, мирова*.

III. Поясніть, чому в закінченні слова *сиплються* треба писати букву **ю**, а не **я**.

IV. Розкажіть своїми словами, про що йдеться в цьому тексті. Розповідь запишіть.

286. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Коли невірний вогник освітив низьку, врослу в ґрунт хатину, скрізь в очі полізло різне зілля: копитник і ракова шийка, материнка і чорнобіл, горицвіт і звіробій, деревій і ромен (*М. Стельмах*). 2. А стіни ж то усі і стеля — усе розмальовано, аж душа радується (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 3. Андрій стояв ні живий ні мертвий, видно було, що серце його рвалось від розпуки (*Ю. Збанацький*). 4. Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхнулася долина (*Панас Мирний*).

287. Дієслова поставте в 3-й особі множини й запишіть у дві колонки: 1) з буквами **а, я** в закінченні; 2) з буквами **у, ю** в закінченні.

Встигнути, святкувати, здвоїти, тягнути, стругати, держати, знизити, полоти, з'їжджати, переставити, зважати, колоти, змінити, бачити, плескати, підсипати.

З других букв прочитаєте початок вислову Т. Шевченка: «..., не буде там добра ніколи».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Чи всі члени речення, які відповідають на те саме питання, бувають однорідними?
2. Як пов'язуються між собою однорідні члени?
3. Яких правил треба дотримуватися, вживаючи однорідні члени?
4. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення?
5. Коли не ставимо коми між однорідними членами речення?
6. Коли між однорідними членами речення можна поставити тире, коли — крапку з комою?
7. Що таке узагальнювальне слово?
8. Як ставимо розділові знаки при однорідних членах речення, якщо в реченні є узагальнювальне слово?

288. Зробіть повний синтаксичний розбір речень, користуючись таблицями, поданими в §33.

1. На крилах фантазії думки літають в країну тасмно́ї ночі, там промінням грають, там любо сяють лагідні весняні очі. 2. І квіти, і зорі, й зелені віти провадять розмови кохані про вічну силу весни на сім світі, про чари потужні весняні. 3. Все бачить поет у широкім роздоллі: і небо, і море, красу світову, — і людям співає він пісню свою. 4. Коли я погляд свій на небо зводжу, — нових зірок на ньому не шукаю, я там братерство, рівність, волю гожу крізь чорні хмари вгледіти бажаю — ті три величні золоті зорі, що людям сяють безліч літ вгорі. 5. І все було палким в годину творчу: і небо, і земля, і камінь, і різець, і серце майстра (*З тв. Лесі Українки*).

289. І. Уважно прочитайте текст. Перекажіть його, де можливо вводючи узагальнювальні слова. Переказ запишіть, однорідні члени й узагальнювальні слова підкресліть.

У день на Купала, зрана попоравшись, вся молодь рушила з села. Парубки в луг — на Маринку гілля ламати, дівчата на поле та луки — квіток збирати, вінки вити...

Цілий божий день бродили дівчата по полях та луках, збирали сокирки, васильки, рожу, волошки, петрові батоги й на обніжках наривали пахучого чебрецю. Надвечір, вертаючись додому, кожна несла в руках цілий сніп усяких квіток, та ще й голова завітчана. Інші там же, сидючи на обніжках, поназвивали собі вінків, понакладали на голови і, як ті русалки, у вінках то поринали, то виринали поміж буйними житами, ярою пшеницею...

З піснями вони стріли день; піснями його проводили; з піснями верталися назад у село, зійшовшись докупи. Голосно ті чарівничі співи підніма-

ються вгору; довго носяться на широкому просторі й осідають тихою луною аж під зеленим лугом...

Парубки, почувши з луку дівочькі голоси, вийшли на луку. Бачать — дівчата направились у село. Вони й собі знялися разом. З величезними гілляками в руках, порозпускавши їх, мов корогви, над головами, двинули вони з піснями навперейми дівчатам.

З одного боку — ляск та писк тонких голосів, цілі оберемки квіток та вінків, рябютиння плахот, керсеток, шитих та мережаних сорочок... А з другого — цілий густий ліс гілля: і липини, і кленини, і чорнокленини — реве густими басами, а між гіллям сивіють смушеві шапки, чорніють ягнячі свитки, синіють китаєві штани... Все це гукає, кричить — аж похлинається, аж з сили вибивається! Давно вже село не чуло такого гуку та співу (*Панас Мирний*).

II. Може, вам доводилося щось робити гуртом та ще й зі співом. Опишіть, як це відбувається. При цьому зверніть увагу і на природу, і на людей, і на звуки.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

VIII. Вишивка — прадавнє ремесло

290. I. Прочитайте текст. Яке призначення вишивки?

Сьогодні, зустрічаючи на вулиці людину у вишиванці, вже не дивуєшся. Роки незалежності внесли свої корективи. Вишиванка стала невід'ємною частиною гардеробу справжнього українця. Це модно. Це стильно. Це правильно. Але що ми знаємо про вишиванку?

Вишивка — один із видів народного декоративного мистецтва. Це орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, виконане ручними швами. Вишивку використовують в українському народному побуті передусім на предметах одягу.

Історія вишивки дуже давня. Вишивки були відомі ще в II ст. до н. е. Про вишивку на білій сорочці українців згадується в історичних документах XI-XII ст. н.е. В XI ст. на Русі було засновано першу вишивальну школу, яку організувала сестра Володимира Мономаха — Анна, де дівчата вчилися гаптувати золотом та сріблом. Шиття золотом було поширене в середовищі великоможних міщанок, жінок княжого роду.

Про українські вишиванки згадують іноземні мандрівники XVI-XIX ст., зокрема відомий дослідник українського козацтва француз Гійом Лавассер де Боплан. Збереглися також вишиванки з козацьких часів XVII-XVIII ст.

У XVI-XVII ст. центрами вишивання були Качанівка на Чернігівщині, Григорівка на Київщині, Велика Буримка на Черкащині та ін. На Поділлі в XIX–XX ст. найвідомішими центрами вишивання були села Клембівка та Яланець. Клембівчанки вважалися найкращими вишивальницями. Їм доручали вишивати найбільш вишукане вбрання. Так у 1880 році вони вишивали сукню імператриці. А в другій пол. XX ст. на виставці у Лейпцигу їхні сорочки «Чорнобривці» та «Сніг» удостоїлись золотої медалі. Через кілька місяців прийшов до Клембівки лист з проханням вислати креслення тих машин, які вишили такі чудові сорочки. Було написано кілька листів з поясненням, що то ручна робота, що то звичайні клембівські жінки з копійчаного шматка тканини творять диво. Звісно, їм ніхто не повірив.

Вважається, що основне призначення вишивки — прикрашання одягу та тканин (очіпків, хустин, сорочок, кожухів, рушників, скатертин та ін.), але насправді вишивка має в собі більш сакральний характер. Вишивка — це оберіг від усього поганого, що оточувало наших предків: блискавки, бездітності, неврожаю, нещастя тощо. Кожен колір має певне значення, кожна фігура, символ — свою потужну ауру, позитивну енергетику. Ромби, хрести, алатирі, рожаниці, безкінечники, сварги, переплітаючись, створюють неповторну картину світобачення наших предків.

В Україні налічується понад 100 технік вишивання: гладь, хрестик, низь, мережка, качалочка, плетіння, солов'їні вічка та безліч інших. Тільки низь має більше 20 різновидів: кругла, дрібна, сліпа, лиса. Вражають своїм багатством та різноманітністю і зображення (узори) української вишивки: геометричні (хрести, ромби, кола, безкінечники та ін.), зооморфні («качки», «вужі», «раки», «ластівки», «баранячі роги» та ін.), антропоморфні (зображення людей), рослинні («дерево життя», «ваза з квітами», «виноград»,

«хміль»). Композиційне вирішення української вишивки відзначається безмежною фантазією, колоритом і неповторністю.

Одним з найбагатших регіонів поширення вишивки є Поділля. Для подільських сорочок характерні барвистість і розмаїтість кольорів та швів. Типовими є мережка «павучками», якою примережують вставки на рукаві, клинці. Використовується також і кольорова мережка «шабак». Поширеною на Поділлі є вишивка білим по білому, суцільним червоним або чорним кольорами. Здебільшого в орнаментах подільських вишиванок переважає один колір — чорний з великими вкрапленнями червоного або зеленого кольорів. Червоний колір символізує сонце, радість землі, кохання. Також його використовували як сильний і потужний оберіг. Помилковою є думка, ніби чорний колір є кольором смерті, трауру. Чорний — колір матінки Землі, масної та родючої. Також чорні вишиті сорочки носили люди посвячені, волхви, пізніше — духовенство. Чорний має властивість, як губка, вбирати інформацію з навколишнього середовища, і тільки посвячені та сильні духом люди мають силу її відфільтрувати, відділяти «чорне» від «білого», добро від зла.

Сильно стилізовані рослинні орнаменти — теж характерна особливість подільської вишивки. В основі рослинного орнаменту лежить прагнення людини принести у вишивку красу природи. «Барвінок» — символ нев'янучого життя, «яблучне коло» — символ любові, «дерево життя» — древній символ гарної, міцної родини, який у сучасній вишивці трансформувалася у «дерево-вазон», «дерево-розетку», «дерево-вазу».

Вишивка — це не тільки майстерне творіння золотих рук народних умільців, а й скарбниця вірувань, звичаїв, обрядів нашого українського народу.

Звісно, сучасність вносить свої корективи в життя, але як приємно бачити молодих людей, одягнутих не в турецький ширвжиток, а в український національний одяг. Стає модним носити вишиванки, плаhti, крайки. Все-таки генна пам'ять не спить і час від часу нагадує про себе (І. Захарчук).

II. З'ясуйте значення слів *корективи*, *гардероб*, *аура*, *безкінечник*, *орнамент*, *волхв*, *ширвжиток*, *декоративний*, *сакральний*, *зооморфний*, *антропоморфний*, *генний*, *гаптувати*.

291. I. Прочитайте текст. Зверніть увагу, з яким захопленням письменник розповідає про роботу вишивальниці. З чого це видно?

Кажуть, Надьчина мати була доброю ткалею та вишивальницею, мистецтво це й Надька ще змалку від матері перейняла, і всі оті квіти, солов'ї та калина на рушниках — то якраз її, Надьчина, робота. Влітку під час ходінь до колодязя не раз, бувало, застаємо її за вишиванням. Сидить під

вишнею в затінку, схилившись над шматиною полотна, і голкою тільки блись! блись! А коли помітить нашу цікавість, то й нам покаже, що там у неї виходить, якого кольору нитками, якими узорами вона саме уквітчує своє біле, невідомо для кого вишиване полотно.

— Це вже для Настусиних женихів, — пожартує іноді. — Щоб було нашій дівці чим нареченого перев'язати... Рушником, кажуть, міцніш утримаєш біля себе.

І пояснить нам, що вишиваний рушник — це ж не для будня, не для того, щоб ним утиратися після вмивання, а щоб у день світлий, весільний з милим на рушничок стати, як співається в пісні... Чи й старостів перев'язати або під весільний коровай постелити... Всьому своє місце (*Олесь Гончар. «Твоя зоря»*).

II. Складіть твір на тему «Такі чудові вишиті узори».

РЕЧЕННЯ ІЗ ВНЕСЕННЯМИ

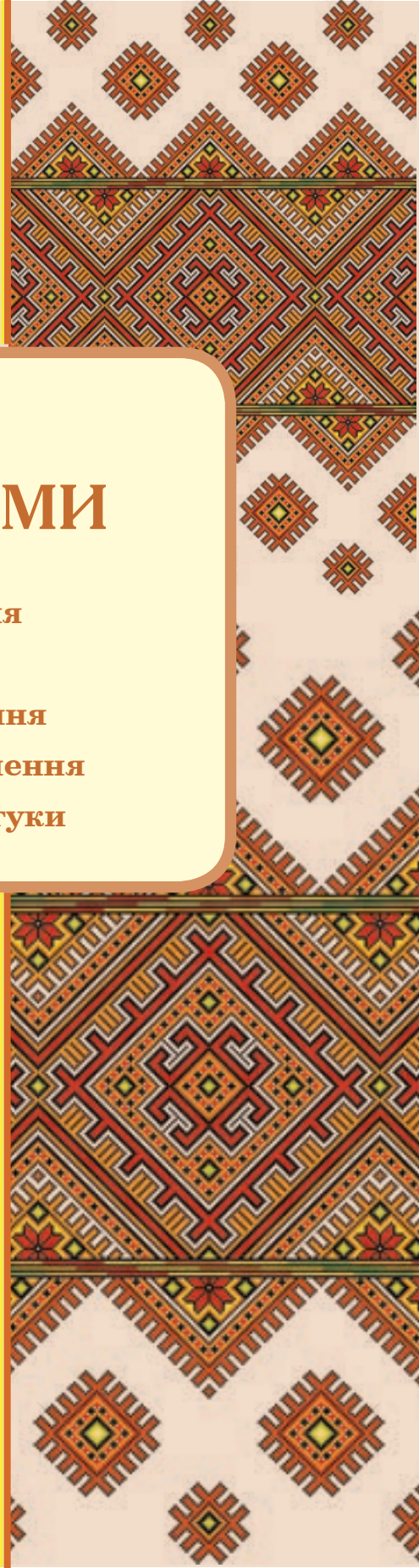
§ 39. Поняття про внесення

§ 40. Звертання

§ 41. Вставні слова і речення

§ 42. Вставлені слова і речення

§ 43. Слова-речення та вигуки

§ 39.

Поняття про внесення

292. Порівняйте подані парами речення. Чи дуже різняться вони змістом?

1. Сьогодні ввечері я спостерігав за тим, як заходило сонце. — Сьогодні ввечері, тату, я спостерігав за тим, як заходило сонце. 2. Завтра буде дощ. — Завтра, майте на увазі, буде дощ. 3. Дощу не буде. — Ні, дощу не буде. 4. Дощ усе-таки буде. — Дощ, здається, все-таки буде.

Повнозначні слова в реченні, які не відповідають на питання в ньому і слугують для підсилення й уточнення його змісту, називаються внесеннями.

До вносень належать звертання, вставні слова й речення, вставлені слова й речення, слова-речення, а також вигуки.

Внесення в реченні виділяються з обох боків комами, зрідка — тире або дужками.

293. Перепишіть, усі члени речення підкресліть. Знайдіть повнозначні слова та вигуки, які не відповідають на питання, виділіть їх з обох боків комами.

1. Ну словом є чимало дивних див у цім саду (*М. Рильський*). 2. О юність ти наша надія, майбутнє належить тобі (*В. Сосюра*). 3. Кажуть мудрість приходить з роками (*Л. Дмитерко*). 4. Ні то не сум промінить риса кожна, то творчість б'є з натхненних наших віч... 5. Найстрашніше мабуть тільки тиша карає, коли поруч з тобою повзе по житті. 6. Чую земле твоє дихання, розумію твій тихий сум. 7. Гей у лузі та й не перше літо виляга некошена трава (*З тв. В. Симоненка*).

294. І. Прочитайте текст. Знайдіть внесення і выпишіть речення з ними. Яку роль виконує кожне з цих вносень?

Їх прийшло дванадцять — людей із підземелля, чорних, виснажених, у кайданах...

Цар підступив ближче до старого похилого діда, який дивився перед собою чистими невидючими очима...

— Це неймовірно... Калнишевський уже тоді, коли його забрали з Січі, був вельми старий. З тої пори минуло стільки літ!.. Ти й справді останній кошовий? — глянув недовірливо на дідугана.

— Я — Калнишевський, — відказав старець. — Розсерджений моїми прокльонами, Бог хотів, видно, щоб я вийшов з ями на світ божий, та не зміг уже побачити його.

— Скільки тобі нині років?

— Сто десять, царю... А цілих двадцять п'ять відрахували мені потьомкінські дзигарі в сій обителі. — Він сгнув рукою у кишеню зотлілого каптана, витягнув срібного годинника й приклав до вуха. — Зупинилися... Видно, їм суджено було відлічувати лише дні моєї неволі.

— Ти вільний, старче. Можеш їхати, куди хочеш. Навіть у Малоросію.

Мовчав Калнишевський. Воля... Десятками літ вимріяна воля! Дочекався-таки. Він може повернутися до свого народу...

«А який він, той народ, нині? Адже не бачив його чверть століття. Може, добре йому. Може, звук до неволі й не потрібна йому пам'ять про мене? А може, ярмо, яке я колись привітав хлібом-сіллю, промуляло до костей, і озлоблені невірні люди закидають мене камінням? А коли й ні, то чи подобає колишньому отаманові Війська Низового ходити, жебрачи, поміж запорожцями? Ні, не можна мені повертатися в Україну...»

Сказав:

— Ви віддаєте мені те, що для мене вже не існує. Темницею став для мене весь світ...

— Якої відплати жадаєш за кривду, тобі заподіяну?

— Неокупна моя кривда, царю. Окупитися вона може тільки свободою мого народу, який і я допоміг занепасти вольними і невольними гріхами своїми. Але ти її не повернеш. Тюрем не зруйнуєш, бо не обійдеться імперія без них (*Р. Іваничук. «Журавлиний крик»*).

II. Поясніть значення слів *вельми*, *кошовий*, *дзигарі*, *каптан*, *темниця*, *кривда*, *імперія*.

III. Випишіть іменники, вжиті в орудному відмінку однини. Поясніть правопис їхніх закінчень.

IV. Перекажіть стисло текст. Переказ запишіть.

295. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Еге! Та хоч наш пан сотник, Микита Уласович, і не мав дев'ятої клепки, та ще таки стільки глузду стало, щоб розібрати, що коли, каже, не піп, то й не микайся в ризи (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. О-о! Та син нюх має: зна, що кому треба; догодити всякому може (*Панас Мирний*). 3. Ти, небого, не складайся на мене, сама голову маєш (*Леся Українка*). 4. В голові в мене забриніло все, а на серці заскребли такі миші, що, здається, зроду ще не скребли (*Марко Вовчок*).

296. Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) з буквою **о**; 2) з буквами **е** та **є** в закінченні.

Ніша, ендшпіль, муляр, екран, човняр, нектар, учень, журавель, істина, екіпаж.

З перших букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: «*Я людина, і ніщо людське...*».

§ 40. Звертання

297. Кого або що називають виділені слова? Які розділові знаки вжито біля них?

1. Пусти мене, **мій батеньку**, на гори, де ряст весняний золотом жаріє... (*Леся Українка*). 2. Вийся, **жайворонку**, вийся над полями, розважай людську тугу ти піснями (*М. Рильський*). 3. Який ти, **світе**, теплий і широкий! (*А. Малишко*). 4. **Україно!** Слався нивами, слався рідними людьми! (*Т. Масенко*).

Звертання — це слово або словосполучення в реченні, що називає особу, а іноді — предмет, до якого звернена мова.

Звертання може виражатися одним словом (непоширене) і групою слів (поширене).

1. Розрізняють власне звертання і риторичні звертання.

Власне звертання називає особу чи осіб, до яких звертаємося, щоб привернути їхню увагу: **Мамо**, чи кожна пташина в вирії на зиму літає? (*Леся Українка*).

Риторичне звертання стосується відсутніх осіб, тварин, різних предметів, які не можуть відгукнутися на нього: **О рідне слово**, хто без тебе я? (*Д. Павличко*).

2. У вимові перед звертанням паузи звичайно немає, є пауза, як правило, після нього, але на письмі звертання обов'язково виділяється з обох боків комами, наприклад: *Сійся-родися, колосом розвийся, засівайся, **ниво**, людям на добро* (*В. Симоненко*).

На початку речення, залежно від інтонації, звертання може виділятися і знаком оклику — тоді наступне слово пишемо з ве-

ликої букви, наприклад: **Україно!** Яка ж бо гарна ти! (М. Нагнибіда).

Вигуки від звертання відділяються комами; не відділяються лише слова *о, ой*, якщо вони вжиті як підсилювальні частки, наприклад: 1. **Ох, пісне,** чому, як той птах, не летиш? (М. Рильський) — *ох* тут вигук. 2. **О земле рідна,** знаєш ти свій шлях у бурі, у негоді! (М. Рильський) — *о* тут підсилювальна частка.

3. Звертання може пов'язуватися граматично (рід, число) з присудком у реченні. Тому, щоб не сплутати його з членами речення, треба мати на увазі й таке:

а) іменник у кличній формі — це завжди звертання, наприклад: **Зоре** моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т. Шевченко);

б) іменник у формі називного відмінка при дієслові в другій особі — це звертання, наприклад: **О, спинися,** прекрасна ранкова ця **мить**, — дай напитись твого життєдайного трунку (Г. Донець);

в) звертання не замінюється займенниками *він, вона, воно, вони*, при ньому стоїть або можна поставити займенники 2-ї особи *ти, ви, твій, ваш* у будь-якому відмінку (ці займенники до групи звертання не входять), наприклад: **Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько,** що закрила ти мов личенько (Леся Українка).

298. Переробіть речення так, щоб виділені слова стали звертаннями. Що для цього потрібно змінити, додати?

Хай **мама** відпочине трохи, ми самі приберемо в кімнаті. Ось і **брат** допоможе. А **сестричка** поскладає акуратно свої іграшки в кошик. Я думаю, ми **татаві** не заважатимемо писати листа?

299. Простежте, як змінюється відтінок запитання залежно від місця звертання в реченні. Опишіть ситуацію, у якій могло б прозвучати кожне з них.

1. Хлопчику, куди ти біжиш? 2. Куди ти, хлопчику, біжиш? 3. Куди ти біжиш, хлопчику?

300. Яке з означень — *коханий, рідний, ріднесенький, любий, дорогенький, дорогий, шановний, вельмишановний* — ви вживатимете біля звертання, починаючи лист до мами, тата, брата чи сестри, тітки чи дядька, товариша, дирек-

тора, письменника? Які слова найкраще підходять для звертання до незнайомої старшої людини — *чоловіче (жінко)*, *товаришу (товаришко)*, *пане (пані)*, *дядьку (тітко)*, *добродію (добродійко)*? До ровесника?

- 301.** Прочитайте уважно текст. Перекажіть його стисло своїми словами, вживаючи риторичні звертання. Переказ запишіть.

Мати уроди, красо світова! Де ти береш такі пишні барви, кольори блискучі? Який митець якою талановитою рукою наложив їх на тебе так густо та рівно, так втішно та мило і покрив зверху чарівним світлом, наче золототканим серпанком? Ой ви, малярі, на весь світ славетні! Дайте мені ваші палітру й краски, пензлі й полотна! Я буду малювати тебе, цяточко небесного раю, невеличка крихотко краси світової! І ви, кобзарі голосні, співаки пророчого слова! Дайте мені того живого вогню, що ним ви пропикаєте людській душі, чаруєте серце і здіймаєте цілий рій думок та гадок, цілу вервечку пишних мрій в заклопотаній голові людській! Бо не моїм слабим голосом виявити мирові про закуток щастя, де краса світова побраталася з тихим спокоєм, де чарівна врода заручилася з незвичайним дивом?! Краю мій, рідний мій! Багато по тобі пройшло-потопталосся літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посялося кісток та крові; та не знехаяло се твоєї пишної краси, твого безмірного достатку (*Панас Мирний*).

- 302. I.** Прочитайте текст. Зверніть увагу на вживання слова *пан*. Які значення має це слово?

Дехто упереджено або й вороже ставиться до слова *пан*, вбачаючи, очевидно, у цьому звертанні іронію чи злу насмішку. Це багатозначне слово справді колись мало й соціальний зміст, стосувалося осіб привілейованих, заможних чи наділених владою. Водночас воно віками служило й досі слу-

жить ввічливою формою звертання, виражаючи шанобливість, доброзичливість, звеличування, повагу. Ним здавна активно послуговувалось українське козацтво, простолюддя, що широко відображено в усній народній творчості: *панове молодці, панове сватове, панове козаки, пане-брате, пане-товаришу, панотче, паніматко*. Це величання виразно виявляється в думках (*Ей, пане куме, пане Хмельницький*), у колядках (*Добрий вечір тобі, пане господарю, радуйся!*). Увійшло воно до численних фразеологізмів з різними, переважно позитивними, значеннями: *сам собі пан* (вільний), *пан над панами* (незалежний, найщасливіший). Цим словом колись звертали-ся один до одного українські селяни, як-от у «Козачці» Марка Вовчка: *пане Остапе, пане Петре, пане Опанасе*. Слово *пан* обов'язкове в офіційній, дипломатичній сфері, часто вживане в листуванні видатних письменників, діячів науки, культури. Отже, всеохоплююче звертання *пане* цілком прийнятне, закономірне. Воно приємно звучить у сполученні з ім'ям чи прізвищем, з посадою, званням чи фахом: *пане Миколо, пані Коваленко, пане міністре, пане докторе, пані вчителько* (Ю. Круть).

II. Поясніть значення слів *упереджено, соціальний, привілейований, шанобливість, доброзичливість, простолюддя, фах*.

III. Поясніть, як утворилося слово *звеличування* і що воно означає.

IV. Випишіть іменники в кличному відмінку, поясніть, як твориться ця форма.

V. Висловіть свої міркування з приводу того, як слід звертатися до людей, і запишіть їх.

303. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Щоб вам, мої рідні, щасливо вік звікувати та своїх діток до розуму довести! (*Панас Мирний*). 2. Спасибі вам, дядечку, що хоч трохи душу одвели (*С. Васильченко*). 3. Сабіно! Гей, не будь така лукава! Не доведе тебе се до добра (*Леся Українка*). 4. А ви, стара, таки і своїх слів докладіть, як часом Лукина носа вгору задерє (*І. Нечуй-Левицький*). 5. «Ой сину мій, сину, — думала мати, — як же в мене за тебе душа перетліла» (*І. Цюпа*).

304. Іменники поставте в кличному відмінку й запишіть у три колонки: 1) із закінченням **-е**; 2) із закінченням **-у (-ю)**; 3) із закінченням **-о**.

Сестриця, чайка, вовк, Уляна, вчитель, охоронниця, жінка, Андрій, їжак, дядько, хлопець, Інна.

З перших букв прочитаєте пропущені слова у вислові давньоримського байкаря Федра: «... *не бачимо, а ... помічаємо відразу*».

§ 41. Вставні слова і речення

305. Порівняйте різні варіанти того самого речення. Якими словами і якими відтінками значень вони різняться?

1. Поїзд запізнюється. 2. Поїзд, здається, запізнюється. 3. Поїзд, кажуть, запізнюється. 4. Поїзд, безперечно, запізнюється. 5. На жаль, поїзд запізнюється. 6. Майте на увазі, поїзд запізнюється. 7. Отже, поїзд запізнюється.

Вставні слова й речення виражають особисте ставлення мовця до свого висловлювання.

Вставні слова й речення не несуть нової інформації, вони лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення.

Вставні слова й речення:

а) виражають упевненість або невпевненість у тому, що повідомляється: *безумовно, безперечно, справді, певна річ, ясна річ, правду кажучи, щоправда, мабуть, може, а може, певно, очевидно, либонь, здається, сподіваюся* тощо;

б) виражають задоволення чи незадоволення мовця: *на щастя, на диво, слава Богу, нарешті, на жаль, на сором, як на зло, нівроку, соромно казати, чого доброго* тощо;

в) вказують на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, мовляв, на мою думку, по-моєму, чую, бачу, на думку такого-то, за вченням таким-то* тощо;

г) привертають увагу співрозмовника: *чуєте, бачиш, знаєш, уяви собі, майте на увазі, зверніть увагу, даруйте на слові, між нами кажучи* тощо;

г) вказують на зв'язок між думками: *по-перше, по-друге, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, значить, наприклад, зокрема, взагалі, одне слово* тощо.

Вставні слова й речення в усній мові не завжди виділяються паузами, але на письмі обов'язково відокремлюються з обох боків комами, зрідка — тире, наприклад: *Не можна, **кажуть**, людині помолодшати, а подобрішати завжди можна* (Олесь Гончар).

Щоб правильно виділити їх, треба орієнтуватися як на їхнє значення, так і на деякі інші ознаки.

1. Лише вставними бувають слова *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, крім того, а втім, отже*. І навпаки, ніколи не бувають вставними слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, мовби, неначе, нібито* (ці слова завжди уточнюють сказане) і, *отже*, не виділяються комами.

Наприклад: 1. *І був той хліб як великодня паска. Щоправда, хрумтів на зубах пісок, але на нього не зважали* (Ю. Мушкетик). 2. *Тут **навіть** повітря, здавалось, несло в собі золотисті відтінки* (Олесь Гончар). 3. *Все **начебто** зроблено вже* (А. Головка).

2. Якщо в простому реченні, крім синтаксичного центру, є ще присудок (*здається, кажуть, сподіваюся, пробачте, ніде правди діти, так би мовити, видно тощо*) або підмет і присудок (*я знаю, я певен, ясна річ*), то таке речення зі своїм центром, безперечно, вставне і його треба виділяти комами.

Наприклад: 1. *Там, **кажуть**, з гір усю країну видно* (Леся Українка). 2. *Тихе блідо-блакитне море, **здається**, спить* (М. Коцюбинський). 3. *У кожному ділі є свої майстри і своє, **так би мовити**, натхнення* (Олесь Гончар).

3. Без вагань слід виділяти вислови, у яких є дієприслівники (*кажучи, мовлячи, правду кажучи, між нами кажучи, власне кажучи*) або їх можна підставити (*напевно, взагалі, до речі, між іншим, одним словом тощо*).

Наприклад: *Він, **правду мовлячи**, не почував ніякої охоти вчитися гри на фортеп'яні* (І. Франко).

4. Якщо слово в реченні відповідає на питання — то воно не вставне і виділяти його комами не треба; якщо ж не відповідає — то воно вставне і його виділяємо. Крім того, тільки вставні слова можна замінити такими безсумнівно вставними словами, як *звісна річ, мабуть, це правда, скажімо, я думаю*.

Наприклад: 1. *І найвища, по-моєму [я так думаю], краса — це краса вірності* (Олесь Гончар). 2. *По цих непролазних пуцях, певно [мабуть], ніколи не ступала людська нога* (М. Коцюбинський).

306. У поданих парами реченнях виділені слова виступають то як члени речення, то як вставні слова. Як це впливає на зміст речень?

1. Петро **очевидно** розгубився. — Петро, **очевидно**, розгубився. 2. Він **певно** знав про ці події. — Він, **певно**, знав про ці події. 3. **Може** зайти до тебе. — **Може**, зайти до тебе? 4. Було **видно** надворі. — Були, **видно**, надворі.

307. Випишіть спочатку ті словосполучення, у яких треба виділити комами вставні слова, потім ті, у яких немає вставних слів і, отже, не потрібні ніякі розділові знаки.

Усе-таки зроблю; стовбичив майже годину; ощадливості на жаль немає; щось мабуть станеться; навіть не подумав про це; дно здавалось поглибшало; деколи буває задумуюся; кмітливість отже потрібна; стало нібито тихо; може прийду; огріхів до речі було чимало; дивним здавалось те мовчання; слово кажуть не впіймаєш; всіляко кажуть люди; щоправда були не всі; збиралися очевидно давно; тяжко буває часом.

У кожному словосполученні в першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову американського письменника Марка Твена: «*Очевидячки, на світі немає нічого ...*».

308. I. Перепишіть, замінюючи, де можна, вставні слова вставними реченнями, у яких були б синтаксичні центри, на зразок *як я вважаю, мені здається, треба сказати* тощо.

Це було, по-моєму, в серпні. Були ще, безумовно, канікули. Ми пішли удвох із братом, очевидно, в неділю до лісу збирати гриби. Компас мій, як на зло, зіпсувався. А був, до речі, хмарний день. Сонця, отже, не було видно. Ліс наш, за розповідями старших людей, тягнеться кілометрів на двадцять.

II. Отже, як ще можна виявити в реченні вставні слова, щоб виділити їх комами?

III. Чи могли б ви продовжити цю розповідь, покладаючись на свій досвід і уяву? Спробуйте.

В. Жуган. Весна

309. I. Перепишіть, замість крапок доберіть вставні слова із значенням, указаним у дужках.

1. Весна — це ... найкраща пора року (відтінок упевненості). 2. З цим погодяться ... всі (відтінок припущення). 3. Весна ... днем красна (вказівка на джерело вислову). 4. Скоро зацвітуть сади, але ... вночі можливі замо-

розки (активізація уваги). 5. ... треба підготуватися, щоб вчасно захистити цвіт (зв'язок з попередньою думкою).

II. Прочитайте цей текст без вставних слів і зі вставними словами. Який варіант звучить енергійніше, дохідливіше?

310*. Спишіть, виділяючи комами вставні слова і речення. Вставні слова і речення підкресліть.

1. Я мабуть мину, як я до вокзалу їхав. По-перше це для вас не дуже цікаво, а по-друге я не їхав, а йшов. Отже за той час враження не було ніякісного. 2. Власне кажучи щороку відкриття полювання буває двічі ... Полювання як бачите не якась там легковажна дурничка, не дрібничка ... 3. Справді серед великого лану озимої пшениці стоїть сірий звір. Звір видать не дуже полохливий, бувалий звір, бо не видно, щоб дуже нервувався. 4. Та й не тільки цим славна річка Оскіл, а славна вона найбільше тим, що водиться в ній дуже рідкісна риба — верезуб. А може й не верезуб, а щось інше... Ну бог з ним хай плаває. Полювали ми значить, полювали там дикі качки, довгенько щось полювали та й заповлювали дику гуску-казарку. Правду, як завжди, казавши дика гуска ота повз нас і не летіла, і не пливла, проте ми її заповлювали. 5. Випадково ясна річ може на вас налетіти табун гусей, випадково іноді можете навіть натрапити на гусячу зграю, але що то за полювання, коли воно випадкове (*З тв. Остапа Вишні*).

311. I. Прочитайте уривок з оповідання «Смерть Архімеда» чеського письменника Карела Чапека (1890–1938). Випишіть речення зі вставними словами, вставні слова підкресліть і поясніть їхнє значення.

Власне, та історія з Архімедом була зовсім не така, як пишуть у книжках. Це правда, що його вбито, коли римляни взяли приступом Сиракузи, але не правда, що в дім до нього вдерся, шукаючи здобичі, римський воїн, а Архімед, заглиблений у викреслювання якихось геометричних фігур, сердито буркнув йому: «Не займай моїх кіл!». По-перше, Архімед зовсім не був неуважним професором, який не бачить, що робиться довкола нього; навпаки, він мав натуру справжнього воїна й винаходив бойові машини для оборони міста; а по-друге, той римський воїн був не п'яний мародер, а освічений і честолюбний центуріон Луцій. Він знав, з ким має побачитися, і прийшов не грабувати дім, а з порога відсалютував по-військовому і сказав:

— Вітаю тебе, Архімеде.

Архімед звів очі від навоскованої дощечки, на якій справді креслив щось, і мовив:

— Що таке?

— Архімеде, — почав Луцій, — ми знаємо, що без твоїх бойових машин Сиракузи не протрималися б і місяця. А ми морочилися з ними два роки. Будь певен, ми, військові, вміємо це оцінити. Машини чудові. Дозволь тебе поздоровити.

Архімед махнув рукою.

— Ет, облич, що в них такого. Звичайні металльні механізми — іграшка, та й годі. Великого наукового значення вони не мають.

— Зате мають воєнне, — заперечив Луцій. — Слухай, Архімеде, я прийшов запропонувати тобі, щоб ти працював на нас.

— На кого це?

— На римлян. Ти ж напевне бачиш, що Карфаген занепадає. Навіщо ж йому допомагати? Ось почекай, тепер ми за нього хіба ж так візьмемося. Вам би всім краще пристати до нас.

— А чому це? — спитав Архімед. — Ми, сиракузяни, між іншим, греки. Чого б це мали приставати до вас?

— Того, що ви живете на Сицилії, а Сицилія нам потрібна.

— А навіщо вона потрібна вам?

— Бо ми хочемо оволодіти Середземним морем (*З чеської переклав Ю. Лісняк*).

II. Поясніть, чому вжито слово *воєнне*, а не *військове*. Яка відмінність у значеннях цих слів? Що означають слова *освічений* і *честолюбний*, ужиті в тексті?

III. Поясніть, чому не виділено комами слова *справді* та *напевне*.

IV. Поясніть правопис *и* та *і* у власних іншомовних назвах.

V. Продовжте розповідь і розкрийте причину, чому було вбито Архімеда.

312. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Яблука й груші, справді, були такі манливі, що від них очей не можна було відвести (*Ю. Збанацький*). 2. Оля ж, видно, всього сподівалась, тільки не того дружнього усміху. Може, через те й мову їй відібрало? (*Є. Гуцало*). 3. Здається, перше, що відклалося в пам'яті, — це запах і смак тиші (*Н. Тихий*). 4. Ой, мабуть, забуду! Чогось на старість у мене голова стала дріява (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Це найвіддаленіші нетрі, не схожі ні на що на світі, звірині заповідники, ті місця, куди, як говорили в старі часи, і ворон кісток не заносить (*О. Довженко*).

313. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі вставленою буквою і; 2) зі вставленою буквою и.

Нашв..дку, кипар..с, арх..в, в..заві, локомот..в, пом..дор, каз..но, фар..сеї, к..лометри, абр..кос, ж..рафи, крокод..л, комб..нат, ч..нари, маг..страль.

З останніх букв прочитаєте закінчення вислову німецького філософа Людвіга Фейербаха: *«Людина тільки тоді чогось досягне, коли ...»*.

314. Що відповів Сашко Щупачок?

Учитель: — Сашко, чому я не бачив тебе вчора на своєму уроці?

Сашко: — Мабуть, тому ...

§ 42.

Вставлені слова і речення

315. Порівняйте обидва висловлювання. Чим вони подібні і чим різняться?

1. Тим часом дозвілля вкупі з допитливим розумом направили дівчину на книжку. А дозвілля в Ярини було чимало. 2. Тим часом дозвілля (а цього добра в Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом направили дівчину на книжку (*М. Коцюбинський*).

Вставлені слова й речення суттєво відрізняються від вставних слів і речень як своїм значенням, так і вживанням при них розділових знаків.

Вставлені слова й речення вносять у речення додаткову інформацію і становлять принагідні зауваження до основного повідомлення.

Залежно від того, як вставлені слова й речення вимовляються, вони виділяються з обох боків комами, тире або дужками. Їхня ж інтонація залежить від змісту речення і від волі автора. У кінці вставленого речення може також стояти знак питання або знак оклику.

1. Якщо вставлене речення вимовляється майже таким самим тоном, як і основне, то воно виділяється з обох боків комами, наприклад: *Коли Сашко думав про матір, а він тепер думав про неї майже постійно, він ніби стояв на гарячому пружному вітрі, обличчя пашіло...* (*В. Дрозд*).

2. Якщо вставлені слова чи речення вимовляються підвищеним тоном, то вони виділяються з обох боків тире, наприклад: *Климко став навколішки, припав до води — **холодна та добра!** — тоді вмився і втерся галстуком од матроски (Гр. Тютюнник).*

3. Найчастіше вставлені слова чи речення вимовляються пониженим тоном. Тоді вони виділяються дужками, наприклад: *Там батько, плачучи з дітьми (**а ми малі були і голі**), не витернів лихої долі, умер на панщині (Т. Шевченко).*

316. Кожне друге з поданих парами речень переробіть на вставлене і виділіть його потрібними розділовими знаками (у разі потреби речення можна й переробляти).

1. Вранці ми зібралися біля школи, щоб їхати на районне свято української мови. Це було недавно, в березні. 2. Чекали Петра і розмовляли про се, про те. У Петра погана звичка завжди запізнюватися. 3. Раптом Сергій згадав, що забув сопілку вдома на дивані. І треба ж таке! 4. Складав усе в сумку і от сопілку забув покласти. Поки щось десь знайдеш, то знаєте, як воно буває! 5. Отак завжди в нас: готуємося до чогось цілий місяць, а коли доходить до діла, то нам бракує простої зібраності. Скільки про цю підготовку розмов буває, скільки метушні!

317*. I. Спишіть. Вставні та вставлені слова й речення в них виділіть потрібними розділовими знаками і підкресліть.

Богодухів — містечко непомітне. Було там правда щось тоді до 15 тисяч мешканців, була там правда і одна лікарня, і одна гімназія, і шість нижчих шкіл, і навіть до двадцяти поганеньких промислових установ, але й лікарня, і школи, взагалі всі культурні установи — все це було і по інших повітових містечках, так що мешканцям нічим було й позадаватися трохи. Правда богодухівські бублики як сказав би стиліст типу Гоголя надзвичайно смачні, таких бубликів мабуть нема в якійсь скажімо Умані; правда на богодухівських горах стояв колись досить поетичний монастир — дехто з місцевих патріотів навіть запевняв, що він поетичніший за славетний Охтирський; правда в околицях міста є романтичні кучугури, а в самому місті жили колись два незрівнянні юродиві — Вася і Стьопа, але на жаль правда й те, що слава про все це так і не пішла далі Богодухова (*М. Хвилювий*).

II. Напишіть коротко про своє село чи місто. Якщо будуть вставні чи вставлені слова або речення, — підкресліть їх.

318. I. Прочитайте. Знайдіть усі вставні та вставлені слова й речення, поясніть їхню роль.

Вулиця, що на ній живе мій симпатичний герой, названа ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, задалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, — нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку набридливим запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушилися чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок в, так би мовити, «новій революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимно подібній околиці (*М. Хвильовий*).

II. Перекажіть текст, використовуючи вставні та вставлені слова й речення. Де можливо, уведіть і свої.

319. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Пам'ятайте, хто не йде вперед, той неминуче залишається позаду (*О. Довженко*). 2. Я, як зачув оте змагання, то у мене аж мороз поза спиною посипав, і — дай Боже ноги! — мерщій хильки та хильки (*Панас Мирний*). 3. До таких непутящих, як оцей бусурман (вона ткнула пальцем на чоловіка), я не придивляюся, гріха не набираюся (*Л. Яновська*). 4. Були великі приятельки й, як кажуть, помазані одним миром; вони читали ті самі наукові книжки (*І. Нечуй-Левицький*).

320. Утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом **-учи (-ючи)**; 2) із суфіксом **-ачи (-ячи)**.

Клубочитися, скакати, любити, боротися, юдитися, сидіти, оживати, тяти, казати, княжити, бачити.

З других букв прочитаєте початок вислову французького вченого Алексіса Карреля: «... — це історія, не подібна на жодну іншу».

ІХ. Поспішаймо творити добро

321. Прочитайте уривок. Поміркуйте над тим, який Дух у вас сильніший.

— Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро... Помічали? Коли зробиш кому бодай маленьке добро, і тобі самому стає на душі легко, чисто. Казали колись, — гомонів далі старий, — що в людини на плечі, і на лівім, і на правім, сидить невидимий ... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? — Здається, він усміхнувся. — Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухаєшся...

У химерностях ночі, в плетиві тіней здається присутнім, що на плечах старого і справді сидять оті невидимі, причаїлись мовби птахи якісь невідлучні, зникли нахохлено, волохато.

— Біда тільки, коли задрімає товариш Дух... Не можна йому цього, бо на посту не сплять. Нишком живе, не бачимо його, а він кожного із нас бачить: ану, який ти? Чи душа не всохла? Чи совість не розгубив? Іноді, бува, й серед ночі раптом запитає: а з якого ти роду зайшов, чоловіче? Чи племені свого не відцурався, чи звичаю батьків своїх не забув? Ні-ні, люди добрі, тут не до жартів, на цьому Скарбному всього передумаєш... Ось, кажемо, більше сала та м'яса на душу. Це, звісно, добре. Без цього не проживеш. Ну, а як стане по пуду сала на душу, як жиром її заллєш, то вже й щастя по вінця? Ніякого болю вона тоді не почуватиме? Крім сала, нічого їй більше й не треба? (*Олесь Гончар*. «Собор»).

322. І. Прочитайте уривок з роману «Пригоди Олівера Твіста» англійського письменника Чарлза Діккенса (1812–1870). Зверніть увагу на лагідну мову персонажів.

Сонце сходило й заходило, знову сходило й заходило, і так багато разів, а хлопчик усе борсався в ліжку, танучи, мов віск, у жару пропасниці...

І коли, зрештою, Олівер очутився, кволий, худий і блідий, аж прозорий, йому здалося, що він прокинувся після довгого тривожного сну. Насилу відірвавшись від подушки, підперши голову тремтячою рукою, він з острахом озирнувся довкола.

— Де я? Куди я потрапив? — спитав Олівер. — Я ніколи тут не спав.

Він був виснажений, ледь живий, і слова ці промовив тихим голосом, але його відразу почули. Завіса над ліжком швидко розсунулась, і з крісла, що стояло поряд, підвелася з шитвом у руці привітна, дуже чисто й охайно вдягнена старенька жінка.

— Тс-с, мій хлопчику, — ласкаво сказала вона. — Лежи тихо, а то зане-
дужаєш знову. Ти хворів, хворів так тяжко, що тяжче й не буває. Лягай же,
мій хлопчику, отак, лягай.

Кажучи це, старенька обережно поклала Оліверову голову на подушку і, відкинувши з його чола волосся, зазирнула йому в очі з такою добротою й любов'ю, що він мимоволі схопив тоненькою рукою її руку й обвив її навколо своєї шиї.

— Господи помилуй! — зі сльозами на очах мовила старенька. — Яке вдячне дитя! І яке гарненьке! Якби ж то на моєму місці була зараз його мати, якби ж то вона могла його побачити!

— А може, вона таки бачить мене, — прошепотів Олівер, складаючи долоні. — Може, вона сиділа біля мене. Мені здавалося, ніби вона була тут.

— Це тобі ввижалося в гарячці, мій хлопчику, — лагідно мовила старенька.

— Та мабуть, — відповів Олівер. — Бо небо від нас далеко і всі там щасливі, кому ж охота спускатися до ліжка хворого хлопця? Та якби вона дізналася, що я нездужаю, то й там пожаліла б мене, бо сама перед смертю була дуже хвора. Тільки навряд чи вона про мене щось знає, — помовчавши, додав Олівер. — Бо коли б вона бачила, як мене кривдять, обличчя в неї було б сумне, а мені вона весь час сниться весела й щаслива. *(З англійської переклав М. Пінчевський).*

II. Поясніть значення слів *пропасни-
ця, очутитися, кволий, ввижатися*.
Назвіть синоніми до цих слів.

III. Частка **не** з дієсловами зазвичай пишеться окремо. Чому ж у слові *нездужаю* вона написана разом?

IV. Які вислови свідчать про те, що Олівер опинився в добрих чужих людей і що він сирота?

V. Напишіть твір-роздум на тему «Приємно творити добро».

§ 43.

Слова-речення та вигуки

Слова-речення (стверджувальні слова *так, аякже, авжеж, атож, гаразд, добре, еге, ага, звичайно, справді*, заперечне *ні*, питальні *що ж, а що*) та вигуки в усній мові виділяються паузами, на письмі — комами, знаками оклику або (в середині речення) тире.

1. На початку речення слова-речення та вигуки виділяються комами або знаком оклику, наприклад:

1. **О**, скільки в тобі краси, життя моє незгасне! (В. Сосюра).
2. **Ні**, не чекати означає жити, а навстріч несподіваному йти (Л. Дмитерко).
3. **Ой!** Нема краю тихому Дунаю (А. Малишко).

2. У середині речення слова-речення та вигуки виділяються з обох боків комами або, якщо при них є знак оклику, — тире, наприклад: 1. *Стрімкий політ космічної ракети, — о, скільки сили в ньому і труда!* (П. Тичина). 2. *Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно — гей!* — *добріне в нерозмежені лани!* (М. Рильський).

3. Проте слова *о, ой, ох і, ну й*, якщо їх ужито в ролі підсилювальних часток, комами не відділяються, наприклад: **О** *люди, люди, свою душу не замикайте на замки!* (П. Тичина).

4. Слід відрізняти слова-речення й вигуки від однозвучних часток та членів речення, які комами не відокремлюються, наприклад: 1. **Так**, *я вільний, маю бистрі думи-чарівниці* (Леся Українка). 2. **Так** (як?) *минуло кілька дуже довгих хвилин* (О. Довженко).

323. Спишіть, виділяючи потрібними розділовими знаками слова-речення та вигуки.

1. О так нема ніде на світі краю за рідний край, на всій землі нема! (В. Сосюра).
2. Гей піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі (Леся Українка).
3. Не жаль мені, що молодою згину, а жаль — о лютий жаль, що пропаду даремне (Леся Українка).
4. О скільки доль навіки розрубали мечі прадавніх схрещених доріг! (В. Симоненко).
5. Ах які вишневі ті світанки, наче птиці ходять по землі (А. Малишко).
6. Ой летіли лебедоньки через

темний бір, поронили біле пір'я та й у батьків двір (*М. Рильський*). 7. Ох торішнє літо так давно минуло! (*Леся Українка*). 8. Так пам'ятаю, того літа такі кавуни вродили ох і кавуни! (*Остан Вишня*).

324. І. Прочитайте уривок з роману «Дочка снігів» американського письменника Джека Лондона (1876–1916). Випишіть вислови зі словами-реченнями та вигуками.

Він усе кляв річку, аж нарешті Джекоб Велс перепинив його мову:

— Гляньте, Курбертене! Он туди, на південь від скелі! Бачите, там щось манячить? Воно рухається.

— Бачу. То собака.

— Для собаки надто повільно. Фроно, подай-но бінокля!

По той бік сліпучо-білого простору важко було розгледіти невеличку темну цятинку на такому ж темному тлі берега та кущів. Одначе Фрона досить виразно побачила людину і, напруживши зір, вже могла навіть розрізнити її рухи, особливо як людина доповзла до зламаної вітром сосни. Фрона не спускала пильного погляду. Чіпляючись руками й ногами, бідолаха з невимовним зусиллям двічі даремно намагався перелізти через грубий стовбур і тільки за третім разом ледве-ледве переліз на другий бік, і лише для того, щоб без сил, без руху впасти обличчям просто в густий чагарник.

— Так, то чоловік! — Фрона віддала бінокля Сент-Вінсентові. — Він насили повзе. А зараз він упав по цей бік стовбура.

— Ворушиться? — запитав Джекоб Велс. І, коли Сент-Вінсент похитав головою, він приніс із намету рушницю і вистрілив у повітря шість разів поспіль.

— Ворушиться! — журналіст уважно дивився на невідомого. — Повзе до берега! Ага! Ні! Стривайте! Так! Він лежить на землі й махає шапкою, чи що, надівши її на палицю. — Джекоб Велс вистрілив ще шість разів. — Махає знову... А тепер пустив палицю й лежить нерухомо.

Всі троє запитливо поглянули на Джекоба Велса.

Той знизав плечима.

— Хто його знає! Може, білий, може, індіанин. Охляв, мабуть, з голоду або поранений.

— Та, може ж, він помирає? — промовила Фрона з благанням, ніби її батько, зробивши стільки на своїм віку, може зробити й геть усе.

— Ми тут безпорадні.

— Це жах, це жах! — француз ламав руки. — У нас на очах, а ми нічим не можемо допомогти! Ні! — скрикнув він рішуче. — Цього не буде! Я перейду по льоду.

— Не хапайтеся, бароне! Не губіть притомності!

— Але...

— Ніякого «але». Чого треба тому бідоласі? Їжі? Ліків? Заждіть хвилинку, і я піду з вами.

— Я теж піду, — раптом зголосився і Сент-Вінсент, а у Фрони радісно заблищали очі...

Сент-Вінсент ступав позаду і провалився перший; він, одначе, встиг перекинути палицю поперек ополонки і тому скупався тільки по груди...
(З англійської переклала І. Рильський та М. Грей).

II. Поясніть значення слів *манячити*, *чагарник*, *охлянути*, *притомність*, *ополонка*.

III. Випишіть дієслова у формі наказового способу й поясніть їхній правопис.

IV. З чого видно, що події розгортаються взимку на березі якоїсь дуже широкої річки?

V. Назвіть імена всіх чотирьох дійових осіб, які згадуються тут, і спробуйте визначити, яке прізвище в батька Фрони, як звать журналіста, хто з них француз. Обґрунтуйте свої здогади й запишіть.

325. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. О зорі, зорі, кого ви не зводили з ума! (І. Цюпа). 2. «Ой, буде муки на мої руки!» — подумала Мотря (М. Коцюбинський). 3. — Еге! Та ви он як — спати? — доноситься до нас голос Якимів, мов з-під землі (Панас Мирний). 4. Ну й хуртовина! Коли б не таке діло, бабо Федоро, носа б не виткнув на вулицю (О. Донченко). 5. Так, танець за давніх-давен на меті мав благочестя (Леся Українка). 6. Так музика ревла і півчі горло дерли за обідом, що й досі в вухах лунає (М. Кропивницький).

326. Дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) без ь у кінці; 2) з ь у кінці.

Спочити, справити, повірити, стежити, попередити, привабити, переглянути, підставити, облишити, стати, знищити, різати, викинути.

З других букв прочитаєте пропущені два слова у вислові французького письменника XVIII ст. Жана де Буффлера: «*Суспільству ... так само, як ночі — зірки*».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Що таке внесення і які є внесення? Як вони виділяються в усній мові та на письмі?
2. Для чого в реченні вживається звертання?
3. Як знаходити звертання в реченні?
4. Яку роль у реченні виконують вставні слова і речення?
5. Як відрізнити вставні слова і речення від членів речення?
6. Чим подібні та чим різняться вставлені слова і речення від вставних?
7. Як виділяються на письмі вставлені слова і речення?
8. Як слова-речення і вигуки виділяються на письмі?

327. І. Прочитайте. Знайдіть слова-речення, вигуки, частки, однозвучні з вигуками, вставні слова і вставлені речення. Для чого вони вжиті в кожному окремому випадку?

Так... Підраховали ми, значить, хто скільки з нас не знайшов битої смертельно качки...

Всі ж на одному озері полювали, тому й випадки були один до одного:

— Вдарив, знаєте, — ну, вона грудкою на землю і недалечке й упала! Шукав-шукав, шукав-шукав — нема! Трава густа, висока! Нічого не зробиш! Собаки нема! Якби був собачка — був би оце я і з пером, і з пухом! Та ще з яким! Ні одного промаху! Ех!

І так кожний...

Хтось із нас, — не знаю вже, з якого приводу, — згадав, як він колись гагару стріляв.

Дідок один, — хто й зна, звідкіля він до нашої кумпанії прибився, — і собі встряв у розмову:

— Стріляв, — каже, — і я колись гагару!.. Ой звір, ой звір — гагара! Собака в мене був, ох, і собака, гончий собака. Так він й узявся за га-

гарою! Гонить і гонить, гонить і гонить! А я на горбочку стою і все бачу! Вона не дуже й тікала. Стане, собака до неї підбіжить, а вона тільки зубами — кляц! Собака й одскачить! А собака був! Ох, і собака! На вовка верхи сідав! А гагари не бере! Нагнав-таки на мене, я вистрілив, з неї вроді дим пішов, а не впала, подалась далі й зникла... А собака все по слідах гонить! Насилу я його впіймав! Гагара, так воно таке — ніби й лисиця, ніби й вовк. Я панові розказав, — а пан учений у нас був — у предводителях ходив — так він казав, що то вона забігла до нас із тої землі — як пак вона? — та ота, що там Ярусалим-город стоїть!.. Стріляв, стріляв і я гагару! Чудний звір, на наших не схожий. Що ні, то ні!

Посміялися ми з дідової гагари.

Але ніхто з нас із ним не сперечався!

Навіщо, скажіть, сперечатися, навіщо розчаровувати симпатичного дідуся, який, може, вже років із сорок розповідає в кумпанії, як він гагару стріляв.

Ну, доводитимете ви йому, що гагара не звір, а птиця, та навряд чи він вам повірить.

Та, може, й краще, що не повірить: ще десь розповідатиме, ще десь, значить, кумпанія буде весело реготатися... (*Остан Вишня*).

II. Розкажіть якусь небиліцу так само емоційно, вживаючи слова-речення, вигуки, вставні та вставлені слова й речення. Свою розповідь запишіть.

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

- § 44. **Поняття про відокремлені члени речення**
- § 45. **Відокремлені уточнювальні члени речення**
- § 46. **Відокремлені узгоджені означення**
- § 47. **Відокремлені неузгоджені означення**
- § 48. **Відокремлені прикладки**
- § 49. **Відокремлені обставини**

§ 44.

Поняття про відокремлені члени речення

328. Порівняйте подані парами висловлювання. Чим вони подібні і чим різняться? Речення, записані після тире, — складні чи прості?

1. Тёпло дихнула в лице пухка чорна рілля. Вона була повна спокою й надії. — Тёпло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії (*М. Коцюбинський*).
2. Хлопці мовчки стоять. Вони милуються з зоряного неба. — Хлопці мовчки стоять, милуючись з зоряного неба (*Ю. Яновський*).
3. Тут, де паує степова тиша, казка сама просилася в слова. — Тут, серед степової тиші, казка сама просилася в слова (*І. Цюпа*).

У простих реченнях окремі поширені чи непоширені члени можуть вимовлятися з трохи іншою інтонацією, ніж усе речення. Це — відокремлені члени речення.

Відокремлені члени речення, виражаючи додаткове повідомлення, доповнюють основну думку речення й у вимові виділяються інтонацією та паузами.

На письмі відокремлені члени речення виділяються з обох боків комами, рідше — тире (переважно в кінці речення), іноді — комами з тире.

329. Від яких слів і які питання треба ставити до виділених графічно й комами смислово-граматичних груп слів? Отже, роль яких членів виконують ці групи слів у реченні?

1. В провулках, **поміж тинами**, клубочилася темрява, але небо було світле і зоряне.
2. З світанкової імли виступали вітряк, **схожий на сплячого ворона з перебитим крилом**, копиці сіна, луг, байрак.
3. Він ішов тихо, **іноді зупиняючись і вдихаючи свіже весняне повітря**.
4. Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна тра-

І. Айвазовський. Вітряки в українському степу при заході сонця

вичка, молодесенька, тендітна, ще не налита густим соком (Г. Тютюнник. «Вир»).

330. I. Розберіть речення за його членами. Які смислово-граматичні групи (додатка, означення, обставини) становлять собою виділені розділовими знаками слова?

Чи ви коли-небудь увечері, зразу після заходу сонця, дивилися на небо? Затримайте погляд на ньому, ще залитому світлом. На обрії палають хмарки, переливаючись гарячими барвами — то оранжевими, то полум'яно-червоними. А посеред неба вже займаються перші зірки — миготливі іскорки нескінченності. І ви, пройняті невідомим щемом, у таку хвилину забудете все, крім цієї неописанно величної картини (І. Ющук).

II. Викладіть письмово свої враження від заходу сонця в погідний день. Підкресліть відокремлені члени речення.

331. I. Прочитайте уривок з повісті «Мауглі» англійського письменника Редьярда-Джозефа Кіплінга (1865–1936). Випишіть одне речення із вставним словом чи реченням, одне — із вставленими словами чи реченням, два — з відокремленими членами речення.

— Хтось іде вгору, — зауважила Мати Вовчиця, наставивши одне вухо. — Приготуйся!

У кущах щось стиха зашелестіло; Батько Вовк присів на задні ноги і весь підібрався, готуючись до стрибка. І тут стороннє око могло б побачити найдивовижніше в світі видовище — Вовка, що зупинився посеред стрибка! Власне, він уже стрибнув, ще навіть не бачачи, на кого, а потім зробив неймовірне зусилля, щоб зупинитись. І вийшло, що він лише підскочив на чотири або п'ять футів у повітря і впав майже на те саме місце, звідки стрибнув.

— Людина! — вигукнув він, клацнувши зубами. — Людське дитинча. Дивись!

Просто перед ними, вхопившись за низьку гілочку, стояла гола смаглява дитина, що тільки-но починала ходити, — ніколи ще до вовчого лігва не приходила (та ще вночі!) така слабенька й така ніжна крихітка. Дитина глянула в очі Батькові Вовкові і засміялася.

— Невже це Людське дитинча? — спитала Мати Вовчиця. — Я ще ніколи їх не бачила. Принеси його сюди.

Вовки звикли переносити своїх дітей і можуть, якщо треба, перенести в паці яйце, не роздушивши його; хоч щелепи Батька Вовка міцно стулися на спині дитини, він переніс її і поклав поруч із своїми щенятами, не лишивши на шкірі жодного знака від зубів, навіть найменшої подряпини.

— Яке малесеньке! Воно зовсім голе... і яке сміливе! — ніжно промовила Мати Вовчиця.

Дитинча розштовхувало вовченят, протискуючись до теплового боку Вовчиці.

— Дивись! Воно їсть разом з іншими! То он яке Людське дитинча! Скажи мені, чи міг коли-небудь вовк похвалитися тим, що в нього поміж вовченят лежить Людське дитинча?..

— Я колись чув про щось подібне, але це було не в нашій Зграї і не в мій час, — сказав Батько Вовк. — Воно зовсім без волосся, і я міг би його розчавити, торкнувшись лапою. Але поглянь, воно дивиться просто на мене і зовсім не боїться (*З англійської переклав В. Прокопчук*).

II. Випишіть назви, написані з великої букви. Поясніть, чому автор так написав їх.

III. Випишіть слова, написані через дефіс. Поясніть їхній правопис.

IV. Підготуйтеся до усного переказу уривка: складіть стислий план розповіді, запам'ятайте окремі найважливіші вислови.

332. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Парубок, плутаючись в догадках, повернув назад, додому (*Панас Мирний*). 2. Вемак погомонівши з дядьком, сторч головою лечу до хатини і, розпашілий, зупиняюся на порозі (*М. Стельмах*). 3. В його пам'яті виринув давно вже забутий епізод, бачений ним колись на одному з вокзалів півдня (*Г. Тютюнник*). 4. Приїхав я вчора з поля, від тих кагатів, ні живий ні мертвий, а тут нове лихо. Наче хто обухом по голові луснув (*В. Кучер*).

333. Вставте пропущені букви **и** або **і** (іменники й прикметники тут стоять у називному відмінку множини). Запишіть слова у дві колонки: 1) з кінцевою буквою **и**; 2) з кінцевою буквою **і**.

Площ.., оскільки.., спіткавш.., людськ.., трох.., навкруг.., вдвіч.., ювіляр.., ожин.., хитрощ.., знайомляч.., вноч.., льох.., нож.., тюленьч.., по-за-яч.., рюкзак..

З других букв прочитаєте закінчення вислову німецького письменника Леопольда Шефера: «У людини не повинно бути іншої мети, крім тої, щоб бути ...».

§ 45. Відокремлені уточнювальні члени речення

334. Чи достатньо, щоб справді домовитися про зустріч, такої, наприклад, фрази: *Зустрінемося післязавтра в Києві (чи в Житомирі, Луцьку, Запоріжжі, Донецьку і т. д.)?* Що тут потрібно уточнити? Які члени речення?

Уточнювальний член речення конкретизує зміст однойменного попереднього члена, звужуючи або обмежуючи його значення.

Уточнювальні члени речення відповідають не просто на питання коли? де? що? і т. д., а на питання а коли саме? а де саме? а як саме? а який саме? а що саме? і под. Вимовляються вони з видільною інтонацією і на письмі відокремлюються комами, рідше — тире.

Наприклад, у реченні: *Внизу, (а де саме?) за скелями, глухо шуміло море (О. Донченко)* — є вже обставина місця *внизу*, але вона дуже загальна, а наступні слова конкретизують її, відповідаючи на питання а де саме *внизу?* — *за скелями*.

1. Найчастіше уточнюються обставини місця й часу, рідше — обставина способу дії, означення, додаток, підмет, присудок.

Наприклад: 1. (де?) *Там, (а де саме?) на горах, ще розкошувало сонце*. А (де?) *тут, (а де саме?) на подвір'ї, лягли тіні (І. Цюпа)*. 2. (як?) *Поволі, (а як саме поволі?) нога за ногою, пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі (М. Коцюбинський)*. 3. *Ніч була (яка?) темна, (а яка саме?) аж чорна (М. Коцюбинський)*.

2. Іноді виділення тих чи інших членів речення як уточнювальних залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлювання. Відповідно до цього і вимовляються вони з різною інтонацією.

Порівняйте, наприклад: 1. (де?) *Десь далеко, (а де саме?) за темною смугою лісу, обізвався грім (С. Васильченко)*. 2. (де?) *Далеко за річкою блиснуло щось (М. Коцюбинський)*.

Від того, відокремити чи не відокремити їх, може залежати, яким членом речення виступатимуть подані слова. У реченні: *На*

луках, (а де саме?) **понад Ташанню**, густими хвилями перекочувався туман (Г. Тютюнник) — слова **понад Ташанню** — уточнювальна обставина місця. Але якщо це речення записати так: *На луках **понад Ташанню** густими хвилями перекочувався туман* — тоді слова **понад Ташанню** відповідатимуть на запитання на яких луках? і, отже, будуть неузгодженим означенням.

3. Різні відокремлені уточнювальні члени речення можуть вводитися в речення також за допомогою слів *тобто, цебто, або (=тобто), чи (=тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо, переважно, навіть, причому, мабуть, крім, окрім, оприч, за винятком, на ім'я, на прізвище, так званий* тощо. Такі слова виділяються разом з уточнювальними членами речення.

Примітка. Не треба плутати розділові сполучники *або, чи (сніг або дощ)* з пояснювальними сполучниками *або, чи* зі значенням *тобто (календула, або нагідки)*.

Наприклад: 1. *Через вузький пересип скрізь були покопані ерики, **себто канави** (І. Нечуй-Левицький).* 2. *Були тут старі й літні люди, та найбільше юрмилося молоді, **особливо школярів** (І. Цюпа).* 3. *Мчимо швидше й швидше, і може статися, що од нас, **од людства, нічого, крім швидкості**, й не залишиться (Ю. Мушкетик).* 4. *У журбі отакій і подружився Давид з одним австріяком, **на імення Стах** (А. Головка).*

335. Порівняйте обидва варіанти речень — з уточнювальними членами речення і без них. Яка відмінність у їхній будові?

1. Тут, під деревами, повітря було чисте й свіже. — Під деревами повітря було чисте й свіже. 2. У саду, попід парканом, росла м'ята. — Попід парканом у саду росла м'ята. 3. Внизу, над самим берегом, похилилися верби. — Над самим берегом унизу похилилися верби. 4. Місяць стояв високо, над самою головою. — Місяць стояв над самою головою. 5. У неділю, удо світа, ми пішли на озеро. — У неділю вдосвіта ми пішли на озеро.

336. Виділені слова переробіть (переставляйте місцями, викидайте, вводьте нові слова) так, щоб у реченнях з'явилися відокремлені уточнювальні члени. Перероблені речення запишіть.

1. Під крислатим дубом на березі річки приємно посидіти. 2. З високого берега видно майже половину села. 3. Перед крамницею у цен-

трі села снують люди. 4. Сюди **надвечір кожного дня** люблять приходити рибалки з вудками. 5. І сьогодні тут зібралися всі. **Не було тільки діда Степана. Його прізвисько** Бджоляр. 6. Він порався **біля вуликів у садку**.

337. Кожні два речення переробіть на одне просте, для чого друге з них переробіть на відокремлений уточнювальний член за допомогою таких слів, як *тобто, крім* і *под*.

1. Жодне створіння не може дивитися на сонце, не мружачи ока. Лише орел може. 2. Чимало пташок селяться біля людей. Для прикладу можна назвати ластівок. 3. Не тільки дрібні, а й великі птахи відлітають на зиму у вирій. З великих птахів відлітають зокрема лелеки, чаплі, дикі гуси. 4. Лелеки з давніх-давен у пошані серед нашого народу. Їх ще називають буслами, черногузами. 5. Дедалі більше птахів будують свої гнізда у містах. Будують гнізда в містах навіть ворони, сороки.

338. Поясніть виділені слова за допомогою уточнювальних членів з пояснювальними сполучниками *тобто, або* і *под*.

1. Під впливом обертання Землі навколо своєї осі **пасати** відхиляються на захід. 2. **Прерії** вкриті густою високою травою. 3. **Тайга** тягнеться на сотні кілометрів. 4. **Савана** вкриває майже половину території Африки. 5. Навколо **оазисів** зосереджено майже все життя в пустелях.

Слова для вставок: постійні вітри, які дмуть від субтропічних широт до екватора; північноамериканський степ; заболочений хвойний ліс у північних широтах земної кулі; тропічна рослинність з групами дерев та чагарниками; ділянки з водою й буйною рослинністю.

339*. Перепишіть речення, виділяючи в них уточнювальні члени. Відокремлені уточнювальні члени підкресліть.

1. Летимо в сяйвах! І такого сяйва буде перед нами істотами тепер небесними, як жартома зауважує Заболотний, кілька тисяч кілометрів. 2. Ніякі птахи навіть орли на ці висоти не злітають. 3. Вискочиш на подвір'я, а по той бік балки із-за гори небо над глинищами все палає, цвіте! 4. Колись нібито, вигнані із-за Дніпрових порогів та з-за Орелі, селились по наших степах та байраках люди загадкових ворожбитських можливостей так звані характерники. 5. Оце ж і є вона глива найулюбленіша в наших краях груша-скороспілка! 6. В місячному степу серед тиші й снігового безмежжя був простір для співу. 7. Тернівцанський вітряк бовваніє вежею край села на розхресті доріг. 8. Біля вітряка ні душі. Та ось із затінку з-під крил відділяються дві постаті. 9. Тикву такого сорту й саджають саме для того, щоб із неї виросла, виформувалась посудина щось на зразок глека або невеликої амфори... (Олесь Гончар. «Твоя зоря»).

340. I. Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими уточнювальними членами.

Богдан Гатило сидів у просторому наметі з цупкого червоного полотна й дивився поперед себе в продухвину. Внизу каламутився Дунай. Десь там за наметом гомонів багатотисячний люд. З Гатилом прийшла сюди незчисленна-таки рать, як кажуть греки, вся «велика Скіфія». Сей рівномірний гомін заколисував Гатила, й він намагався боротись із сном. Далася взнаки вчорашня важка ніч. Та й позавчорашня була не легкою. Протягом п'яти днів Великий князь подолав відстань від Гемських гір до Дунаю, ще й переправився на сей бік. Якби тут нагодився Борислав, спитав би Великого князя, чому вирішив чекати грецьких послів не там, на межі звоєваної Полунічної Фракії, а тут, на лівому березі Дунаю.

Авжеж, усе правобережжя від Паннонії до Руського моря належить йому, Гатилові, належить разом з усіма селами, й городами, й вежами, зі всім живим і мертвим. Борислав запальний, не все часом розуміє. Нехай-но пихаті греки, їдучи сюди, побачать, що скоїлося з їхніми неприступними городами, а він сидітиме тут, посеред земель, які подолали руська сила й руський розум. І розум теж, бо самою сулицею могутніх грецьких городів не візьмеш.

Гатило чекав імператорських послів ще вчора, тому й квапився так на сей берег Дунаю. Відколи пішли гінці до царя-городу Константинополя, минуло вже рівно п'ятнадцять день. За п'ять гінці мали дістатися від Гему до грецької стільниці, двічі по стільки треба, щоб здолати шлях від Константинополя сюди. Вчора ввечері Гатило послав десятку молодих можів назустріч, аби перелякані греки недовго тинялись, його шукаючи. Але сонце вже хилилося на вечір, а послів не було.

Великий князь київський ліг на ведмедні, простеленому далі від уходу. Й тільки задрімав, як почулося стримане кахикання. Гатило розплющив очі. Над ним схилився Вишата.

— Що таке? — поспитав Гатило. Кременна постать старого конюшого затуляла вхід, а його стрижене під макотер сиве волосся здавалось у непевному сьайві червоної полотки мідяним. — Що є?

— Он! — махнув рукою Вишата.

Великий князь підвівся й вийшов. Знизу берегом ішла барвиста купка людей. Гатило відразу впізнав у них греків, бо ж борід, а ще таких довгих, ніхто з-поміж русинів не носив (*І. Білик. «Меч Арея»*).

II. *Сулиця* — давня назва списа. Орієнтуючись на словотвірні елементи та на контекст, самостійно поясніть значення застарілих слів: *полунічний* (*Полуніч-*

на Фракія), *стольниця* (грецька *стольниця*), *можі* (молоді *можі*), *ведмедень*, *конюший*, *полотка*.

III. Доведіть, що в обставинах *десь там за наметом* (третє речення в першому абзаці), *вчора ввечері* (четверте речення в третьому абзаці) і *знизу берегом* (друге речення в останньому абзаці) немає уточнень.

IV. Поясніть написання через дефіс слів *незчисленна-таки*.

V. Ще раз вчитайтеся в текст і скажіть, чи треба було грецьким послам переправлятися через Дунай, щоб потрапити до Гатилового намету. Які деталі, згадані в уривку, підтверджують ваш висновок? Свої міркування запишіть.

341. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Все пережила, і ось воно, рідне село. Від усвідомлення цього дівчину кидало то в жар, то в холод; солодка хвиля заливала серце (І. Цюпа).
2. Обидві вони, і Люда й Аниська, люблять помолоти язиком (Л. Первомайський).
3. Молодій людині, особливо в перші роки юності, все не просто запам'ятовується, а карбується в пам'яті (Іван Ле).
4. Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого та в порожнє, говорячи те саме, тільки іншими словами (І. Нечуй-Левицький).

342. Запишіть слова в три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) через дефіс; 2) разом; 3) окремо.

Ожив (таки), (аби) який, (де) хто, (з) боку Дніпра, озеро (подібний), (без) упину, видимо (невидимо), (хтозна) скільки, (із) дому, (уві) сні, (як) найближче, тільки (що), сказав (би), (ані) трохи, знали (ж), хто (небудь), (чим) скоріш, (таки) прийшов, огрядно (тілий), сякий (такий).

З других букв перших слів прочитаєте пропущені слова у вислові Д. Павличка: «... — це хата...».

343. За поданим зразком напишіть доручення на одержання посилки на пошті.

ДОРУЧЕННЯ

Я, Карпенко Валентин Іванович, учень 8-го класу Мліївської середньої школи, доручаю Карпенку Степанові Івановичу, що проживає в селі Млієві (паспорт серія.. №..), одержати цінну бандероль на моє ім'я.

27 квітня 20... р.

Підпис

Підпис учня 8-го класу Мліївської середньої школи Карпенка В. І. за-свідчую.

Директор

Підпис

§ 46.

Відокремлені узгоджені означення

344. Простежте, за яких умов узгоджене означення відокремлюється комами, а за яких — не відокремлюється (означення й означуване слово виділені).

1. **Змиті дощем хліба** яскраво зеленіли. 2. **Кругом росли хліба**. **Змиті дощем, вони** яскраво зеленіли. 3. **Хліба, змиті дощем**, яскраво зеленіли.
4. **Змиті дощем**, яскраво зеленіли **хліба**. 5. **Змиті дощем, хліба** відразу зазеленіли.

1. **Якщо означення стоїть безпосередньо перед означуваним іменником** (або перед сполученням прикметника з іменником) **і не має обставинного відтінку, то воно зазвичай не відокремлюється.**

2. В усіх інших випадках поширене узгоджене означення відокремлюється, зокрема:

- а) якщо воно стосується особового займенника;
- б) якщо поширене й стоїть після означуваного слова (непоширене одиничне зазвичай не відокремлюється);
- в) якщо від означуваного слова відділене іншими членами речення (хоч у поетичній мові, залежно від інтонації може й не відокремлюватися);
- г) якщо має обставинний відтінок (до нього, крім питання який?, можна поставити ще питання чому? за якої умови? незважаючи на що?, і стоїть воно переважно на початку речення).

3. Два або кілька непоширених означень після означуваного слова обов'язково відокремлюються лише тоді, коли перед означуваним словом є вже узгоджене означення, наприклад: *І **наша земля, засніжена й біла**, кличе в простори свої (В. Сосюра)*. Але якби не було в цьому реченні означення *наша*, то означень *засніжена й біла* можна було б і не відокремлювати.

345*. Спишіть, замість крапок вставляючи пропущені групи означень і, якщо треба, виділяючи їх з обох боків комами. Означувані іменники, до яких відносяться ці групи означень, виділено.

1. **Небо** ... тихо гасло (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Тепло дихала ... **земля** (*Ю. Збанацький*). 3. **Степ** ... дихав пахощами росяних трав (*Петро Панч*).

4. Димок від ... **вогнищ** прозорими струмками здіймався до блакитного неба (*Петро Панч*). 5. Нова **хата** ... привітно виглядала з-за ... **груш** (*Панас Мирний*). 6. ... перед нами розкрився зовсім інший **світ** (*О. Довженко*). 7. Віз м'яко котився ... **дорогою** (*М. Стельмах*).

Слова для вставок: обголених лихою осінньою негодою; біла, чепурна; оповитий тишею; обсіпане ніби рожами; розкладених на землі; настояна на травах та квітах; ще не в'їждженою; осяяний сонцем.

- 346.** Переставляючи місцями слова, переробіть речення так, щоб виділені відокремлені означення стали відокремленими і навпаки.

I. 1. Самі на себе дивляться **розгублені од власної краси** ліси. 2. І блукають **людьми забуті звечора в лісах** луни. 3. **Усі удень такі привітні** мої ліси схрестилися вночі із небом на шаблях. 4. **Омиті музикою згадок** сади ковтають пил міжселищних доріг. 5. Настане **обтяжений плодами** день. 6. Вітрила, **зав'язані снігом**, звисали, як біла гичка. 7. В **прожиті печально і просто** дні все було як незайманий сніг (*З тв. Л. Костенко*).

II. 1. Мої дні течуть тепер серед степу, серед **налитої зеленим хлібом** далини. 2. **Скриті, інтимні, наче для самих близьких** безконечні стежки водять мене по нивах. 3. Мене спиняє **запашна, легка, наче збита крилами бджіл**, біла піна гречок. 4. Над всім панує тільки шум, **ритмічний, стриманий, спокійний, певний у собі**. 5. Тепло дихнула в лице **повна спокою й надії** пухка чорна рілля. 6. Пташка, **сіра, маленька**, мов грудка землі, низько висіла над полем (*З тв. М. Коцюбинського*).

- 347.** Речення, подані під одним номером, переробіть на прості з відокремленими означеннями (відокремлені означення підкресліть). Який варіант кращий?

1. Холодний вітер проймав наскрізь. Він був різкий і поривчастий. 2. Ми в'їхали на путівець. Він був геть зіпсований тракторами. 3. Коні все-таки час від часу бігли підтюпцем, хоч були зморені далекою дорогою. 4. О сьомій годині вечора ми повернулися додому. Ми були втомлені й голодні. 5. Мама, яка була занепокоєна нашою довгою відсутністю, полегшено зітхнула.

- 348* I.** Спишіть, виділяючи комами відокремлені означення і ставлячи коми між однорідними членами речення.

Їх обступила тиша помірна трохи понура з виблідлими кольорами осені. Далеко попереду тяглися низькорослі поліські ліси, вогко світліло болото, земля здавалася м'якою та клейкою, перемочене листя розлазилося під ногами. Погано вкочена лісова дорога тяглася двома жолобками колій і губилась у пригашеній сіризни дня.

А небо було чудове. Хмари, як звичайно, низько стелилися по землі вогуваті чорно скуйовджені замішані трохи незвичним неспокоєм поді-

лені на велетенські чітко окреслені громади, що стулювалися між собою розгрозлими краями. Світло-сірі лінії тяглися аж до горизонту і губилися там, у крутому місиві (*Вал. Шевчук*).

II. Простежте, у якій послідовності оповідач переводить погляд з предмета на предмет. Спробуйте переказати цей уривок, по-іншому переводячи погляд (наприклад, починайте з опису неба).

- 349.** Запишіть під диктування. Відокремлені означення підкресліть. Уважно звірте написане з надрукованим, помилки виправте.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, яких земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, вкрите жовтим пилом, поросле пелюстками, світиться й золотіє, щось промовляє своєю широкою незгасаючою усмішкою. Скільки того сміху на городі — всі соняшники сміються, веселі, але водночас по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди, наблизь своє обличчя да нього — уважного й доброзичливого. Так можна довго дивитися одне одному в очі, і коли ви розлучитесь, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був: ти щось зачерпнеш із душі соняшника, відкритої в усьому і мудрої, а соняшник... візьме з твоїх очей допитливості й важкого блиску з зіниць... (*Є. Гуцало*).

- 350. I.** Прочитайте уривок з роману «Слідопит» американського письменника Джеймса Фенімора Купера (1789–1851). Випишіть речення з відокремленими означеннями, відокремлені означення підкресліть.

Кеп озирнувся, наче хотів ще раз зміряти небезпеку, в якій щойно побував. Його прискіпливість легко пояснити: майже на всій своїй ширині річ-

ка прямовисно спадала з висоти десяти-дванадцяти футів, але приблизно посередині могутня течія промила в камені вузький хід, яким вода скочувалася вниз під кутом сорока-сорока п'яти градусів. Саме цим моторошним жолобом, поміж гострими скелями та пінявими чорторіями, де шалена стихія, мов тріску, жбурляла блаженський човен, якому небізнана людина пророкувала б неминучу загибель, вони й прослизнули вниз. А тим часом сама легкість піроги сприяла її безпечному спускові, бо, несена на гребенях, спрямовувана пильним оком та м'язистими руками стернового, вона, мов пір'їнка, перестрибнула з однієї купи піни на іншу, ледь замочивши лискучі боки...

На цей час наші мандрівники саме підпливли до того місця, де, замаскована в кущах, стояла Джасперова пірога, і всі розсілися по човнах: Кеп, його небога та Джаспер сіли в один, а Слідопит, Гостра Стріла та його дружина — в другий. Тим часом могоканин пішов берегом, шукаючи слідів ворога з осторогою, притаманною його народові.

Лише коли пірога опинилася на бистрині й, вряди-годи підтримувана Джасперовим веслом, швидко помчала за водою, на сполотнілих щоках Мейбл знову почав пробиватися рум'янець. Переправа через водоспад, що відбувалася на очах дівчини, нагнала на неї такого жаху, що на хвилю їй відібрало мову, проте навіть переляк не в силі був заглушити захоплення тією майстерністю, з якою юнак правував човном. А втім, холонокровність і впевненість, з якими Прісна Вода здійснив цей безстрашний вчинок, не залишили б байдужою і не таку чутливу душу. Він стояв незворушно прямий навіть тоді, коли човен пірнув сторч, і з берега бачили, що саме завдяки його хистові й силі пірога прослизнула повз камінь, який розкидав бризки в пінистому шумовинні, раз по раз то зринаючи і показуючи свій бурий горб, то знову ховаючи його під прозорим простирадлом води, ніби стихією розмірено керував якийсь механізм. Язик не завжди спроможний висловити все те, що бачать очі, а Мейбл таки доволі побачила навіть у ті страшні хвилини, щоб з її пам'яті ніколи не зітерся образ летючої піроги і непорушного стернового (*З англійської переклав І. Корунець*).

II. Поясніть значення слів *прискіпливість, прямовисна, чорторій, пірога, стерновий, небога, бистрина, сполотнілий, хист, простирадло*.

III. Випишіть іншомовні слова і поясніть їхній правопис.

IV. Уявіть і опишіть, як стерновий (він же Прісна Вода, він же Джаспер) і Кеп переправлялися на човні (пірозі) через водоспад.

351. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та й відводив там душу (*М. Коцюбинський*).
2. Розумна зроду, роботяца, вона всьому давала лад як у хаті, так і на подвір'ї (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Опущені з полудрабка босі ноги самі ворушились під стеливо далеких дівочих пісень, а душа поривалась до них, бажаючи співати (*М. Стельмах*).
4. Замкнута в собі, недовірлива — вона всі справи своєї сім'ї вирішувала сама (*І. Вільде*).

352. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі вставленою буквою і; 2) зі вставленою буквою и.

Нац..я, еф..р, данс..нг, озокер..т, дубл..кат, орх..дея, с..нус, ет..кет, в..тамін, імн..грант, баз..с, рев..зія, арх..в, електр..ка.

З перших букв прочитаєте початок вислову американського письменника Крістіана Боуї: «... — причина більшості наших невдач».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Х. Життя — чудова річ

353. I. Прочитайте вірш. Що засуджує поет і що утверджує?

Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.

Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані уста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.

Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.

В. Симоненко

II. Що доброго і що поганого є в нашому житті? Поміркуйте на цю тему.

354. I. Прочитайте текст. Чим прекрасне життя?

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром манячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула, — промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до його плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя сплили, мов водою змиті, хатні невсипуці клопоти, а в очах замість буденної турботи засяяло на хвилину щось дівоче, жартівливе.

— А знаєш, що я скажу тобі, — промовив з опаскою Панас, — це — наш.

— Е, ні! — не згоджувалась молодиця. — Наш прилітає пізніше, коли вже вишні одцвітають. Та в цього й мова не така, — додала вона, прислухаючись до солов'я, — наш, пестунчик, тихенький, співає — як у сопілочку грає, ніжно, тендітно, а це, бач, який горлатий!

— Отже, завіряю, що це наш! — уперто стояв чоловік. — Ти прислухайся краще.

Замовкли обоє, слухають.

Соловей двічі задирливо тьохнув і, не переводячи духу, зашбарчав щось довге-довге...

— Гм... А може, й наш, — не вірить уже собі жінка.

— Та наш! — з легеньким жалем завіряє Панас. — Я його де хоч пізнаю. В панському саду просторніше, то й голос оддається дужче.

— А ти ж, вражий соловейку, — шкодувала тихо молодиця. — Це, бач, викорчували старий вишнячок, а в молодняку не схотів... погордував...

— Вони вередливі, я тобі скажу, ці солов'ї... (С. Васильченко).

II. Напишіть твір-роздум про красу життя.

§ 47.

Відокремлені неузгоджені означення

Неузгоджені означення зазвичай не відокремлюються. Проте в деяких випадках і вони можуть бути відокремленими.

1. Неузгоджені означення відокремлюються, якщо треба підкреслити їхню важливість у реченні, наприклад: *Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней (М. Коцюбинський).*

2. Відокремлюються неузгоджені означення й тоді, коли вони виступають як однорідні з відокремленими узгодженими означеннями, наприклад: *У хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима (І. Нечуй-Левицький).*

355* Спишіть. Знайдіть відокремлені означення, підкресліть їх і виділіть комами. Поставте коми також між однорідними означеннями.

1. Всі посули в хаті, тільки Карпо довго не спав і все неначе бачив під зеленою яблуною свою мрію в червоних кісниках на голові та в червоному намисті з дукачем. 2. Мотря стояла під хатою біля білої стіни. Висока на зріст рівна станом але не дуже тонка з кремезними ногами з рукавами,

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»

позакачуваними по лікті, з чорними косами вона була ніби намальована на білій стіні. 3. Йому [Кайдашеві] приснилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза з червоними очима з вогнем у роті... З кози стала кобила з здоровою, як ночви, головою з страшними червоними очима з огняним язиком. 4. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами в широких білих штаних з товстого полотна. 5. По другий бік стояла баба Кайдашиха висока та суха, неначе циганська голка, в запасці в рясній білій, як сніг, сорочці в здоровій хустці на голові. 6. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками в зеленій ситцевій рясній спідниці (І. Нечуй-Левицький. «Кайдашева сім'я»).

356. I. Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими неузгодженими означеннями.

Ще хвилинка — із жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепілка, знялась — і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом — вона здавалася русалкою...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озираючись, глянула на його веселими очима, усмінулася свіжим молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола... Очі оксамитові, чорні, — здається, сам вогонь говорив ними. Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шиї дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, — наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба це твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? Звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос: очі в неї заіскрили, заграли...

Як стрель стрільнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; ста-

Н. Антоненко. Ілюстрація до повісті Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

ла, перевела дух, озирнулася, осміхнулася, махнула правою рукою: «сюди, мов!» — та, наче мана яка, спустилася униз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива... (Панас Мирний. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).

II. Поясніть значення слів *перепілка, русалка, меткий, оксамитовий, керсетка, коралі, дукати, яринá, згірок, мана*.

III. Випишіть прикметники у множині, підкресліть у них закінчення. Поясніть їхній правопис.

IV. У тексті вжито діалектні форми займенників: *глянула на його, в його загнувся голос*. Як треба було б сказати відповідно до літературної норми?

V. Опишіть зовнішність кого-небудь із ваших знайомих. При цьому зверніть увагу на обличчя, одяг, рухи тощо. Відокремлені неузгоджені означення підкресліть.

357. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Завідуючий був старий лис, з медом на вустах, якого, проте, радили мені стерегтися (С. Васильченко). 2. Глянув з високості вниз, і голова йому пішла обертом, а по тілі пробігли мурашки (Петро Панч). 3. Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як цей хлопчик удався, пошукати по цілім широкім і великім світі та ще удень, при ясному сонцеві, та ще із свічею пломенистою (Марко Вовчок). 4. Навпроти, на повалених велетнях-смереках, сиділи нужденні дроворуби, хто голим тілом світив, хто в сірятині (М. Драгоманов).

358. Займенники, що в дужках, поставте в потрібному непрямому відмінку. Випишіть у дві колонки словосполучення: 1) із займенниками без початковою **н**; 2) із займенниками з початковим **н**.

Спитав у (вона); передав через (він); глянув (він) у вічі; прибіг до (вони); перед (вона); люблю (він); сміявся з (вони); бачився з (вони); згадав про (вона); збудила (він); надіявся на (вони); в'ється над (воно); допоміг (вона); зв'язок з (вони); усміхнулася до (вона); переказав через (він); звільнили (воно).

З других букв перших слів прочитаєте вислів давньоримського поета Вергілія.

§ 48. Відокремлені прикладки

359. Простежте, коли відокремлюються, а коли не відокремлюються прикладки (прикладки виділено). Сформулюйте правила.

1. **Великий український філософ** Григорій Сковорода любив рідну Україну і свій народ. 2. Нехай мене, **Кармелюка**, в світі споминають (*Марко Вовчок*). 3. Багато в сім'ї говорили про дядька — **материного брата Михайла Драгоманова**¹ (*М. Олійник*). 4. **Вірний син трудової поневоленої України**, Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій... (*Олесь Гончар*).

Прикладки відокремлюються майже в тих самих випадках, що й узгоджені означення. Разом з тим між цими відокремленнями є певні розбіжності.

1. Прикладка не відокремлюється, якщо вона стоїть перед означуваним іменником і не має обставинного відтінку.

2. В усіх інших випадках прикладка відокремлюється, тобто:
- а) якщо вона стосується особового займенника;
 - б) якщо вона поширена й стоїть після означуваного слова;
 - в) якщо вона має обставинний відтінок.

3. Відокремлюється прикладка зі словами *на ім'я, на ймення, на прізвище, родом, так званий*, наприклад: *І жила в тій стороні бідна удова у земляній хатинці, і мала вона сина, **на імення Івашко*** (*С. Васильченко*).

4. Прикладка зі словом *як* звичайно не відокремлюється, наприклад: 1. *Ліс зустрів мене **як друга** горлиць теплим воркуванням...* (*М. Рильський*). 2. ***Як визволителів своїх** нас зустрічали на кордоні* (*О. Підсуха*). Тут ідеться не про порівняння, а про нову, додаткову, назву вже названого предмета.

Прикладка зі словом *як* відокремлюється лише тоді, коли вона має відтінок причини (відповідає на питання чому?), наприклад: ***Як справжній лірик*** (тому що він справжній лірик), *Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях* (*Д. Білоус*).

¹ Ідеться про дядька Лесі Українки Михайла Драгоманова (1841–1895) — видатного українського громадського діяча.

5. Для виділення прикладок часто вживають парні тире (ставляться з обох боків). Це буває особливо в таких випадках:

а) якщо прикладка має уточнювальне значення й перед нею можна поставити слова *a same*, наприклад: *Винуватці тої катастрофи — два хлопчики літ семи-восьми та п'ятиліток-дівчинка — наче не чули сердитого материного поклику (М. Коцюбинський);*

б) якщо прикладка стоїть у кінці речення, наприклад: *Перед тобою світ — великий том розкритий (М. Рильський).*

Якщо після відокремленої прикладки стоїть за іншими правилами кома, то друге тире не ставиться, наприклад: *І здавалось йому, що попав він в інший світ — у чудний і невідомий храм, і в тихім, радіснім спокої спочивала душа його (М. Івченко).*

360.* Знайдіть поширені прикладки і, якщо треба, виділіть їх комами або тире.

1. Дивлячись на людей, усміхався і мій батько великий добрий чоловік (О. Довженко). 2. Соняхи щирі огнепоклонники сходу кивають златоголово (А. Малишко). 3. Лелеки друзі літа відлітають в дальню путь (М. Познанська). 4. Одна ромашка на весь луг стоїть печальний спогад літа (І. Нехода). 5. Старезні пні кошлаті поторочі літопис тиші пишуть у траві (Л. Костенко). 6. Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя золоті сльози осені (М. Стельмах). 7. Жовтіє кульбаба цей найневибагливіший посланець і весняний первоцвіт київських схилів (П. Загребельний).

361. I. Подані складні речення допускають двояке тлумачення. Усуньте цю ваду за допомогою відокремлених означень, зокрема й прикладок.

1. Перед малюнками дітей, які були виставлені в клубі, товпилися батьки. 2. До мене підійшов брат мого товариша, який був капітаном футбольної команди. 3. Обличчя наших футболістів, які були замурзані, з побитими колінами, світилися невимовною радістю. 4. У коридорі я зустрів подругу моєї сестри, яка була палкою вболівальницею футбольної команди.

II. Складіть невелику розповідь чи репортаж, використовуючи будь-які з перероблених вами речень.

362. І. Прочитайте уривок з давньогрецького міфу «Мелеагр», переказаного К. Гловацькою. Випишіть речення з відокремленими прикладками, відокремлені прикладки підкресліть.

У Калідоні, найбільшому місті сонячної Етолії, володарював колись цар Ойней. Мав він дружину — теж царського роду — Алфею, що народила йому сина, гарного дужого хлопця, якого нарекли Мелеагром.

Було це взимку. Алфея, ще слаба, сиділа в своєму покої біля домашнього вогнища і колисала сина, що спав поруч у батьковому бойовому щиті. Уже западав присмерк, і палахкотливий вогонь кидав на стіни химерні тіні.

Раптом Алфеї причулись якісь голоси. Вона озирнулася і завмерла. Якись три жінки, високі, ставні, суворі, повільно наближались до неї.

— Ми — Мойри, богині долі! — почувла Алфея дивний неземний голос. — Радій, царице! Ти народила дитину, що вирізнятиметься з-поміж усіх своєю вродою і силою.

— Радій, царице! — вторувала їй друга богиня. — Твого сина чекає невмируща слава героя.

— Так, він буде героєм, — суворо додала третя богиня, — тільки якщо доживе. Адже йому судилося померти, коли догорить оте поліно в твоєму вогнищі.

І враз богині щезли, наче їх і не було тут ніколи. Алфея схопилася на ноги. «Коли догорить оте поліно...» А воно ж уже догоряє! Цариця кинулася до вогнища і голими руками вихопила поліно з вогню.

Кваплячись, Алфея занурила поліно у воду, а коли воно перестало тліти, висушила його і сховала в найбільшу свою скриню на самісіньке дно...

Минули роки. Мелеагр виріс у ставного, дужого юнака, що справді вирізнявся серед інших своєю вродою і силою. На численних змаганнях та грищах він завжди перемагав, а вдома був допомогою і радістю батькам.

У тій країні, сонячній Етолії, земля щороку добре родила, та якось етолійці зібрали на диво великий урожай, і цар Ойней звелів урочисто принести щедрі жертви на подяку безсмертним богам.

Сам цар Калідона разом із жерцями приносив ті багаті жертви. Насамперед — найвищому богові Зевсу та його дружині Гері, опікунці родини й шлюбу; його сестрам: богині родючості й хліборобства Деметрі та Гестії — охоронниці домашнього вогнища; Зевсовому братові Посейдону, могутньому володарю безкрайого моря. А потім принесли жертви Зевсовим синам і дочкам: богові скотарства і божественному вісникові Гермесу; неперевершеному майстрові — богу Гефесту; веселому богові вина й виноградарства Діонісу; славетному кіфареду і стріловержцю Аполлону; мудрій войовниці Афіні Палладі та золотій Афродіті, богині кохання.

Усім найбільшим богам віддячили калідонці, тільки забули богиню мисливства Артеміду. Образилася норовлива богиня і надумала негайно помститися етолійцям.

II. Поясніть значення слів *покій* (*сиділа в своєму покої*), *химерний*, *ставний*, *шлюб*, *образитися*, *помститися*.

III. Випишіть слова з подвоєнням букв і поясніть їхній правопис.

IV. Підготуйтеся до усного переказу уривка: складіть стислий план, запам'ятайте найважливіші вислови, зокрема віщування Мойр.

363. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Горіли червоним полум'ям пишні маєтки, сотнями тікали до козаків селюки — хлопи, яким у печінки в'їлася панська неволя (*М. Пригара*).

2. Коли б вона, Катерина, мала свій родючий ґрунт, то шанувала б його і пестила. Вона б доклала до нього своїх роботящих рук (*С. Чорнобривець*).

3. Начальник управління котив на нього, Грека, бочку (*Ю. Мушкетик*).

4. В довгу, темную нічку невидну не стулю ні на хвилючку очей, все шукати-му зірку провідну, ясну владарку темних ночей (*Леся Українка*).

364. Подані слова запишіть у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

Анте(н)а, нежда(н)о, і(м)іграція, жи(т)євий, узгодже(н)ість, інтерме(ц)о, ю(н)ат, тума(н)ість, жада(н)ий, з'єдна(н)ий, благословé(н)ий, осер(д)я, зволоже(н)ість, шо(с)е, роздорі(ж)я, згада(н)ий, побукве(н)ий, огне(н)ий, то(н)а.

З других букв прочитаєте слова, пропущені у вислові М. Рильського «*Хто... той не вартий свого майбутнього*».

§ 49.

Відокремлені обставини

365. У кожному першому реченні знайдіть однорідні присудки. Яким членом речення став один з них у другому реченні? Як це позначено на письмі?

1. Орли кружляють у небі та виглядають здобич. — Орли, кружляючи в небі, виглядають здобич. 2. Пролетів вітер над степом і зашелестів тирсою. — Вітер, пролетівши над степом, зашелестів тирсою.

1. Обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками, відокремлюються парними комами.

При цьому треба пильнувати, щоб у відокремлений дієприслівниковий зворот не потрапили інші слова (зокрема сполучники), які не належать до нього. Наприклад, у реченні: *Старий підводиться і, **не прощаючись**, іде, зникає десь внизу за курганом (Олесь Гончар)* — сполучник *і* з'єднує два однорідні присудки: *підводиться* та *іде*. А в реченні: *Іван з жахом побачив, як, **виткнувшись з-за галузок**, затрясли головами бородаті цапи (М. Коцюбинський)* — сполучник *як* приєднує підрядне речення: *як затрясли головами бородаті цапи*; до складу дієприслівникового звороту не входить.

2. Одиничні дієприслівники та фразеологічні дієприслівникові звороти можуть не відокремлюватися, якщо вони вказують на спосіб дії (як? яким способом?) і стоять після присудка. Такі дієприслівники звичайно виражають основну дію в реченні.

Наприклад: 1. *Я був молодий, здоровий і міг працювати **не втомлюючись** (О. Довженко)*. 2. *Бійці сиділи деякий час **задумавшись** (Олесь Гончар)*. 3. *Вона не звикла сидіти **склавши руки** (І. Нечуй-Левицький)*.

3. За бажанням автора можуть відокремлюватися обставини, що починаються прийменниками *всупереч, наперекір, залежно від, згідно з, у зв'язку з, завдяки, за браком, за відсутністю, на відміну від* тощо.

Обов'язково відокремлюються обставини з прийменниками *незважаючи на, починаючи з, кінчаючи* (які подібні до дієприслівників).

Наприклад: 1. *Було, **незважаючи на таку рань**, душно, як улітку (М. Коцюбинський)*. 2. *А Чіпка, **наперекір світові й людям**, якийсь веселий, радий (Панас Мирний)*.

366. Спишіть, замість крапок вставляючи пропущені дієприслівникові звороти і правильно виділяючи їх з обох боків комами.

1. Ярославна ... пішла вздовж течії донизу і ... зупинилась (Олесь Гончар). 2. Тільки орел, що ... кружляє під хмарою, спромігся розглядіти, що

серед того зеленого моря ... біг кіньми невеликий гурт козаків (А. *Кащенко*). 3. Веслує літо в хмарну оболугу по заводях просмоленим човном, і ... лягає день спочити за горбом (М. *Рильський*).

Слова для вставок: неквапом ступаючи з каменя на камінь; не доходячи містка; розпластавши у повітрі могутні крила; глибоко у нього пірнувши; натомивши у мандрівці ноги.

367. I. Виділені присудки, де це можна, перетворіть на дієприслівники. Дієприслівникові звороти виділіть парними комами.

1. Біжать низько по небу хмарки і **волочать** за собою тіні по землі. 2. Хлопчина **дивиться** й дивується. 3. А що коли **наступити** ногою на тінь і притримати її? 4. Чи **зупиниться** хмарка, чи побіжить далі? 5. Хлопець **став** на тінь, але тінь накрила його, і хмарка побігла далі.

II. Чому в останніх двох реченнях присудок не можна перетворити на дієприслівник? Щоб дати відповідь на це запитання, спочатку з'ясуйте, чи однаково важливі обидва присудки в кожному реченні, чи одного діяча вони стосуються.

368*. Спишіть афоризми, виділяючи, де треба, дієприслівники й дієприслівникові звороти.

1. Мудрість у тому, щоб говорити правдиво і щоб прислухаючись до природи чинити згідно з нею (*Геракліт*). 2. Говорити не думаючи — все одно що стріляти не цілячись (*М. Сервантес*). 3. Поволі приступай до діла, але взявшись за діло міцно тримайся його (*Біас*). 4. Хіба розумно чинить той, хто починаючи довгий шлях в ході не дотримує міри? (*Г. Сковорода*). 5. Пробуджуючись від помилки людина з новою силою тягнеться до істини (*Й.-В. Гете*). 6. Навчаючи інших ми вчимося самі (*Сенека*). 7. Читаючи гарних авторів ми звикаємо гарно висловлюватися (*Ф. Вольтер*). 8. Не можна бути справжнім математиком не будучи трохи поетом (*К. Вейерштрасс*).

369. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні вислови.

1. Поїзд (згідно з розкладом, згідно розкладові) прибув до Києва (о шостій годині, в шість годин) ранку. 2. (Незважаючи, не дивлячись) на втому, ми відразу поїхали в музей просто неба. 3. Я йшов швидко, (не дивлячись, незважаючи) собі під ноги. 4. (Завдяки, дякуючи) зусиллям працівників музею тут зібрано найцінніші експонати з усієї України. 5. Екскурсовод закінчив свою розповідь, (дякуючи, завдяки) слухачам за увагу.

370. Виділені обставини, виражені віддієслівними іменниками із залежними словами, замініть дієприслівниковими зворотами.

1. **Після повернення додому** ми довго ділилися своїми враженнями від екскурсії. 2. **Під час огляду експозиції** я найдовше затримувався

біля картин з краєвидами. 3. **Шляхом відповідного зображення тих чи інших деталей пейзажу** художник має змогу тонко передати почування людини, її настрій.

- 371.** Прочитайте уважно уривок і перекажіть його своїми словами, вживаючи відокремлені дієприслівникові звороти.

Все, що відбувалось потім, здавалося скіфському царевичеві хворобливими нічницями, важким лихоманним сном... Але найдужче його мучило відчуття провини за не знати перед ким учинений злочин.

Таке вже з ним колись було.

Ще зеленим юнаком він потайки взяв батьків лук і пішов полювати на Бобровицькі драговини. Провалившись у підступній трясовині по шию, не маючи кого навіть гукнути на допомогу, він дивом вибрався із смердючого «вікна», скинувши з себе кований бляхами ловецький черес і важкі, набряклі водою чоботи. Разом із чересом у бездонну прірву болота пішов і той нишком узятий батьків лук. Якось уранці цар звелів бити канчуками рабів і молодих дружинників, намагаючись розшукати слід свого улюбленого лука. А старший царевич, злякавшись батькового гніву, сидів осторонь і мовчав. Тоді він малодушно змовчав, але потім, згадуючи той лук, щоразу відчував пекучий сором (*І. Білик*).

- 372. І.** Прочитайте уривок з роману «Хатина дядька Тома» американської письменниці Гарріет Бічер-Стоу (1811–1896). Випишіть речення з відокремленими дієприслівниковими зворотами, звороти підкресліть.

Старий Бруно, великий ньюфаундлендський собака, що спав у кінці веранди, зачувши звук ходи, схопився й глухо загарчав. Та Еліза тихенько гукнула його на ім'я, і пес, давній її приятель і товариш дитячих забав, миттю завиляв хвостом і налаштувався слідкувати за нею, хоча й, видимо, не міг збагнути своїм простацьким розумом, що мала означати ця незвичайна нічна прогулянка. Скидалось на те, що його чимало бентежать сумніви щодо її потреби й доречності, бо він раз по раз спинявся і допитливо позирав то на Елізу, що неухильно простувала вперед, то на будинок, а відтак, немовби розваживши, що все гаразд, підтюпцем біг далі. Аж ось вони підійшли до віконця Томової хатини, і Еліза легенько постукала в шибку...

— Ой, хто там? — вигукнула тітонька Хлоя, скочивши з ліжка і хапливо відслоняючи фіранку. — Гай-гай, та це

ж наша Ліззі! Ану, старий, хутенько вдягайся!.. І з чого б то раптом?.. Зараз я їм відчиню.

Вона швидко відчинила двері. Том похашцем засвітив лосву свічку, і обоє побачили змарніле обличчя й безтямні чорні очі втікачки.

— Ой лишенько! Та на тебе ж глянути страшно, Ліззі! Що тобі таке? Може, занедужала?

— Дядечку Томе, тітонько Хлоє, я йду звідси й забираю свого хлопчика. Наш пан продав його!

— Продав? — луною озвались обоє, з жахом зводячи руки до неба.

— Атож, продав! — рішуче потвердила Еліза. — Сьогодні ввечері я сховалась у комірчині біля покою пані й чула, як пан сказав їй, що продав мого Гаррі і вас, дядечку Томе, обох продав торговцеві, і завтра той приїде вас забрати, а сам пан ще зранку десь подасться верхи.

Том слухав її, мов сновида, не опускаючи зведених догори рук і широко розплющивши очі. І лиш тоді, коли зміст Елізиних слів нарешті сягнув його свідомості, він не те що сів, а майже звалився на старий стілець і важко зронив голову на коліна (*З англійської переклав В. Митрофанов*).

II. Поясніть значення слів *простацький, скидатися (скидалось на те), бен-тежити, доречність, розважити, підтюпцем, шибка, хапливо, безтямний, комірчина, покій, сновида, зронити*.

III. Знайдіть присвійні прикметники, випишіть їх і поясніть, як вони утворилися.

IV. Перекажіть стисло зміст тексту, не вживаючи прямої мови. Використайте, де це доцільно, відокремлені обставини. Переказ запишіть.

373. Прочитайте речення, знайдіть фразеологізми, випишіть їх і поясніть їхнє значення.

1. Не знаючи, де себе подіти, Вихор брів навмання гамірними вулицями (*В. Кучер*). 2. Вітер жене, шумить, вона біжить, не оглядаючись і не доторкаючись землі (*Н. Кобринська*). 3. Заморивши черв'яка, Марко вийшов на город і замислився (*П. Козланюк*). 4. Коропов стояв, згоряючи з сорому, кліпав очима і ладен був іти геть (*В. Кучер*). 5. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами (*М. Коцюбинський*).

374. Від імен утворіть присвійні прикметники в називному відмінку множини (чий?) і запишіть у три колонки: 1) із суфіксом **-ові**; 2) із суфіксом **-еві (-сві)**; 3) із суфіксом **-ині**. Прикметники із суфіксом **-іні (-їні)** не записуйте.

Захар, Урош, Чеслав, Поля, Руслана, Артем, Сергій, Ярмолай, Аліса, Вітя, Марія, Семен, Олег, Корній, Діана, Максим, Анатоль, Ася.

З перших букв прочитаєте початок (чотири слова) вислову давньогрецького письменника Менандра: «... *вийде назовні*».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Яку роль у реченні відіграють відокремлені члени і як вони виділяються на письмі та в усній мові?
2. Для чого вживаються в реченні відокремлені уточнювальні члени?
3. За допомогою яких слів можуть вводитися в речення уточнювальні члени?
4. Коли узгоджені означення не відокремлюються?
5. У яких випадках узгоджені означення відокремлюються?
6. Коли відокремлюються неузгоджені означення?
7. Як відокремлюються прикладки?
8. Чи завжди відокремлюються дієприслівники і дієприслівникові звороти?
9. За допомогою яких прийменників можуть вводитися в речення відокремлені обставини?

375*. 1. Спишіть. Відокремлені члени речення та внесення виділіть комами або тире.

Край неба десь за жмутками зарожевілих хмар озвалися стогнучі голоси, пливли ближче й ближче жалібні на диво знайомі.

Так і є — лелеки! Летять запізнілі ключі з далекого вирію — додому в Україну на ясні зорі на тихі води... Хоч як потомились, а бач не схотіли спочити де-небудь у турецьких плавнях або на відлюдних скелях, линуть на одчай душі, проти ночі, аби швидше, аби долетіти...

Небо потемніло від розкинутих довгих крил, жалібні поклики залунали над головою. І раптом нечувана річ! звідкілясь з ледь потемнілого неба впала на бідолашних лелек орлина зграя. Залунав лютий клекіт, полетіло кружляючи пір'я.

Та лелеки хутко отямилась і стали боронитися. Били нападників довгими дзьобами цілячи в голову, нападали гуртом, намагалися підім'яти, зашарпати.

Ось п'ятеро налетіли на орла, почали дзьобами щосили скубти пір'я. Той заклекотів невдоволено, знявся вгору... Але зараз же каменем упав на лелеку, що шукаючи рятунку спустився низько майже до самої води.

(*М. Пригара*).

II. Перекажіть текст своїми словами, вживаючи відокремлені члени речення. Переказ запишіть, відокремлені члени підкресліть.

376. Запишіть текст під диктування. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки виправте.

Під сосною, на теплому твердому піску, змішаному з падалишньою глицею, лежить Тимоха — смирний, неговіркий, трохи тюхтійкуватий хлопець. Лежить і дивиться в небо. Поруч, на зеленій галявині, що клинцем видається з вільшини, і далі, в лузі, на купині, пасуться корови. Тимосі чути, як вони густо, волого дмухають у траву, повільно жвакають пашу, риплять ратицями, переступаючи з ноги на ногу.

Сонце вже перейшло за полудень. Червонясте, по-осінньому линияве його проміння навскіс лежить поміж соснами, зогріває жовті воцані стовбури, точить з подряпин та надчухрів жовтогарячу живицю, і від неї в бору пахне ладаном.

Тимоха майже щодня буває в сосні — то гіллячки збирає, то шишки, то глицю гребе на паливо, про зиму — і знає, на якій сосні й скільки живиці виступить за день... Тимоха дере її потроху в бляшану баночку з-під консервів і складає вдома в старий, непотрібний у господарстві глечик. Потім зносить його на горище, ставить десь у кутку, а сам лягає на оберемок сіна чи околоту й лежить, заплющивши очі, тихо посміхаючись сам до себе, бо живиця пахне молодими шишками, стріха шарудить од вітру, і Тимосі здається, що він у сосні... (*Гр. Тютюнник*).

ПОВТОРЕННЯ

§ 50. Повторення вивченого
у 8 класі

§ 50.

Повторення вивченого у 8 класі

- 377.** Розчленуйте речення на прості словосполучення. Випишіть окремо: 1) сурядні; 2) підрядні присудкові (синтаксичні центри); 3) підрядні неприсудкові.

1. Щоранку після снідання вони йшли гуляти (*М. Олійник*). 2. До кипариса магнолія пишная чолом завітчанам ніжно схилилася (*Леся Українка*). 3. Стоять замислені дуби над тихою водою (*В. Сосюра*). 4. Он на стрункій та високій осичині листя пестливо тремтить (*М. Старицький*). 5. Всі квіти зберу у дніпрових гаях, зв'яжу у вінки і букети (*М. Нагнибіда*).

- 378.** Усі підрядні неприсудкові словосполучення з попередньої вправи випишіть у три колонки залежно від виду підрядного зв'язку в них.

- 379*.** Зробіть повний синтаксичний розбір, користуючись цифровими кодами таблиць, поданих у §33.

I. 1. В океані рідного народу відкривай духовні острови! 2. Одійде в морок підле і лукаве, холуйство у минувшину спливе, і той ніколи не доскочить слави, хто задля неї на землі живе. 3. Нехай серця не знають супокою, хай обганяють мрії часу біг, і наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг! 4. Ти знаєш, що ти — людина? 5. Правді в очі дивиться прямо, не одводьте погляду вниз (*З тв. В. Симоненка*).

II. 1. Хто одважиться в північ на море своє хибне човенце зіпхнути? 2. Той у північ на море поплине, хто не думає ранку діждати... 3. Не бійся досвітньої мли, — досвітній вогонь запали, коли ще зоря не заграла. 4. А хто ж були ті вояки відважні, що їх зібрав під прапор свій Спартак?.. 5. Як маємо жити в ганебній неволі, хай смертна темнота нам очі застеле! (*З тв. Лесі Українки*).

- 380*.** Перепишіть, ставлячи, де треба, дефіс при прикладці.

1. Весною Муха ледациця майнула у садок на ряст, на квіти подивиться, почуть Зозулин голосок. 2. Деся у веселому краю зішлися у гаю Ведмідь товстий та волохатий, всесвітній пасічник ласун, завзятий Цап стрибуна і телепень Осел ухатий... 3. Лев дідуган на світі довго жив; багато лиха набив... тепер усяк йому оддячить норовить. 4. Кабан кликом під боки стусоне; жаднюга Вовк рвоне його зубами; Бугай товче рогами; на що вже Зайчик стрибунець — і той урве хоч хвостика кінець. 5. Жили у гущині глибокого байрака страшенний Лев, всесвітній Лис, бурлака Вовк і наш Сірко собака (*З тв. Л. Глібова*).

381*. Спишіть. Виділіть порівняльні звороти та поставте коми між однорідними означеннями. Порівняльні звороти підкресліть.

Наче сон весняний виринають у моїй душі спомини й картини з рідних сторін. Гори Карпати, сповиті в синяві мряки або в непроглядні густі праліси, синіють здалека немов зачарований замкнений у собі окремий світ. Хто жив у тих горах, хто дихав їхнім повітрям, упивавсь їхньою величавою красою, того все тягне між них наче орла до гнізда на самітній скелі; той вже настроєний вороже супроти дрібнодухого лицемірного навзавідництва, супроти нервового бурливого життя й думання в тих долах...

Немов живе золото грає на вершках дерев сонячне проміння, миготить свавільно й зазирає в найглибшу глибінь лісу. Мило мені й спокійно серед тої лісної тиші... Ха, ха! Спокійно?! Адже чоловік — то немов та ріка бистра, що мчиться вічно вперед, вперед — і не знає ні супочинку, ні спокою...

(*О. Кобилянська*).

382*. Спишіть, розставляючи розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Уранці місто загуло, розбуджене гудками; залізо камінь мідь і скло озвались голосами... В ньому і поклики грізні і журні антифони музика танці і пісні стогнання і прокльони... І кров і сльози без надій і золото і квіти і твань і пліснява і гній і чисті самоцвіти. 2. Рясна черемха і бузок і яблуневий світ в своїм убранні молодім блищать на сонці золотім... 3. Знову ранок, знову світ! Знову квіти і проміння і надії і тремтіння і усмішка і привіт! 4. Високих дум святі скрижалі всі наші радощі і жалі всі ті боління і надії і чарівливі гарні мрії все, що від тебе в серце впало, не загубилось, не пропало. 5. Помалу за хвилями хвилі котились, одна здоганяючи другу, росли і лавою грізно до берега йшли і з бурхотом в скелі стрімчастії бились.

(*З тв. М. Вороного*).

383. Запишіть текст під диктування. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки виправте.

І. Десь із Африки чи, може, навіть із Цейлону, здолавши безмірні відстані, летять сіренькі співаки небесними шляхами до нашої Тернівщини, щоб у цих балках, у вербах попід глинищами на ціле літо зробити собі осі-

док і вивести потомство. Прилітають солов'ї не всі одразу, напровесні, десь надвечір, чуємо, пробують в гущавині голоси лиш поодинокі солісти. Це він прилетів, господар, а її ще нема, вона з'явиться пізніше. Як справжній лицар і глава сім'ї, він огляне свої володіння — балку, верби — і, переконавшись, що все на місці, приготує гніздечко, заховавши його поміж віттям так, щоб ніякий шуліка не помітив, а після того вже зволить прибути й вона, пані солов'їха чи молоденька соловейкова наречена. Верба з віттям — то їхня планета! Там панують їхні співи й любов... Нічні поети наших тернівчанських левад та балок, як самозабутньо віддаватимуться вони своїй творчості! П'янітиме ніч од солов'їного шалу, п'янітиме все, не знаючи сну, завмиратиме солодко не одна дівоча та хлоп'яча душа!.. (Олесь Гончар).

II. Опівдні сонце пригріло так, що в степу, за сторожовою могилою, заструмувало марево, ніби там, на обрії, пастухи варили куліш у здоровенному казані і пара, що виходила з нього, ніжно слалася над землею. Небо було високе, із сліпучою голубінню, без жодної хмаринки. Із степу долітав у хутір теплий душок розпареної землі, змішаний із чадним запахом торішніх полинів. На відсонні, де-небудь за хлівом або за купою гною, відволожена вранішньою рососою земля була чорна і парувала так, ніби її тільки що полили гарячим окропом; на конях, припечена сонцем, парувала шерсть; півні, зачувши весняне привілля, в ревнивім осатанінні розкльовували один одному до червоної юшки шишкасті гребені, потім злітали на тини і, стікаючи кров'ю, посилали сонцю свій бойовий клич; худоба бродила по вигону, пощипуючи молодесеньку травичку, зелений сік мазав морди і ратиці.

Люди працювали, пороздягавшись до сорочок, спини їх мокріли від поту, а пилки та сокири разуче спалахували на сонці і сліпили очі (Г. Тютюнник).

384. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою и; 2) зі вставленою буквою і.

I. Як..р, св..сток, печ..во, далеч..нь, знах..дка, особ..стість, берег..ня, блак..ть, к..готь, скр..плений, к..п'яток, суш..ння, клоп..т, схов..ще.

II. Кв..нтет, спр..нтер, прес..нг, сандв..ч, смок..нг, ч..нара, плomb..р, п'є-зоелектр..ка, Амер..ка, г..рлянда, стац..онар, княг..ня, розмар..н, Єг..пет, вар..ант, фор..нт.

З других букв прочитаєте побажання.

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

108. У називному відмінку вжито іменник *доц.* Іменник *мати* — в кличному; *груді, села* — в знахідному відмінку.

112. Підмети *вода, буря.*

187. Через дефіс: *по-моєму, коли-небудь, по-пустому.*

216. Коми після: *розложисті, скатерть; густа, руно; кругленькі; гостроверхі; зеленими, оксамитовими.*

242. I.

1. 111. 1) 111.130.20

2. 111. 1) 111.111.10

3. 122. 1) 211.112.00

2) 312.110.00

4. 122. 1) 211.114.10

2) 321.011.01

5. 122. 1) 211.111.17

2) 311.110.16

242. II.

1. 111. 1) 111.110.02

2. 122. 1) 211.115.52

2) 311.132.00

3. 122. 1) 211.123.52

2) 311.110.22

4. 122. 1) 311.211.35

2) 213.110.62

5. 122 1) 211.132.10

2) 311.130.03

242. III.

1. 122. 1) 151.030.02

2) 111.112.14

2. 124. 1) 251.020.03

2) 313.100.16

3) 211.120.12

4) 351.022.01

3. 111. 1) 111.132.02

4. 123. 1) 111.110.03

2) 111.130.20

3) 111.110.32

5. 111. 1) 151.010.03

247.

- 1. 111.** 1) 111.132.10
2. 122. 1) 311.110.10
2) 212.110.00
3. 122. 1) 241.013.00
2) 341.011.00
4. 122. 1) 354.010.00
2) 214.120.00
5. 122. 1) 353.010.02
2) 243.010.02
6. 122. 1) 212.130.00
2) 311.110.02
7. 111. 1) 111.111.16

274. Коми після слів: I. 1) *любов, щастя*; 2) *іду, падаю*; 3) *стежки, ох, чолі*; 5) *цирість, щастя*; II. 1) *вітер, трави, мить*; 2) *гаїв, поля, світання, солов'їна*; 3) *зоря, сад, пташиний*; 4) *любив, боровся*; 5) *роси, птиці*; 7) *вод, вітрів, хмар*.

275. Коми після слів: *куреня, снасті*. Тире: *не гріло, йому, не стогнала*. Чотири крапки з комою (можна й коми).

284. Коми після слів: 1) *крила, співала*; 2) *граматика*; 3) *цоках, лобі, сонця*; 4) *верби*; 5) *жито*; 6) *двір, садок*; 7) *степ, лиман, озеро, світ*; 8) *земля*. Тире: 3) *руки*; 5) *овес*; 6) *хата*; 7) *море*. Двокрапка: 2) *книжки*; 8) *докупи*.

310. Коми після слів: 1) *я, мабуть, по-перше, по-друге, отже*; 2) *кажучи, полювання, бачите*; 3) *справді, звір, видать*; 4) *а може, ну, з ним, полювали ми, казавши*; 5) *випадково, річ*.

317. Коми після слів: *там* (двічі), *правда* (двічі), *взагалі, правда, бублики, Гоголя, бубликів, мабуть, якійсь, скажімо, правда* (двічі), *але, жаль*.

339. Коми після слів: 1) *перед нами*; 2) *птахи, орли*; 3) *балки, гори*; 4) *можливостей*; 5) *вона, глива*; 6) *степу, безмежжя*; 7) *край села*; 8) *затінку, крил*; 9) *посудина*.

345. Відокремлені означення в реченнях 1, 3, 5 (*хата*), 6.

348. Коми після слів: *тиша, помірна, понура, землі, вогкуваті, скуйовджені, неспокоєм, велетенські*.

355. Коми після слів: 2) *зріст, станом, тонка, ногами, косами*; 3) *очима, головою, очима*; 4) *рукавами*; 5) *Кайдашиха, запасці, сорочці*; 6) *сорочці, квітками*.

360. Коми після слів: 2) *соняхи, сходу*; 3) *лелеки, літа*; 7) *кульбаба*. Тире: 1) *батько*; 4) *стойть*; 5) *пні, поторочі*; 6) *листя*.

368. Коми після слів: 1) *щоб, природи*; 3) *але, діло*; 4) *хто, шлях*; 5) *помилки*; 6) *інших*; 7) *авторів*; 8) *математиком*.

375. Коми після слів: *неба, хмар, жалібні, додому, в Україну, зорі, а, бач, звідкілясь, неба, полетіли, кружляючи, дзьобами, в голову, що, рятунку, низько*. Тире: *й ближче, раптом, річ!*

379. I.

1. 611. 1) 141.011.42

2. 124. 1) 111.210.02

2) 111.110.02

3) 211.111.03

4) 311.110.07

3. 624. 1) 111.111.00

2) 111.113.00

3) 211.130.10

4) 311.122.00

4. 222. 1). 212.110.00

2) 312.130.00

5. 311. 1) 023.141.04

379. II.

1. 211. 1) 111.121.25

2. 122. 1) 211.110.05

2) 311.114.00

3. 323. 1) 141.012.10

2) 241.011.10

3) 311.110.03

4. 222. 1) 211.130.20

2) 311.111.11

5. 622. 1) 321.020.11

2) 211.113.10

380. Через дефіс: *муха-ледащиця, пасічник-ласун, цап-стрибун, лев-дідуган, зайчик-стрибунець, сірко-собака.*

381. Коми після слів: *весняний, здалека, зачарований, між них, дрібнодухого, нервового, золото.*

382. Вставити 26 ком і одне тире.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
§ 1. Мова в житті людини	6
ПОВТОРЕННЯ	11
§ 2. Лексика. Синоніми	12
§ 3. Омоніми й пароніми	16
§ 4. Фразеологізми	17
СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ	23
§ 5. Роль синтаксису й пунктуації в мові	24
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ	27
§ 6. Лексичні й синтаксичні словосполучення	28
§ 7. Сурядні словосполучення	32
§ 8. Підрядні словосполучення	35
§ 9. Види підрядного зв'язку між словами у словосполученнях	37
§ 10. Складні випадки керування	41
§ 11. Синоніміка словосполучень і слів	44
РЕЧЕННЯ	51
§ 12. Речення. Його основні ознаки	52
§ 13. Види речень за метою висловлювання та інтонацією	56
§ 14. Складові частини речення	61
§ 15. Синтаксичний центр речення	65
§ 16. Інтонація й розділові знаки в реченні	70
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ	79
§ 17. Порядок виділення членів речення	80
ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	83
§ 18. Підмет	84
§ 19. Присудок. Простий і складений дієслівні присудки	88
§ 20. Складений іменний і подвійний присудки	92
§ 21. Узгодження присудка з підметом	96
§ 22. Односкладні речення	102
ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	111
§ 23. Додаток	112
§ 24. Означення	116
§ 25. Прикладка	120
§ 26. Обставини	124
§ 27. Складні випадки визначення другорядних членів речення	128
§ 28. Повні й неповні речення	133
§ 29. Порівняльний зворот	137

ОСОБЛИВОСТІ ПОВУДОВИ РЕЧЕНЬ.....	143
§ 30. Групи слів у простому реченні	144
§ 31. Тире між групою підмета і групою присудка	147
§ 32. Порядок слів у реченні. Логічний наголос	150
§ 33. Синтаксичний розбір простих речень.....	154
РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ	163
§ 34. Поняття про однорідні члени речення	164
§ 35. Вживання однорідних членів речення.....	167
§ 36. Однорідні й неоднорідні означення та обставини.....	171
§ 37. Розділові знаки між однорідними членами речення.....	175
§ 38. Узагальнювальні слова при однорідних членах речення	180
РЕЧЕННЯ ІЗ ВНЕСЕННЯМИ	189
§ 39. Поняття про внесення	190
§ 40. Звертання.....	192
§ 41. Вставні слова і речення	196
§ 42. Вставлені слова і речення	201
§ 43. Слова-речення та вигуки.....	206
РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ	211
§ 44. Поняття про відокремлені члени речення	212
§ 45. Відокремлені уточнювальні члени речення	215
§ 46. Відокремлені узгоджені означення	220
§ 47. Відокремлені неузгоджені означення	226
§ 48. Відокремлені прикладки	229
§ 49. Відокремлені обставини	232
ПОВТОРЕННЯ.....	240
§ 50. Повторення вивченого у 8 класі.....	240
РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ	
I. Книга — скарбниця знань і мови.....	20
II. Володимирський собор	48
III. Що робить людину великою?	76
IV. Друзі пізнаються в біді.....	99
V. Землю треба любити	108
VI. Ми є. Були. І будем ми!	132
VII. Людина і культура.....	160
VIII. Вишивка — прадавнє ремесло	185
IX. Поспішаймо творити добро.....	204
X. Життя — чудова річ	224
Відповіді до вправ.....	243

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Донара Пендзей, Галина Домарецька*
Художник *Леся Томків*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Нелі Домарецької*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Технічний редактор *Нелі Домарецька*

Підписано до друку 13.06.2016. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк арк. 20,088.
Умовн. фарбо-відб. 80,352. Обл.-вид. арк. 18,227.
Тираж 4187 пр. Зам. 200/06

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт»
вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.